МИР ҸАЛАЛ

САДӘ ҺЕКАЈӘЛӘР

Азәрнәшр

1955

894.362-3
M68

МИР ЧАЛАЛ

САДӘ ҺЕКАЙӘЛӘР

Azg-56963

М. Ф. Ах...ов адына
Азәрбай... Республ...
УМУМИ ...ХАНАСЫ

АЗӘРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЙЯТЫ
Бакы 1955

КӨЙЛӘР АДАМЫ

Әшрәф бу сәнәти севиб кетмишди. О, ушаглыгда, говуб тутмаг истәдийи кәпәнәкләр, ювасыны тапмаг истәдийи сығырчынлар кими учмаг арзусунда иди. О, истәдийинә чатды. Үч ил охудугдан сонра зәманәсинин гәрибә бир сығырчыны олду.

Сығырчынлар сәһәр чағы кәләр, будаглара гонуб сәсләнәр, баһарын мүждәсини кәтирәрләр. Инди Әшрәф дә улдузнишан бир тәйярәдә учур, өлкәсинин бу башындан-о башына, о башындан-бу башына шад хәбәрләр апарырды. Һәр учдуғу ердән йүзләрлә адамын үрәк сөзләрини апарыр, һәр бир учушу ушаглары, аналары, оғуллары, севкилиләри, достлары, йолдашлары севиндирирди.

Өлкәдә һава почтасы тәзә бир иш иди. Сон он ил әрзиндә сосялизм зәманәсиндә бу иш инкишаф эдиб яйылмыш, элин хидмәтинә верилмишди. Адамлар, бу күн яздыглары мәктубун минләрлә километр узаг ерә элә бу күн чатыб охуначағыны биләндә, әввәл һейрәт эдир, сонра севинир, даһа сонра һава почтасына тәрәф йүйүрүрдүләр. Почта ишчиләри әлван пакетләри, йүнкүл вә сәлигәли бағламалары кәтириб тәйярәйә йығанда, Әшрәфин — о сағлам вә ити бахышлы кәнчин үзүнә бахыр, күлүмсәйирдиләр. Санки онлар сорушурдулар: «Тезми чатдырачагсыныз?»

Анасы, әлбәт ки, еканә оғлу Әшрәфин сәнәтиндән наразы иди: «Көйләрдә нә вар, — дейирди, — бу бойда ердә сәнә пешә гәһәт олмушду? Бәйәм сән, гушсан, күләксән, нәсән ки, учасан? Тәйярәйә нечә инанырсан? Машынды, маторду, аллаһ эләмәмиш, көйүн бир гатында дурду, дурду. Әлин һара чатачаг, аяғын һара чатачаг?

Атамын эвини йыхма, гэшэнк бир пешэ тап. Буну сэнин башына ким салыб?»

Эшрэф, анасынын хатирини чох истэрди. Сөзүндэн чыхмазды. Анасынын ондан инчимэсинэ һеч вахт разы олмазды. Тэйярэчилик мэктэбинэ кэлэндэ билирди ки, анасы разы олмаячаг. Бир истэди ки, белэ бир мэктэбдэ охудуғуну кизлэтсин. Фикирлэшди ки, бу мүмкүн олмаячаг. Бир истэди ки, эл чэксин, башга сэнэт сечсин. Һэтта рэссамлыг мэктэбинэ кедэн йолдашлары илэ сөһбэт дэ элэди. Онлар да Эшрэфи өз янларына чэкмэк истэдилэр. Мэктэбин һэйэтиндэ онун дилиндэн эризэ языб катибэ вердилэр. Башга вэсигэлэр олмадығындан, катиб гэбул этмэди. Эшрэф дэ вэсигэлэри кэтирмэди. «Йох, — деди, — рэссамлыға кирсэм дэ баша вермэйэчэйэм. Кэлин сиз мэни зорэнтэбиб элэмэйин!»

Эшрэф чох өлчдү, бичди. Тэйярэчи олмаг арзусундан эл чэкэ билмэйэчэйини гэт эдэндэн сонра анасыны «биширмэк» хэялына дүшдү. Чкаловун һэятындан она сөһбэт элэди. Тэйярэчилэрин наил олдуғу һөрмэт вэ шэрэфи онун нэзэринэ етирди, күнүн бириндэ ону тэйярэйэ әйлэшдириб, шэһэрин үфүглэриндэ бир дэфэ кэздирмэк тэдбири дэ көрдү.

Анасы йола кэлмэди:

— Йох, бала, — деди, — нэ элэйирсэн, элэ, аяғыны ердэн үзмэ! Хаталы пешэлэр бизэ галмайыб һа? Кэмэйэ һэвэсин вар, кет, одур, дэмир йолунда ишлэ, матрос ол, шоферлийэ языл!

Эшрэф анасы илэ мүбаһисэ этмэйэ мэчбур олду:

— Нечэ инсаф эдиб бу сэнэти шоферлийэ тай тутурсан, ана? Мэнэм дейэн машинист саатда 50—60 километр сүрүр, 50—60 километр тэйярэнин габағында бир аддым мэгамындадыр. Араба илэ автомобил бирдирсэ, автомобил илэ дэ тэйярэ бирдир.

— Кэмидэ ишлэ!

Эшрэф деди:

— Ана, көйэ чыхмаға гоймурсан ки, хаталыдыр. Дэниз хаталы дейилми?

Ана э'тиразында давам этди:

— Йох, ерин, суюн нэ хатасы!

— Горхағын кэмичидэн сорғусуну эшитмишсинизми?

— Нэ сорғу?

— Бир горхаг кэмичидэн сорушуб ки: «Атан һарада өлүб?» Кэмичи дейиб: «дэниздэ!». «Бабан һарада өлүб?» «О да дэниздэ боғулуб, өлүб». Горхаг дейиб: «Бэс горхмурсан, енэ кэмичиликдэн эл чэкмирсэн?»

Бу мисал ананын хошуна кэлди. Хүсусилэ кэмичидэн олан суаллар лап онун үрэйиндэн иди:

— Горхаг нийэ олсун даһа? Киши һаггыны сорушуб, ериндэ сорушуб!..

Эшрэф анасынын сөзүнү кэсди:

— Көр кэмичи нэ чаваб верир.

— Версин, көрэк!

— Кэмичи дэ һэриф имиш; горхагдан сорушур: «Атан һарада өлдү?» «Лап эвиндэ, йорған-дөшэкдэ!» «Бабан һарада өлдү?». «О да йорған-дөшэкдэ!» «Бэс горхмурсан һэр кечэ о йорған-дөшэйэ кирирсэн?»

Эшрэф сөзүнү гуртарыб анасынын үзүнэ бахды. Анасы мэсэлэнин мэ'насыны яхшы баша дүшмүшдү. Эшрэфин нийэтини дэ анлайырды. Анчаг инадындан дөнмэк истэмирди:

— Сэнэ, — деди, — дил етирмэк чэтиндир.

Эшрэф тэйярэчилик охуян йолдашларындан икисини янына салыб эвлэринэ кэтирди. Онларын бири Бэһлул кишинин оғлу Фэрман, бири дэ гарабағлы Нүсрэт иди. Фэрман Эшрэф илэ бир күчэли иди. Яшларында да бир ил тэфавүт варды. Фэрман кичик иди. Эшрэфин анасы Балаханымын оғлу Фэрманы танымады. Дүнэнэ гэдэр бир тикэ ушаг сайдығы, күчэлэрдэ ашыгатан көрдүйү Фэрманы белэ ярашыглы палтарда көрэндэ, өзү дэ һэвэсэ кэлди:

— Машаллаһ олсун, — деди, — бала, нэ бөйүмүшсэн! Танымаг олмур. Мэн дедим бэс һансы кишидир. Яшынмаг истэдим.

Фэрман да зарафатчыл оғлан иди.

— Элбэт ки, — деди, — хала, сизлэр бизи киши саймазсыныз. Кишинин башында бухара папаг кэрэк!

— Папагда нэ иш вар? О, көһнэ сөздүр. Баш, баш олсун!

Фэрман яваш-яваш мэтлэб үстэ кечди:

— Ана, — деди, — сэни тэбрик этмэйэ кэлмишэм.

Ананын көзү ишыгланды:

— Нэ сарыдан тэбрик?

— О сарыдан ки, Әшрәфи дә бизим мәктәбә көтүрдүләр.
— Сизин мәктәб һансыдыр?
— Тәйярәчилик.
Фәрман буну деди, әввәл ананын үзүнә, сонра да Әшрәфә бахды. Әшрәф дә ананын үзүнә бахды. Ана башыны ашағы салмышды. Кәнчләрин сөзләшдийини һисс этмишди; нә исә, о да башыны галдырыб Фәрманын үзүнә бахды:
— Әшрәф өзбашына иш тутурса, даһа мән нә дейим...
— Әшрәф өзбашына иш тутан оғул дейил.
— Мән она демәмишәмми, айры сәнәтә кетсин?
— Бу сән, бу Әшрәф! Сән десән ки, тәйярәчилик мәктәбинә кетмә, о кетмәйәчәк. Анчаг һеч кәс инанмыр ки, белә бир оғлун анасы элә сөз демиш олсун.
Ана нә исә демәк истәйирди. Фәрман эли илә ишарә эдиб үзр истәди:
— Бағышла, — деди, — Меһри хала! Бизим мәктәбә кәлән йүз эризәдән бәлкә беши гәбул ола, я олмая. Бу саат лап о дағ кәндләриндән тутмуш шәһәр ушагларына гәдәр һамы тәйярәчилик мәктәбинә кәлмәйә чан атыр. Амма көтүрән кимдир? Бурая йүз йохламадан кечәни көтүрүрләр. Буранын шәраити башгадыр, ады-саны башгадыр. Бура бир баш Москвая бахыр. Адамлар вар ки, ярым аршын дил чыхарыб ялварырлар. Мән сизин бу барәдә фикринизи эшидәндә, тәәччүб элэдим. Йә'ни тәәччүбә ер йохдур. Мәним анам да әввәл хофланырды. Сонра көрдү ки, сәнәт сәнәтдир, көйә, ерә дәхли йохдур. Интәһасы көй сәнәти бир аз да адамын башыны уча элэйир.
Ана деди:
— Бир парча ушагдыр, о нә билир тәйярә сүрмәйи? Өзүнә бахма, сән дирибашсан.
— Әшрәф беш мәним кимисини булаға сусуз апарар, сусуз кәтирәр, — дейә Фәрман э'тираз элэди. — Бир дә сусуз кәтирәр, — дейә Фәрман э'тираз элэди. — Бир дә етирән кими тәйярәйә миндирмирләр ха. Һәлә ики ил сәрасәр өйрәдәчәкләр. Тамам-камал уста олмамыш кимдир она тәйярә верән, кимдир ону сүрүчү гоян! Бәйәм һасанд мәсәләдир? Тәйярәчиләрин һагг-һесабыны бир баш Москвада апарырлар. Назир өзү сорушур. Бир дә сән, өзүн билирсән өлүм-әчәл ки, вар, адамы дәйирманда да кирләр, тапар! Әчәл етишмәйәндән сонра лап көйүн едди гатындан дүшән оғланлар вар, һеч бурунлары да ганамайыб.
Ана һейрәтиндән башыны галдырыб дүз Фәрманын көзүнүн ичинә бахды:
— Элә шей олмаз!
— Сәнә сөз дейирәм, лап белә, булутдан дүшән адамлар вар. Өзү дә бир дәфә йох, ики дәфә йох!
Гадын һейрәтини боға билмәди:
— Әдә, нә данышырсан, бәйәм бу чан дейил, дашды, дәмирди, нәди, көйдән дүшә, парчаланмая?!
Чаванлар күлүшдүләр. Ана чиддиййәтини позмады:
— Сиз йә'ни адамы о гәдәр авам ериндә гоюрсунуз?
Фәрман чаваб верди:
— Авам йох, сәнәтә бәләд дейилсән. Элә билирсән көйдән дүшән оғлан бизим кими, бу палтар илә дүшүр?
— Бәс нечә!
— Онун гуш ганады кими палтары вар. Парашютла дүшүр.
— Нечә парашют?
— Чәтир кими шей вар ха, көрмүш оларсан, булварда да адамлар ондан тутуб һоппанырлар.
— Тәйярә гырыланда о чәтири һарадан тапачагсан?
— Һәр тәйярәчинин әйниндә парашют вар. Онсуз гоярлармы көйә учсун?
— Һәр дәфә парашют кейир?
— Һәр дәфә тәйярәчинин янында парашют олур. Ишди, көрдү ки, тәйярә яман күнә дүшүр, о саат парашют илә һоппаныр, сағ-саламат кәлиб ердә тохтайыр. Бәс нечә? Меһри хала сән элә билирсән ки, көйә чыханларын һайына, гейдинә галан йохдур? Сәнә сөз верирәм ки, ер сәнәтләриндә көйдәкиндән чох хаталар олур.

***

Ана оғлуну тәйярә мәктәбинә верәндән сонра бир мүддәт далынча кәзди. Мүәллими тапды, мүдирлә таныш олду. Оғлунун йолдашларыны тапды. Бу ени аләмдә көрдүйү, таныш олдуғу һәр кәс она үмид верирди.
Күнүн бириндә Меһринин өзүнү тәйярәйә әйләшдириб кәздирән Әшрәф, анасындакы әмниййәтә чох севин-

ди. Бундан сонра сәнәтиндә даһа да гол-ганад ачды. Ана да оғлунун сәнәтинә алышды. Һәр ердә сөһбәт дүшәндә синә долу ифтихарла дейирди:

— Әшрәф тәййарәдә кағыз апарыб кәтирир. Тәййарә почту онун ихтиярындадыр.

Көйдә матор сәси дуян кими эйвана чыхыр, күмүш ганадлы тәйярәләри көрдүкчә, еничә пәрваз этдийи баласына бахыр кими, севинир, һәйәчанланырды. Әшрәф дә анасынын бу һиссини анлайырды; бешдә-үчдә эвә баш вурур, мәктуб язырды.

Вәтән мүһарибәси башлананда сонра Меһри оғлундан бир мәктуб алды. Әшрәф, һитлерчи гулдурлара олан гәзәбини ифадә эдәрәк, мәктубуну белә битирирди:

«Сулһ күнләриндә шәһәрдән-шәһәрә мәктуб, совгат апарыб, аналары, балалары севиндиририк. Инди вәтәнин горхулу дәгигәләриндә исә силаһ көтүрмәлийик. Ана, дүшмәнин башына од төкүрүк. Чалышырыг ки, эвләримиз фашизм бәласындан узаг олсун. Ана, мәктуб дашыянда сәнә хидмәт эдирдим. Сәнин меһрибан, хейирхаһ, шәфгәтли һиссләринә хидмәт эдирдим. Инди вәтән көйләриндә дүшмәнлә үз-үзә кәләндә, фашист гулдурларыны гыранда да сәнә хидмәт эдирәм. Ана, инди мән матор курултусундан башга, чәбһә курултулары ичинә дә дүшүрәм. Бурада нә чүр шиддәтли, мүдһиш сәс десән вар. Бурада һәрб адамларынын ичад эдә билдийи һәр чүр силаһ ишләнир. Анчаг бу вурһавурун ичиндә мәним үрәйим эвимиздәки гәдәр сакитдир. Мән өзүмү полад бир зиреһлә өртүлмүш билирәм. Сәнин тәмсил этдийин вәтән һәмишә мәним нәзәримдә, хатиримдәдир. Мәни сахлаян, дөйүшә апаран да будур».

Әшрәф ахырда әлавә эдирди ки: «айын 25-дә шәһәримиздән өтәчәйәм, бәлкә көрүшә билдик».

Меһрини, оғлунун һәрб мейданларында олдуғуну билән аналара мәхсус интизар көтүрмүшдү. Аз галырды, гуш олуб чәбһәләрә учсун. Әлачы, имканы олса өзү дә бир тәййарәйә минәр, дүшмәнләрлә вурушмаг үчүн силаһ көтүрәр, Әшрәфә көмәйә кедәрди.

Ананын еканә тәсәллиси оғлунун көрүш вә'дәси иди. О, мин фикир-хәялла, мин бир һәвәслә айын 25-ни көзләйирди. Күндә нечә дәфә тәгвимин габағына кәлир, сабаһкы вәрәгини дә бу күн чырыр вә һәр дәфә дә вәрәгләри сайырды. Тәгвимдән гопардығы һәр вәрәг, санки өмрүндән бир күн эксилтмир, эксинә бир күн әлавә эдирди. Өтүб-кедән һәр күн ону оғлу илә көрүшә, һәсрәтини чәкдийи күнә яхынлашдырырды. Ана бу күнә бөйүк һазырлыг көрүрдү. Дүшмән үстүнә, давая кедән оғлуну бир күнлүйә дә олса өз эвиндә әзизләйәчәк, бойнуну охшаячаг, дуалаячаг, сонра йола салачагды.

Көзләнән күн хошбәхт бир тале кими кәлиб чатды. Тәсадүфдәнми, яхуд гәсдәнми, ана илә оғулун хатиринәми, бу күн көйләр булутдан тәмизләнмишди. Зүмрүд көйүн ортасында янан күнәш, аләми күмүш кими парылдатмышды. Санки о, узун йоллар кәлән Әшрәфин аягларына гызыл-күмүш сәпирди. Санки о, оғлунун кәләчәк уғурлу күнләриндән хәбәр верирди. Санки ана илә оғулун көрүшү, онун да үрәйиндән иди. О да дүняда һәр хейир вә хош арзунун баша чатмасына севинир, күлүмсәйирди.

Ана достларыны, танышларыны, яхын адамларыны чағырды, сәси илә эв-эшийә шәнлик кәтирән самавары айры бир һәвәслә һазырлады. Сүфрәни ачды, өзү исә гачыб эйванда даянды. Көзүнү көйләрдән айырмады. Онун үрәйи матор сәсинә мүнтәзир иди. Нәдәнсә о, Әшрәфин тәййарә мейданында ерә энәчәйини күман этмирди. О, көзләйирди ки, бу күнәшли көй сәсләнсин, үфүгдән-үфүгә кедән улдузлу тәййарә шәһәрин там ортасында, Меһринин эвинин янында даянсын.

Ана бу үмид, бу хәял илә эйвана, гапыя чыхыб гайыдыр, дәгигәдә бир саата бахырды. Көйдә исә нә тәййарә көрүнүр, нә матор сәси эшидилирди.

Дүздүр, Меһри оғлунун һансы саатда кәлмәли олдуғуну билмирди — Әшрәф бу барәдә язмамышды. Анчаг нәдәнсә Меһри ону сәһәр тездән, яй күнәши дәниздә чимиб мәнзилиндән галханда көзләйирди.

Инди даһа сәһәр дейилди. Күн ики чида бою галхмышды. Күндүз күнортая доғру кедирди. Меһринин оғлу Әшрәфдән исә хәбәр йох иди.

Меһринин гәлби дөйүнүр, гәфәс гушу кими чырпынырды. Үрәйинә кәлди ки, Әшрәфин вә'дә вердийи вахт өтүр: «Әшрәф бәлкә дә айры ерә дүшүб... Бәлкә дә ерә энәндән сонра йолдашлары яхасындан әл көтүрмәйиб-

лəр, чохдан бəри көрүшмəдиклəриндəн башына йығылыб сөһбəтə тутублар... Йох, белə дейил. Əшрəфин инди сөһбəтə һалы йохдур. Йəгин иш үчүн кəлиб. Тапшырығы вар. О ялныз көрүшмəйə кəлмир, вəзифəсинə кəлир. Анчаг кəлишиндəн истифадə эдир, анасы илə көрүшүр».

Меһри бу сон күманына инанды: «Элə исə, — деди, — өзүм кедим. Ону ишдə чох лəнкидəрлəр, кедим бөйүклəринə ялварым ки, баламдыр, ону бир саат да эвə бурахсынлар».

Меһри хəялында буну эдəндəн сонра элинə емəк шейлəри илə долу бир совгат бағламасы алды. Трамвая тəрəф йолланды. Меһрини һеч кəс йолундан сахлая билмəди. Гардашы арвады нə гəдəр: «Балам, сəн кедиб һеч кəси тапа билмəзсəн, ичазə вəрəги истəйəчəклəр, бурахмаячаглар, наһаг ерə өзүнə зəһмəт вермə. Һəлə күн яры олмайыб; Əшрəф өзү кəлəчəк» дедисə, файда вермəди. Меһри трамвая отуруб вагзала кəлди.

Сəһəрдəн бəри трамвайда да эвдəки кими пəнчəрəдəн бойланыб көйə бахыр, гулағыны шəклəйиб матор сəси эшитмəк истəйирди. Меһри өмрүндə көзүнə вə гулағына бу гəдəр мөһтач олмамышды. Көйдə кердүйү һəр гушу тəйярə, эшитдийи һəр сəси матор курултусу сайырды. Һəгигəтини дəрк этдикдə исə мə'юс олур, енə ахтармаға башлайырды.

Трамвай Меһрини кəтириб вагзала, бөйүк бир издиһам гайнаян ерə чыхартды. Гадын, ерə эниб чамаат ичиндə адам итирмиш набəлəдлəр кими, о ян-бу яна бойланмаға башлады. Чамаат ичиндə вурнухан, онабуна янашан, каһ көйə бахан, каһ кəлиб кедəндəн сораглашан гадын күнортадан сонра көрүнмəз олду. О, ахтардығыны тапдымы? Йох! Үмидсиз олуб эвинəми гайытды? Йох! О, машын йолларына чыхды. Билди ки, оғлу тəйярəдəн энсə пиядa кəлмəйəчəк. Шəһəрə кəлəн йолда отуруб, кешикчи кими өтəн машынларын габағыны кəсди. Машын дүз, күмүш кими асфалтла сүзүб келəндə, бир дə көрүрдүн кəнардан учабой, башына гыш шалы өртмүш бир гадын йола һоппанды. Əлиндəки бағламаны ерə гоюб машыны гучагламаг истəр кими, үзүзə дуруб голларыны ачды.

Шоферлəр горхуя дүшүрдүлəр: «Бəлкə йолда бир тəһлүкə я фəлакəт вар!» Дəрһал ерə энир, гадындан

сорушурдулар. Гадын һеч нə чаваб вермир, əввəлчə машына янашыб отуранлары бир-бир диггəтлə нəзəрдəн кечирир, Əшрəфи онларын ичиндə көрмəдикдə хəбəр алырды:

— Ағаев, Ағаев Əшрəфи көрəниниз ола бəлкə? Тəйярə сүрүр. Бу күн эвə кəлəси иди.

Адамлар Меһринин һəрəкəтини вə һəйəчаныны дуюр, һеч бир ағыр сөз демəдəн Ағаеви танымадыгларыны сөйлəйир, йолларына давам эдирдилəр. Меһри дə өз «йохламасында» давам эдирди.

Əкəр бу дəгигə уча дирəйин башында отуруб туту гушу кими дил-дил өтəн, кəлиб-кедəнə узаг ерлəрин хəбəрини сөйлəйəн радио инсафа кəлиб бирчə буну десə иди ки: «Ай Меһри арвад, бураларда наһаг өзүнү вə өзкəни инчидирсəн, оғлун отуруб эвдə, сəни көзлəйир», буну да əлавə этсə иди ки: «Əшрəфин вахты йохдур, ики саатдан сонра йолда олмалыдыр», Меһри тəпəси үстə эвинə гачарды. Анчаг буну нə радио, нə өтүб-кечəн машынлар, нə дə үфүгдəн-үфүгə узанан телеграф симлəри деди. Енə дə ананын хəялы көмəйə кəлди. Дейəсəн, Меһринин гулағына пычылдадылар: «Эй гафил, бəлкə Əшрəф кəлиб!»

Меһри, машын йолуну тəрк этди. О, габағына кəлəн һəр эвə, һəр идарəйə кириб сорушур, телефон ахтарырды. Бириндə тапды. Эвинин нөмрəсини дейиб идарəдə ишлəйəнлəрдəн хаһиш этди ки, зəнк элəсинлəр.

Меһринин дəстəйи гулағына алмағы илə «Чан, гадан үрəйимə!» дейиб гачмасы бир олду. Һансы йол илə, нə сүр'əтлəсə он дəгигəнин ичиндə Меһри өзүнү эвə салды. Бу заман Əшрəф яхасы вə башы ачыг, раһатча отуруб чай ичирди. Анасыны көрчəк зарафатла деди:

— Ана, эвə гонаг кəлдийини билиб, дейəсəн, экилмишсəн?

Меһри аз гала ярым саат оғлуну гучағындан бурахмады. Ону — боя-баша чатдырдығы икид баласыны бағрына басмагла бүтүн интизар вə никаранчылыглары, өмрү бою чəкдийи бүтүн əзаб вə əзиййəтлəри, гочалыг, гайғы вə хиффəти, һəр шейи, үрəксыхан һəр шейи унутду, əбəди бир сəадəтə говушмуш кими, гəлби, вүчуду, əсəблəри мум кими юмшалыб раһат олду.

Әшрәфин көрүшү дә узун чәкмәди. О, һәмин ахшам йола чыхырды. Әшрәф нә гәдәр әләдисә, анасы отурмады, оғлуну йола салмаг үчүн лап машын аяғына кетди. Ахшам чыраглар янды, көйүн улдузлары бир-бир көрүнәндә Әшрәф анасы илә видалашыр, үзүнү көйә тутуб дейирди:

— Ана, сән мәни ерләрдә бөйүдүб етирмишсән, вәтән мәни көйә пәрваз этдирмишдир. Мәндән һеч никаран олма! Ядына дүшсәм, эйванымыза чых, бах, бу көйүн улдузларына бах! Бизләри — мәни, Фәрманы, Нүсрәти — бүтүн совет тәйярәчиләрини улдузларын арасында ахтар. Биз дә онлар гәдәр чохуг. Онлар гәдәр меһрибан, онлар гәдәр ишыг саһибийик. Мәни онларын ичиндә ара!

***

Әшрәф кетди.

О кедән күндән Меһринин көзү көйдә, көйүн сайсыз-һесабсыз улдузларындадыр. Она элә кәлир ки, Әшрәф ер аләминдән, ади инсанлардан йүксәлмишдир. Мүгәддәс вәтән фәдаиләри кими кечәси дә, күндүзү дә, фикри дә, хәялы да, иши дә, гайғысы да вәтәнидир! Меһри бахдыгча бахыр, улдузлара үнсиййәт бағлайыр. Она элә кәлир ки, бу улдузларын һәр биринин Әшрәф кими һәяты, мачәрасы вар. Учсуз-бучагсыз совет торпагларындан сайсыз-һесабсыз ана көзләри, сайсыз-һесабсыз улдузлара тикилмишдир. Бу парлаг көй адамларынын һәр бири бир аләм, бир каинатдыр. Бунлары доғуб бөйүдәнләр хошбәхт аналардыр.

Меһри, улдузлара бахдыгча, үрәйини долдуран ифтихар һисси илә сәсини тәйярәчи аналарынын сәсинә гатараг, санки, һамы эшитсин дейә тәкрар дейир:

— Мәним оғлум көйләр адамыдыр! Әшрәф вәтән көйләринә гуллуг эдир!

1942

БАЛДАН ӘВВӘЛ

«Балдан сонра» һекайәсинин мүәллифинә

— Өлдүр мәни, чәллад!

Бу сөзләри хәялыма кәтирәндә вүчудум буз кими соююр, әсәбләрим сим кими сәсләниб кизилдәйир. Көзләрими юмуб, ерими дәйишир, бә'зән ихтиярсыз гышгырырам. Гышгырырам ки, хәялым узаглашсын, унудум, бәлкә өзүмә кәлим.

Һейһат, унутмаг нә бөйүк не'мәт, нә йүксәк исте'дад имиш! Тале мәни бундан мәһрум этмишдир.

Бу саат да көзүмүн габағындадыр. Аягланмыш көй отлары, уча шам ағачынын габыгланмыш көвдәсини, хәял кими тәрпәнән ала көлкәни һәр заман, һәр ердә көрүрәм. Һәр дәфә о гыз мәнә даһа дәһшәтли көрүнүр. Ганрылыб ағача бағланмыш ағ, нәчиб голлары дуая галхмыш кими, мә'сум көрүнүр. Чалчапраз салынмыш ипләр ону мөһкәмчә кәмәндләмишдир. Гара вә пәришан сачлары фәлакәт кими онун чөһрәсини өртмүшдүр. О, аслан вә гәһрәман олса да, вәһшәт өнүндә ачиздир. Онун һәр шейини әлиндән алмышлар. Ялныз сусмаян дили, одлу көзләри, фачиәли сифәти вардыр. Гыз инди бу силаһларла вурушур. Ялы шир кими башыны силкәләйир, сач алтындан көрүнән көзләри түстүлү мәш'әли андырыр...

Бу ери, чох күман ки, чохунуз көрмүшсүнүз. Крымын мәшһур яйлагларындан биринә доғру энән шосе йолу сых вә сәфалы ағачлыгдан кечир. Сәлигәли, әмәксевән, аб-һаванын ләззәтини билән кәндлиләр лап мешәнин ичәриләринә гәдәр мәскән салмышлар. Яй мөвсиминдә исти ерләрдән төкүлүшүб кәлән яйлагчыларын чоху шәһәрә, кәндә кетмирләр. Басәфа ер сечиб бураларда,

мешә чығырларына охшар йолларда дүшүрләр. Белә бир тәсадүф мәнә дә мүйәссәр олмушдур.

Бурада, Агафонов адлы бир фургончунун эвиндә мәнзил әләдим. Агафоновун аиләси: кишинин анасы Полина Александровнадан, гызы Арминадан, бир дә көздән шикәст гардашы Матвейдән ибарәт иди. Касыбча бир аилә иди. Гары илә шикәстин әлиндән иш кәлмирди. Армина тракторчулуг өйрәнир, эвдә атлара гуллуг эдирди. Агафонов колхоздан, курорт идарәсиндән луг эдирди. Агафонов колхоздан, курорт идарәсиндән кирә көтүрүб яйлаға вә арана шей дашыйырды. Яйда ики отагдан бирини яхшыча дөшәйиб үч-дөрд йүз маната кирәйә верәр, өзләри чардаг алтында өтүшәрдиләр.

Бу аиләнин динчлийи, сакитлийи мәним хошума кәлирди. Бәлкә, дейирдим, ана гарымышдыр, гардаш шикәстдир, она көрә бунлар истәр-истәмәз мүлайим олмушлар.

Бу фикрими кишийә дейәндә күлүмсәди.

— Галмагал, — деди, — нәслликчә бизләрдә олмаз. Бир йох, беш шикәст гардашым ола, анам алтмыш йох, йүз алтмыш яшында ола, енә мәним борчум гуллуг этмәкдир. Одур, чанлары сағ олсун атларымын!

Киши ахурда ем ейән атларыны көстәриб, фәхр эдирди. Көрүрдүм ки, Агафонов онлары, доғрудан да, гардаш кими севир. Атлар да, дейәсән, саһибләринин ифтихарына баис олдугларыны дуймушдулар. Санки онун ишарәсинә көрә башларыны емдән галдырыб, әтрафа бахындылар. Агафоновун гызы да гоһумлары кими сакит вә үзүйола иди. Сәһәр тездән курса кедир, ахшама яхын гайыдырды. Эвләриндә бир саат-саат ярым наһар эдиб динчәлдикдән сонра, әлиндә дәфтәр-китаб һәйәтә чыхырды. Яшыл ердә, ағач көлкәсиндә отуруб, дәрсинә мәшғул олурду.

Мәним ағлым шәһәр гызларына кетмишди. Арминанын мүтләг мәнимлә марагланачағыны, янашыб таныш олачағыны күман эдирдим. Һеч дә белә олмады. Орада галдығым он беш күн әрзиндә Арминадан гуру саламдан башга һеч нә эшитмәдим. Ахырда мән бу садә кәнд гызынын өнүндә гүруруму эксилтмәли олдум. Армина өз тәмкининдә давам эдирди. Онун арзусу, атасынын вә мүәллиминин тапшырдығы иши баша вермәк иди.

— Гой, — дейирди, — курсу гуртарым, имтаһанымы верим, сағлыг олсун, йолдашларыма гонаглыг вә'д әләмишәм.

Трактор курсу августда бағланасы иди.

— Армина, — дедим, — о заман мән вәтәндә олачағам, сизинлә бир мәчлисдә әйләшмәк сәадәти мәнә мүйәссәр олмаячагдыр.

Армина өз гәләбәсинә әмин бир тәмкин, архайын бир тәбәссүмлә деди:

— Көзләйәрсиниз, мәним мәчлисими көзләйәрсиниз!

Арминанын сөзүнә һеч бир чаваб тапмадым, нә гәдәр вачиб ишим олса да, бу гызын чағырышына һазыр идим.

Анчаг гәза элә кәтирди ки, бу сөһбәт олан күнүн ахшамы йола дүшдүм. Нә мүддәтә кетдийими өзүм дә яхшы билмәдийимдән, Армина илә лайигинчә видалашмадым. Сабаһ, я бириси күн мәнзилимә кәләчәйими зәннлә тез әлими сыхды: «Тез гайыт!» деди!

Бир дә үч ай сонра, һиссәләримиз Крымын бә'зи шәһәрләриндән чәкиләндә йолум Агафоновун эвинә дүшдү. Инди мән, дүшмән архасында ишләйән бир дәстәдә идим. Күндүзләри мешәдә, дәрә-тәпәдә кечирир, кечәләр команданлығын әмрини еринә етирирдик. Башыма кәлән һадисәләр, шаһиди олдуғум мүдһиш дөйүшләр Арминаны мәним ядымдан чыхармамышды. Нәдәнсә сәнкәрдә дә, ағач башында да, кол дибиндә дә, дүшмән машынларыны гәфләтән яхалайыб дағытдығымыз, я эшалона шәбхуна кетдийимиз заманда да бу кәндли гызынын хәялы мәндән айрылмырды. Күман эдирдим ки, индичә утана-утана кәләчәк, мәни гонаглыг мәчлисинә чағырачагдыр. Бу һисслә дә мән, дүшмәнләр әлинә кечмиш кәнддә Агафоновун һалыны йохламағы өзүмә борч билдим. Командиримиздән изн алдым, кечә яры мешәдән, кәсмә йолла һәмин яшыллыға (инди буралар мейдан кими тапдаланмышды) эндим. Бу заман, бәлли иди ки, Агафонов мәним үзүмә гапы ачмазды. Гәт этмишдим ки, эвин әтрафына бахарам, хәлвәтлик олса, гапыдан Арминаны сәсләрәм. Гызын ады мәним үчүн инам кағызы олачагдыр. Немесләрә раст кәлсәм дә әл бомбаларымы тәгдим эдәрәм. Зүлмат, думанлы вә сейрәк

яғышлы бир кечәдә дамарларыма гәдәр исланмыш һалда Агафоновун гапысында дурурдум. Нә һәйәтдә, нә эвдә ишыг вә һәнирти әламәтләри вар иди. Дейәрдин буралар йүз ил әввәлдән харабалыгдыр, инсанын изи-тозу да йохдур. Әввәлчә гапы-бачая диггәт этдим. Ат, салдат, гошун әламәти ахтардым. Кишинин һавахтданса гырылыб ишдән дүшмүш, рәнксиз арабасы дивар дибиндә дурурду. Бир аз о янда көрүнән даирә, тәкәр иди. Һәйәтин о башында һеч нә көрүнмүрдү. Агафоновун атлары ядыма дүшдү. Төвләйә янашыб, гапынын ачыг олдуғуну көрдүкдә өз-өзүмә дедим: «Фашистләр бурада ат гояр!»

Гапыны дөйүб күй салдым, овчумун ичи илә пәнчәрәнин дәмирини тәрпәтдим. Бир тәрпәтдим, ики тәрпәтдим, кәлән олмады. Эв гапысыны тыггылдатдым, яваш сәслә гызы чағырдым. Сәс-сәда йох иди. Үрәйимә кәлди ки, «адамлары да габагларына салыб апарыблар». Гапыны бәрк итәләдим. Далдан бағлы олдуғуну билиб севиндим.

— Армина, Армина! — дейә пычылдадым.

Ичәридән күскүн, пәришан бир чаваб кәлди:

— Сән кимсән, о ады чәкирсән?

Гарынын дилләнмәсинә севиндим.

— Нәнә, — дедим, — ач гапыны, мәнәм, гафгазлы гонағыныз!

Гары гапыны ачды, мәним илк сөзүм бу олду:

— Армина ятырмы?

Гары динмәди.

— Дайы һарададыр, нечәсиниз?

Гары суалларымын һеч биринә чаваб вермәди, астанада отуруб галды. Чиб фәнәри илә онун үзүнә баханда ағладығыны, анчаг сәсини кизләтдийини көрдүм. Мүһарибә фәлакәтинин гудуз вә амансыз зәрбәси бу давамсыз аиләйә дә дәймишди. Интизар мәни боғурду, ичәри отаға кечиб, ятаглары йохламаг истәдим. Нә чарпайы, нә ятаг, нә ятан көрдүм. Санки үстүмә су әләнди. Һәмишә шәнлик вә сәадәт ичиндә көрдүйүм отаг гаранлыг бир зиндан кими көрүндү. Эв башыма доланды, өзүмү итирдим. Гарынын үстүнә йүйүрдүм:

— Һаны Армина? Һаны оғлун? Адамлар һарададырлар? Мәндән нийә кизләдирсән?

Гары ағыр-ағыр аяға галхды. Йүк алтындан нә исә чыхарыб кәтирди:

— Палтарыны дәйиш, — деди, — көрән-билән олар.

Мән кәндли чилдинә дүшдүм. Анчаг силаһларымы әлдән вермәдим. Гары палтарымы кизләтди. Мән онун данышмасына мүнтәзир идим.

— Нийә мәндән кизләдирсән, мән күлфәтлә көрүшмәйә, сизә көмәйә кәлмишәм.

Һандан-һана гары дилә кәлди:

— Көрүшәчәксән, анчаг көмәйин дәймәйәчәк! Кечә вахты мәнә язығын кәлсин!

Мән онларын һарада исә кизләндийини, кечә вахты кечмәйин чәтин олдуғуну дүшүндүм. Бир тәрәфдә отуруб, сәһәрин ачылмасыны көзләмәкдән башга чарәм галмады:

— Нийә мәнимлә данышмырсан, нийә? Эһтият яхшы шейдир, амма бу гәдәр йох. Мән инди партизанам, мәни бурая кәндәрән вар, Агафонова дейәси сөзүм дә вар!

Нәнәнин үрәйи даһа да көйрәлди:

— Хош кәлмишсән, — деди, — бала! Анчаг инди сәнә нә дейим. Сәһәр өзүн көрәчәксән!

Гадынын инадында бир сирр, бир мә'на, ким билир, бәлкә дә вачиб мәгсәд вар, дейә исрар этмәдим. Анчаг бу интизарла һеч бир кәс ята билмәзди. Көзләрими пәнчәрәйә тикиб отурдум. Сәһәри дири көзлә ачдым. Тәки бу сәһәр ачылмасайды. Көзү яшлы гары мәни армуд ағачынын дибинә, ян-яна дүзүлмүш, торпағы һәлә от битирмәмиш гәбрләрин янына кәтирди.

— Башымыза кәләни гой бунлар данышсын.

Буну дейиб гадын һөнкүртү вурду. Даһа мән һеч бир шей сорушмадым. Нә дилим, нә тагәтим, нә һиссим олду.

Мәни шадлыг мәчлисинә чағыран Армина саралан пайыз ярпагларынын, сейрәлән көлкәләрин алтында, атасы вә әмиси илә бәрабәр ятырды.

Фашистләр гызы ағача сарыйыб ишкәнчә вермиш, алманларла атышан атасынын интигамыны ондан алмаг истәмишдиләр. Арминанын әсир, һәм дә гәһрәман си-

Аз-56963

М. Ф. ...
Азәр...
УМУМИ ...

масы мәним көзүмдә чанланырды. О, вәтәни, намусу јолунда өлүмү тәмкин вә вүгарла гаршылајырды. Фашист забитинин өнүндә әзәмәтин һејкәли кими дајаныб, фәдакар өлүмү көзләјирди. Забит, вәтән гызынын мәтанәтиндән гудуран забит дил-додағыны чејнәјир, Арминанын зәиф вүчудуна јаралар вурурду.

— Өлдүр мәни, чәллад! — Арминанын бу сөзләри һөкм кими сәсләнир, силлә кими забитин сәрт үзүнә дәјирди. Шикәст киши өзүнү гызынын үстүнә атмышды...

Дүшмән, гарыны өлдүрмәмишди. Ону көз дағымы гојмушду? Јох! Тәмиз вә күнаһсыз аиләнин мүсибәтини чәкмәк үчүн гарыны әламәт кими гојуб кетмишдиләр.

Арминанын, Агафоновлар аиләсинин дәрдини јалныз гары чәкмир. Гарынын өзүнүн дә гајғысына галан, дәрдини чәкән вар. Бу аиләнин интигамы бөјүк бир халгын дини чәкән вар. Бу аиләнин интигамы бөјүк бир халгын өһдәсинә дүшүр. Совет халгы, бу халгын һәр бир нәфәри Арминанын, аиләсинин гатилләрини һагг-һесаба чағырачаг, мәһшәр ајағына чәкәчәкдир. О күн вәтән гурбанларына ән јахшы хатирә күнү олачагдыр. Арминанын руһу әзаблардан, һәсрәтләрдән гуртарачагдыр.

1942

ЧУПЧИК

Учабој, ағбәниз, орта јашлы бир алман сәјјаһы, әзиз мүсаһиби олан Чупчики илә гатарда кедирмиш. Чупчик түклү, ала, үзүјола, чәлд, ајыг бир ов ити иди. Сәјјаһ ону ики ил әввәл Јапонијадан алмыш, кәздирә-кәздирә Авропаја кәтирмишди. Чупчикин мүфәссәл паспорту вар иди. 1937-чи илдә Корејада бир тазыдан доғулмушду. Атасы мә'лум дејил. Күчүк икән анасыны итирмиш, бир корејалы балыгчынын гапысында бөјүмүшдү. Мүнтәзәм тәһсил я тә'лим көрмәмишди. Та кичикликдән сүмсүнмәјә башламышды. Исте'дады сајәсиндә бә'зи фајдалы вәрдишләр газанмышды. Саһиби тор көтүрүб дәнизә кедәндә, о да сүмсүнә-сүмсүнә јортарды. Бир дә көрәрдин јашыллыгдан зинкилти сәси кәлди. Чупчик өзүнү сых вә тиканлы коллара вурарды. Ики дәгигә чәкмәзди ки, ағзында газалах, сығырчын, я да ки, кәркинчәк баласы, будур кәлир. Дүнја мүһарибәси башланандан сонра Чупчикин башыны һәмишә галмагалда көрүрүк. Чәтин шәраитдә, шиддәтли мүбаризә вахтында белә Чупчик өзүнү итирмир, мөһкәмлијини сахлајыр, һәјат режимини позмурду. Балыгчынын имканы олсајды һеч кәнч тазыны сатмазды. Чупчики једириб ичирдән, тәмизләјән, раһатлајан лазым иди. Балыгчы касыб иди. Тәк олдуғуна, гочалығына, кәмһөвсәләлијинә көрә буна дөзмәзди. Күнүн бириндә Чупчики јанына салыб, базара кәтирди, һәмин бу сәјјаһа сатды.

Доғрудур, сәјјаһын Нүренбергдә топдағытмаз эвәшији, аиләси, күл кими ики ушағы вар иди. Анчаг сәнәти элә иди ки, ил он ики ај сәфәрдә олурду. Өмрү јолларда, параход көјәртәләриндә, јумшаг вағон купе-

синдә, машынларда, «интурист» нөмрәләриндә кечирди. Одур ки, Чупчик сәйяһа аиләдән дә, өвладдан да яхын иди. Бир саат ондан айры дурмаз, онсуз көзүнә юху кетмәз, ағзына бир тикә чөрәк гоймазды. Чупчики өз ятағында ятырарды. Узун интизар вә үзүнтүдән сонра, бир әтәк гызыл төкүб той этдийи, еничә кәрдәк дальнча чәкдийи кәлин кими бағрына басыб, ширин-ширин ятар, фани дүнянын фикир-хәялатындан силкинәрди. Сәйяһын нәш'әләнмәйә һаггы вар иди; чүнки Чупчик дә бир Чупчик иди...

Сәһәр дан үзү ериндән галхыб, дәрәйә гачар, үз-көзүнү ююб яладыгдан сонра гайыдыб, гапыда отурарды. Ағасынын далынча кәләнләрә ишарә илә мәтләб гандырарды. Бошалмыш шүшәни дығырлая-дығырлая сүдчүнүн габағына итәләйәр, саат бирә ағасы юхудан дураначан отуруб, сүдлә долу шүшәнин гаровулуну чәкәрди. Набәләд адамы яхын гоймаз, танышларла салам-калам эләйәрди.

Белә йолдашла дөври-аләм сәяһәтинә чыхан сәйяһ Әһмәди-бигәм кими дәнизләр өтүр, дағлар кечир, өлкәләр доланыр, хош күн, хош саатларла өмрүнү узадыр, күндән-күнә кәнчләширди.

Отуз доггузунчу илин сентябрында Авропадан мүһарибә алову галханда сәйяһын гәлбинә дә бир балача түстү-губар кәлди. Анчаг чох чәкмәди ки, һадисәләрин чәрәяны сәйяһы разы салды:

«Нә эйби вар, — деди, — әввәл әчнәби өлкә кими кәзмәли олдуғум ерләри инди вәтән кими кәзәрәм. Даһа консулханалара кетмәк, нә билим, анкет долдуруб ичазә алмаг, филан-бәһман лазым олмаз...»

Сәйяһ нийййәтиндәки маршрутла кәзә-кәзә кәлиб Финландияя чатды. Бу ерин вәзиййәти элә иди ки, сәйяһ нә әчнәби кими, нә дә ерли кими гәбул эдилирди. Доғрудур, алман сәйяһы олдуғуну биләндә гыфыллар өз-өзүнә дүшүб, гапылар тайбатай ачылыб, көзәтчиләр әл-әл үстә гоюб кәнар дурурдулар. Доғрудур, сәйяһын кағызтә гоюб кәнар дурурдулар. Доғрудур, сәйяһын кағызкуғазына да бахыб йохлаян олмурду, онун ширин вә сәлис дили гаршыдакы һәриф үчүн кифайәт эдирди. Бунларла белә, сәйяһ бу ерләрдә бир үрәк сыхынтысы, бир союглуг һисс эдирди. Она элә кәлирди ки, дондуручу шимал шахтасы һәр шейин — йолун да, отелин дә,

адамларын да маһиййәтинә чөкмүшдүр. Һалбуки август айыдыр. Күнәш бураларда әмүдән вурур. Тәрләмәк лазымдыр...

Бу бир һиссдир ки, яддан чыхармаг, йолуна давам этмәк асандыр. Сәйяһ да бу фикирдә иди. Анчаг Чүри стансиясында көзләмәдән башына бир иш кәлди. Сәйяһ нәинки йолуна давам этмәк, һеч олдуғу ердә сүкут этмәйи дә бачармады.

Гатар Чүри стансиясында ярым саат дурандан сонра Шимала доғру йолланачагды. Сәйяһ, адәти үзрә Чупчики купесиндә гоюб, вагзал буфетинә энди. Сүддән, юмуртадан, чөрәкдән, сухарыдан — бир шей тапмаг үмиди илә стансияны долашды, һеч бир шей тапмады. Бир йығын яралы-ярарсыз салдатын ат кәлләси сатан бир кәндли гадыныны нечә дидиб дағытдығыны, атын үтүлмүш гулағыны дишинә чәкән бир салдатын тәпиклә нечә горундуғуну көрүб, сөйә-сөйә вагона гайытды, Чупчики купедә көрмәди. «Чупа-Чупа!» дейә ики кәрә сәсләди, Чупчикдән чаваб чыхмады. Сәйяһ тәлаша дүшдү. Кондуктора, гатар рәисинә хәбәр кетди, вагонлары бир-биринә вурдулар. «Чупчики көрдүм» дейән олмады. Гатар йолланһайолланда сәйяһ, шейләрини йығышдырыб, дүшмәли, вагзал мә'мурларынын көмәйи илә Чупчики ахтармалы олду.

Бә'зиләри дейирдиләр Чупчик азыб, бә'зиләри дейирдиләр партизан күлләсинә кәлиб, бә'зиләри дә инандырырдылар ки, овчуларын ишидир, оғурлайыблар. Сәйяһ аягларыны семент дөшәмәйә дөйүб, вагзал начальникинин үстүнә гышгырырды:

— Мәним мүсаһибим бурада йох олубдур. Чупчики сиздән истәйирәм, вәссалам!

Рәис ахтарыш үчүн бир күн сәйяһдан мөһләт алды. Вагзалдан бир шей чыхмадыгда, телефону әлинә алыб, шәһәр идарәсинә зәнк эләди:

— Бура бах, чәнаб вали, сиз дә...

Шәһәр валиси рәисин сәсини таныянда хош-беш эләди.

— А филанкәс, сәндән нә әчәб, кефин, һалын?

Рәис онун сөзүнү кәсди:

— Бу саат яман ердән мәним кефими сорушурлар.

Мәнә де көрүм сиздә шәһәрә тәзә варид оланларын һагг-һесабы апарылыр я йох?

— Нечә апарылмыр? Һәр кәләнә бир анкет, һәр кедәнә ики анкет долдурулур. Гуту-гуту карточкалар дүзүлүр!

— Анкети сәнә галсын. Бир сәйяһын Чупчик адлы мүсаһиби вагзалдан гачыб. Нечә тапмаг олар ону?

— Чупчик?

— Бәли, Чупчик!

— Онда кәрәк тәзә кәлән мүсафирләри әлифба сырасы илә йохлаяг. Бу иш үчүн, чәнаб рәис, бир күн мөһләт верин!

Рәис севинди:

— Сабаһ ахшамадәк сизә мөһләт! Сабаһ саат 8-дә Чупчики бурада һазыр истәйирәм! Рәис телефон дәстәйини ерә гоюб, сәйяһа сары дөндү: — Сабаһачан тапарлар. Үмидварам ки, сабаһ бу вә'дә мүсаһибинизлә мәним отағымда көрүшәрсиниз!

Вали дә дәстәйи ерә гоюб, полисләри чағырды.

— Бу күн, — деди, — 62-чи гатар вагзалда даянандан сонра шәһәримизә Чупчик адлы бириси варид олуб. Алман коменданты һәмин адамы дәрһал тапыб, тәслим этмәйи әмр этмишдир. Дурмайын!

Беш дәгигә чәкмәди ки, шәһәрдә бүтүн эв идарәләри, йохлама бүролары, полис мәнтәгәләри бир-биринә дәйди. Кечә саат он икидә Чупчик адлы едди нәфәр адам валинин һүзурунда һазыр иди. Ахтарыш тә'чили кетмишди, нәтичә дә вермишди. Анчаг сәйяһын һалы харәб иди. Вагзал мә'мурлары ону үзү үстә чарпайыя йыхылмыш, көз яшы илә ястығыны ислатмыш вә сонра да шүуруну итириб өзүндән кетмиш бир һалда көрмүшдүләр. Сәйяһын вәзиййәти рәисин һалыны лап позмушду. Үрәйиндә дейирди: «Бу көпәк оғлунун күдазына кетмәсәк яхшы олар.» Ахшам үстү телефон дәстәйини көтүрүб гәзәбини валинин үстүнә төкүрдү:

— Бәс Чупчик нә олду?

— Чәнаб рәис, һазырдыр!

— Һазырдыр, бәс янында нийә сахламышсан? Ала көзләринә-задына ашиг дейилсән ки, нийә көндәрмирсән? Истәйирсән буну да бизим башымыза бир иттиһам кағызы әләтдирәсән? Бу саат өзүн кәтир!

Вали вәзиййәти рәисә изаһ этмәк истәйирди ки: «Чәнаб рәис, бу күн шәһәримизә бир йох, едди нәфәр Чупчик дахил олуб. Һамысыны да, будур, чағырмышам. Һазырдыр... Анчаг билмирик сиз дейән бунларын һансыдыр?»

Вали буну да билдирмәк истәйирди ки, бу едди Чупчики идарәйә кәтирәнәдәк полис ишчиләринин анадан әмдийи сүд бурунларындан төкүлмүшдү. Инди алман тәбәәсини диндирмәк хатадыр, гандыр, гададыр...

Вали бунлары фикриндән кечирәрәк, гаршыда, мәхмәр стулда отуран вә һәрдән һирсиндән дуруб, отагда варкәл эдә-эдә, үзү юхары — валидән тутмуш ади мә'мура гәдәр — бүтүн гуллугчуларын адресинә ағзына кәлән налайиг сөзү дейән көк, гырмызыянаг вә сары, галынгаш Чупчик бахырды.

Галынгаш Чупчикин өзү дә сәйяһ иди. Норвечдән кәлиб, чәнуба кедирди. Йолүстү бә'зи вачиб дөвләт тапшырыгларыны еринә етирмәклә дә мәшғул олурду. Шәһәрә тәзәчә гәдәм гойдуғу күн иди. Паспортуну отелдә гейд олунмаға вермишди ки, ону чағырдылар, мүһафизләрлә полис идарәсинә кетмәйини хаһиш этдиләр. Галынгаш Чупчик бу тәһгирә гәзәбләнди. Әмри кәтирән фин полисинин үзүнә элә бир түнд нәзәр атды ки, аз галды онун бағры чатласын:

— Кет, — деди, — рәисинә де ки, вәзифәсини лайигинчә анламамышдыр. О ердә башга бир ләягәтли адам отуранда сизинлә даныша биләрәм.

Бу чавабдан сонра башга бир полис чүр'әт эдиб она янашмады. Чупчикин инадындан мә'лум иди ки, гачан адам будур. Вали рәисин әмрини көтүрүб, Чупчикин янына кәлди.

— Чәнаб Чупчик, — деди, — ерли һөкумәтә дәхли йохдур. Өз һәрби комендантынызын әмри илә чағрылырсыныз. Йохса сизи инчитмәйә чәсарәт эдә биләчәйимиз хәялыныза да кәлмәсин!

Чупчик әһвалаты белә көрүб файтона отурду, шәһәр идарәсинә кәлди. Инди о да башга Чупчикләр кими әмрә мүнтәзир иди. Анчаг о, башга Чупчикләр кими һәвсәлә саһиби дейилди: дарыхыр, дейинир, әсәбиләшир, сөйүр, түпүрүр, тәһгир эдир, гышгырырды.

Валинин әлачы она галды ки, Чупчикләрин еддисини дә мә'мурлара вериб, вагзала — рәисин һүзуруна көндәрди. Өзүнә дә бир изаһ кағызы язды ки: «Чәнаб рәис, башга әламәт бизә мә'лум олмадығындан бу мүсафирләри сечә билмәдик. Өзүнүз көрүн сәйяһын мүсаһибк һансыдыр.»

Рәис интизар отағынын гапысыны ачыб, едди нәфәрин мүнтәзир даяндығыны көрдү. Бир-бир фамилиялары-ны сорушуб, һамысынын Чупчик, һамысынын алман, һамысынын кәлмә олдуғуну билди. Белә бир вәзиййәтдә сәйяһын мүсаһибини сечмәк чәтин иди. Доғрудур, рәис сорғу-суал әләди. Биринин тачир олдуғуну бир башга Чупчикин гатардан йох, яхын кәндләрин бириндән кәлдийини, сәйяһы танымадығыны мүәййән этди вә онларын икисини дә бурахды. Галан Чупчикә анчаг сәйяһ өзү бахмалы, мүсаһибини сечмәли иди.

Хәбәр кәтирдиләр ки, сәйяһ бәрк башағрысы чәкир. 40 дәрәчә гыздырма ичиндә икән империя хәстәханасына апарылмышдыр. Вәзифәли һәрбиййәлиләрдән чоху онун янына әһвал-пүрсанлыға кәлир.

Бу хәбәрдән сонра рәис варындан йох олду. Йәгин этди ки, сәйяһ янына кәләнләрә шикайәтләнәчәк, мәсәлә команданлыға чатачаг, ди кәл эшшәк кәтир, мә'рәкә йүклә...

Машына отуруб хәстәханая, сәйяһын янына кәлди. Чупчикләрин дә тә'чили сурәтдә хәстәханая кетмәләрини әмр этди. Ичәри кирәндә сәйяһ она мачал вермәди.

— Чупчикдән нә хәбәр вар?

Рәис, хәстәни севиндирмәк, һәм дә гуллуг көстәрмәк үчүн учадан деди:

— Чәнаб сәйяһ, Чупчики кәтирмишләр!

Сәйяһ севинчиндән күлдү:

— Бу нечә күнү һарада имиш, билмәдинизми?

— Өзүнүз сорушарсыныз!

— Емәк-ичмәйи нечәдир? Она мән кишмиш едирдирдим, сосиска верирдим, һәтта кофе ичирдирдим.

Рәис бир аз утанды:

— Чәнаб сәйяһ, әлимиздән кәлән гәдәр, имканымыз гәдәр...

Сәйяһын, дейәсән, мәһәббәти чуша кәлди:

— Отурун, — деди, — кәлсин, Чупчики көстәрмәк истәйирәм.

Рәис:

— Дүздүр, баш үстә, — дейиб чыхды. Анчаг коридорда голларыны яна ачыб, әлачсызлыг позасы алды: — Нейләйим, нечә эләйим, бу көпәк ушағынын бешини дә бурахым, нечә бурахым, демәз ки, а филан-филан олмуш, мәним бир мүсаһибим олуб я беш. Йох. Бирини бурахым, һамысыны бурахым...»

Дейәсән гейбдән бир сәс рәисә деди ки: «Галынгаш Чупчики бурах! Сәйяһын адамы одур. Көрмүрсән кейимләриндә дә мүшабиһәт вар?!»

Рәис галын гашлы Чупчики ирәли чағырыб, сәйяһын янына бурахды:

— Буюр ичәри!

Галын гашлы Чупчик белә фүрсәт, һирсини төкмәйә адам ахтарырды. Саламсыз-каламсыз сәйяһын янына кирди, кирән кими хәстә ятағында кишини топа тутду:

— Чәнаб, буюр, буюр, көрәк мәни нийә ишимдән-күчүмдән авара эләмишсиниз? Буюр көрәк мәни нийә бу гүрбәт шәһәрдә, финләрин янында полис габағына гатмышсыныз? Буюр көрәк бу нә мәтләбдир? Бу хәстәханада мәним нә итим азыб?

Сәйяһ, гаршысында гияфәчә дә, көркәмчә дә, натигликчә дә өзүндән бәтәр бир алман сәйяһыны көрәндә, аяға галхды, үрәйиндә деди: «Ити азан бәдбәхт мәнәм, сән йох!» Чибиндән чешмәйини чыхарыб тахды, Чупчикә бахды вә һейрәтдән әлләрини яна ачды. Санки кишини гучагламаға һазырлашырды:

— Бағышлайын, сизи ким чағырыб, ким вахтынызы алыб? Мәним хәбәрим йохдур.

Чупчик дурдуғу ердә донду:

— Нечә хәбәриниз йохдур? Шәһәрдән бирбаш бизи гова-гова сизин янынызa кәтирмәйибләр?

— Ким кәтириб, ай һәмшәһәрли?

— Шәһәр валиси.

— Шәһәр валисиндән мән итим Чупчики истәмишәм.

— Бәли, мән Чупчикәм, буюрун көрәк нә дейәчәксиниз?

— Аллаһ эләмәсин сиз Чупчик оласыныз. Чупчик мәним итимин адыдыр.

Сәйяһ буну дейиб, гапыя йөнәлди, рәиси чағырды:

— Балам, сиз әбәс ерә бу кишийә нийә зәһмәт вермишсиниз?

Рәис дәрһал анлады ки, сәйяһын мүсаһиби галынгаш Чупчик дейилмиш.

— Нараһат олмайын, чәнаб, башгалары да вар. Бирбир бахын көрәк мүсаһибиниз һансыдыр?

Буну дейиб, кәтирдийи адамлары тәгдим этди. Чупчикләр!

Йәгин ки, бир хидмәт вә я тапшырыг үчүн сечмәк истәдикләрини күман эдиб бир-бирини итәләйир, габаға ерийирдиләр. Сәйяһ һейрәтиндән додагларыны бүзүб, рәисә дейирди:

— Чаным, бунлар мәним нәйимә лазымдыр? Мәним итими вер!

— Чәнаб, мән сизин мүсаһибинизи адам билмишәм, бағышлайын!

— Чупчик адам дейил, амма чох адамлардан һүшярдыр. Мән онсуз бир аддым ата билмәрәм. Һарада олса кәрәк тапыла!

Чупчикләрин мачәрасы гәзетә дүшдү. Шәһәр валисини дә, рәиси дә вәзифәсиндән говдулар. Амма ахтарыш давам эдирди. Сәйяһын ити һаггында кизлин, ачыг тә'лигәләр яйылыр, һәр тәрәфә тапшырыглар кедирди.

Чупчики исә партизанлар дағда өз гайдасы илә едириб ичирир, тәзә мүһитә алышдырыр, өйрәдир вә дейирдиләр:

— Бир күн бизә лазым олачагдыр!

— Саһибиндән чох-чох э'тибарлы мәхлугдур.

— Дуз-чөрәк итирмәз!

1942

МУШТУЛУГ

Бир ай олар ки, Әшрәф бурада, шәһәрдән бир аз кәнарда дүшәркәдәдир. Биринчи дәфәдир ки, анасы она ичазә вериб, йола салмышдыр. Биринчи дәфәдир ки, Әшрәф өз эвләриндә ятмыр.

Бура «Эл бағы» дейилән көзәл бир ердир. Ағачлар баш-баша вериб, һәр тәрәфә этир сәпилиб, архларда сулар пычылдашыр, ағачларда гушлар сәсләнир. Күнәш — көйләр султаны кучлу күнәш санки ашағыя эниб, лап яхына кәлмишдир. Ушаглар чох вахт голсуз бир көйнәклә яшыл от үстүндә аягялын кәзирләр.

Тәрбийәчи гадын һәр сәһәр кәлиб, ушагларын емәйинә баш чәкир, онлары йығыб ямача, уча чинар ағачынын көлкәсинә сөһбәтә апарыр.

Әшрәф бу ил икинчини гуртармышдыр. Әлиндә тә'рифнамә кағызы да вар. Анасы ону кәтирәндә тә'рифнамәни дә көтүрмүшдү, көтүрән кими дә тәрбийәчийә вермишди. Тәрбийәчи дә Әшрәфи һәмишә меһрибан диндирәр, һәмишә онун адыны чәкәрди. Әшрәф дә тәрбийәчинин бир сөзүнү ики этмәзди, суалларына чәлд чаваб верәр, онун янында учадан данышмазды.

Тәрбийәчинин сөһбәтләри дә кәзмәк кими ләззәтли иди. О, һавадан, судан, ағачлардан, чичәкләрдән данышарды. Гушларын, кәпәнәкләрин адыны да дейәрди. Шәһәрдән, фәһләләрин ишиндән сөһбәт саларды. Бир дә көрүрдүн сөзү кәтирди чәбһә үстүнә.

Бу ердә Әшрәф дә, бир чохлары кими, тәрбийәчийә яхын отурар, көзүнү онун ағзындан айырмазды. Чалышарды ки, сөзләри дал-габаг салмасын, һамысыны ерли-ериндә өйрәнсин, анасы кәләндә она данышсын. Бир күн тәрбийәчи енә чәбһәдән сөз ачды:

— Ушаглар, — деди, — биз кәрәк гәһрәманларымызы таныяг. Мән сизә бир гәһрәмандан данышачағам. О гәһ-

рәман үч танк вуруб, дүшмәнин бир дәстә гошунуну гырыб...

Ушаглар әл чалдылар. Ким исә сорушду:

— Мүәллим, орден алыбмы?

Бир башгасы тәрбийәчидән габаг чаваб верди:

— Чохдан! Әлбәттә ки, алыб!

Тәрбийәчи гәләми стола вуруб, сүкут яратмаг истәди:

— Гулаг асын, гулаг асын, һамысыны данышачағам. Демәли, үч танк вуруб, мәһв эдиб. Дүшмәнин бир рота гошунуну гырыб. О, гәһрәманын фамилиясы Ағаевдир.

Әшрәф йолдашы Нүсрәтә пычылдады:

— Мәним атам да Ағаевдир.

Тәрбийәчи деди:

— О гәһрәманын ады Илясдыр!

Әшрәф енә пычылдады:

— Мәним атам да Илясдыр.

Тәрбийәчи давам этди:

— Ағаев Иляс гәһрәман совет топчусудур.

Әшрәф Нүсрәтә деди:

— Мәним атам да топчудур.

Нүсрәт она э'тина этмәди:

— Нә олсун ки, топчудур, гәһрәман ки дейил.

Әшрәф динмәди. Тәрбийәчи гәзетә бахыб, гәһрәман Иляс Ағаеви тә'рифләйирди. Әшрәф исә фикирләширди ки: «Атама язачағам. Язачағам ки, о бири Иляслар гәһрәман олублар, сән дә ол, о бири Ағаевләр үч танк вурублар, яз көрәк сән нечәсини вурмушсан? Ата, сән дә топунла вур! Фашист танкыны вур, дағыт! Вура билмәсән, бутулканы долдур нефтлә, ат үстүнә! Мүәллимимиз бизә өйрәдиб. Бөйүйәндә танкы биз яндырачағыг. Лимонад бутулкаларымызы йығырам... Танк вурсан, мүәллимимиз сәндән дә данышар. Ушаглара сәни тә'рифләр, яхшы мүәллимдир...»

Әшрәфин хәялында атасына мәктуб язмаг, онунла данышмаг иди. Бирдән тәрбийәчинин уча сәсини эшитди:

— Будур, гәһрәман Иляс Ағаевин шәклинә баха биләрсиниз! Топун далындакы одур!

Буну дейиб тәрбийәчи дөрд бүкүлмүш гәзети көйә галдырды. Ушаглара көстәрәрәк, скамяларын арасыны кәзди. Шәклә бахан кими Әшрәфин үрәйи дөйүндү, ихтиярсыз гәзети тәрбийәчинин әлиндән алды, айаға галхды, бәркдән гышгырды:

— Мүәллим!

Ушағын янаглары пул кими гызарды, көзләри улдуз кими парылдады, сифәти севинч тәбәссүмү илә ишыгланды. Әшрәф көзүнү гәзетдән айырмыр, бахыр, гәзети һеч кимә вермир, һеч нә демирди. Тәрбийәчи бир шей дуймуш кими, сорушду:

— Әшрәф, йохса таныйырсан?

Әшрәф көзүнү шәкилдән айырмадан чаваб верди:

— Мүәллим, атамын шәклидир.

Мүәллимин инанмағы кәлмәди:

— Атан һарададыр ки?

— Давада!

— Сәнин атан пиядадыр, атлы?

— Пияда дейил, топчудур.

Ад вә фамилиясыны йохлаяндан, ата илә оғулун сифәтиндә бир охшайыш тапандан сонра тәрбийәчийә йәгин олду ки, сөһбәт Әшрәфин атасы һаггындадыр. Ушағы гучаглайыб, стол үстүнә галдырды вә:

— Мүбарәк олсун, Әшрәф! — деди. — Сән инди гәһрәман баласысан!

Онун әлини сыхды, нә исә демәк истәйирди, Әшрәф, әлиндә гәзет һоппаныб, мүәллимдән хаһиш этди:

— Изн вер, анама дейим!

Мүәллим әввәл ичазә вермәк истәмәди. Сонра көрдү ки, бачармаячаг. Ушаглары дәстәбашыя тапшырыб, Әшрәфлә шәһәрә кәлди.

Онлар гапыдан ичәри кирәндә Фирузә ханым бешийи тәрпәдиб, көрпәсини ятырырды. Әшрәф гышгырды:

— Ана, дур айаға, атам гәһрәман олуб!

Фирузә ханым күлүмсәйир, әлини ағзына гоюб дейирди:

— Ушаг ятыб, ай Әшрәф, нә хәбәрдир!

Әшрәф, анасынын бу бөйүк хәбәри э'тинасыз гаршыламасына гызды, онун голундан тутуб чәкди:

— Дур, тез ол, дур!

— Әдә, һара чәкирсән мәни?

— Тез ол, тез ол, кедәк, гәзетә хәбәр верәк!

Тәрбийәчи онлара бахыб деди:

— Әшрәф, гәзет сәнә хәбәр верир, я сән гәзетә?

Әшрәф фикирләшиб, әлиндәки гәзетә баханда өзү дә күлдү.

1943.

ХӘБӘР-ӘТӘРСИЗ

Ярым саатдан артыг иди ки, Сәкинә һәрби комиссарын гапысында нөвбә көзләйирди. Дарыхыр, тәләсир, интизар чәкирди. Анчаг гапы ачыланда, үзлү адамлар нөвбәсиз ирәли ерийәндә Сәкинә даһа да кери чәкилир, санки комиссарын көзүнә көрүнмәмәйә чалышырды. Еһтимал ки, көзләйәнләр һамысы күзәштә кедиб, ону габаға салсайдылар Сәкинә енә ичәри кетмәзди. Чүнки комиссара дейәчәкләрини һәлә дә өлчүб- бичмәмиш, һәлә дә шикайәтинә мүәййән ифадә вермәмишди. Шикайәтчиләрдә белә еһтият, чох вахт сөзүн азлығындан яхуд мәтләбин йүнкүллүйүндән олур. Сәкинәнин исә демәйә бир китаб сөзү вар иди. Анчаг һарадан башламағы, һарада даянмағы айдын етмәмишди. Дүшүнүр, дүшүндүкчә дүшүнүрдү. Она елә кәлирди ки, севкилисинин — 8 айдан бәри айрылдығы, үч айдан бәри кағыз алмадығы Фәтулланын талеи, гучағында мышыл-мышыл ятан, дүнянын әзаб вә изтирабларында мышыл-мышыл ятан, дүнянын әзаб вә изтирабларындан хәбәрсиз олан көрпәсинин талеи, еничә бирләшиб гурдуглары, мәһәббәтлә гыздырдыглары, сәадәтлә ишыг вердикләри, үмидлә парлатдыглары аиләнин, чаван ханиманын талеи бу күндән, комиссарын бу чавабындан асылыдыр.

Бирдән гапы тайбатай ачылды. Санки адамлары гучагламаг үчүн голларыны яна ачмыш олан комиссар чыхды, әлләрини гапыя чатаглайыб, шикайәтчиләри сүздү. Дурушундан айдын иди ки, комиссар йорулмушдур, анчаг шикайәтчиләрин һамысыны гәбул етмәмиш кетмәк истәмир. Онун көзү ушаглы гадына, кәнарда даянан Сәкинәйә дүшән кими чағырды:

— Бачы, ушаг гучағынызда, сиз нийә нөвбә көзләйирсиниз, кәлсәниз!

Комиссарын белә меһрибан рәфтары Сәкинәйә чүр'әт верди. О, калағайысыны алнына тәрәф чәкиб, ирәлийә ериди:

— Йолдаш комиссар... — деди.

Комиссар онун үзүндә утанчаг, мә'сум Азәрбайчан гызынын шикайәтини охудугда, тез сорушду:

— Буюр, бачы, нә сөзүн вар? Тәгаүдүнүз вахтында чатырмы?

Сәкинә башыны ашағы салды:

— Чатыр, бәли, чох сағ олун. Айры барәдән кәлмишәм, үч айдыр хәбәр йохдур. — О, бу сөздән долухсунду, далысыны дейә билмәди.

Комиссар стол башына кечиб, әйләшмәк үчүн она ер көстәрди, гәләми алыб блокноту вәрәгләди вә сорушду:

— Фамилиясы нәдир?

Сәкинә гойнундан чыхартдығы дөрд бүкүлмүш бир ағ пакети комиссарын столунун үстүнә гойду вә деди:

— Чавадов Фәтулла.

Комиссар, Фәтулланын адресини языб көтүрдү, Сәкинәйә тәсәлли верди:

— Архайын олун, мән штаба язарам, тезликлә йолдашыныздан хәбәр аларсыныз.

Сәкинәнин үрәйи сакит олмады:

— Йолдаш комиссар, — деди, — нечә күн чәкәр?

— Он-он беш күн чәкәр, анчаг дарыхмайын. Кағыз кәлмәсә, мән лап тә'чили телеграм вуруб, тәләб едәрәм. Сиз һеч нараһат олмайын.

Сәкинә комиссарын янындан гайыдандан сонра саатлары, күнләри саймаға башлады. 12 күн кечмишди, 13-чү күн ахшам Сәкинәкилин гапысыны дөйдүләр, көй бир пакет вериб, гол чәкдирдиләр.

Биз истәрдик ки, гүрбәтдә, сәфәрдә я чәбһәдә адамы олан евләрин һамысы мәктуб алсын. Анчаг һеч бир евә белә хәбәр кәлмәсин. Сәкинә мәктубу алмасына һәдсиз дәрәчәдә севиндисә дә, охуяндан сонра елә бил, дүняны, ерләри, көйләри һәрләйиб, онун башына чырпдылар. О, чаван кәлинин, о кәнч ананын үмид вә арзу долу үрәйи парчаланды... Языг дурдуғу ердә диз чөкдү, өзүнү итирди. Дили тутулду, додағы титрәди, бүтүн вүчуду кибрит кими алышыб янды. Сәкинә варлығыны говуран мүсибәтин ағырлығындан елә бир фәряд чәкиб ағлады ки, яхын

гоншуларын һамысы бир дәһшәт дуймуш кими, эвә төкүлдүләр.

Комиссарын суалына чаваб кәлмишди ки, сиз ахтаран адам, кичик лейтенант Фәтулла Чавадов Полтава уғрунда кедән вурушмалар заманы иткин дүшмүшдүр, һаггында һеч бир мә'лумат йохдур...

Комисссар шад бир хәбәр алса, йәгин ки, Сәкинәни чағыртдырачаг, севиндирәчәк иди. Анчаг бүтүн һиссләри вә һәяты илә әринә бағлы олан Сәкинә кими бир азәрбайчанлы гадына белә хәбәр сөйләмәйә чәсарәт этмәмишди. Иткин дүшмәйин өлүм демәк олмадығыны Сәкинәйә анлатмаг, инандырмаг да асан дейилди. Бүтүн бунлара көрә мәктубу онун эвинә көндәрмишди.

Биз бурада Сәкинәнин мүсибәтләрини дилә кәтирмирик. Гой бир кәлмә сөз охуюб, динчәлмәк истәйәнләрин дә үрәйи хараб олмасын. Истәйирик ки, охучу, бир аиләнин башчысыны — чәбһәдә хәбәр-этәрсиз итән кәнч Фәтулланы танысын, онун мачәрасыны билсин.

Фәтулла Вәтән мүһарибәси мейданларына кедән милйонларын бири иди. Анчаг милйонлар ичәрисиндә Фәтулла кимиләри илк бахышда сечилирләр. О, ләягәтли, икид бир әскәр олдуғу гәдәр вәфалы бир йолдаш иди. Һәфтә олмазды ки, севкилисинә мәктуб язмасын, һалыны билмәсин, әһвал сорушмасын. Бә'зән онун мәктублары папирос гутусундан чыхарылмыш картон кағыздан, бә'зән консерв банкасындан союлмуш шәкилдән ибарәт олурду. Иттифаг дүшүрдү, көрүрдүн Фәтулла алты сәтирлик мәктубуну үч күндә яза билмишдир, һәр сәтир арасында гызышан дөйүш күнләрлә узанарды, сүкут командасы алан кими һәрәни бир ишдә, Фәтулланы исә мәктубуну давам этдирмәкдә көрәрдин. Сәкинәсинә вә көрпә оғлуна олан мәһәббәти Фәтулланын әсәбләрини юмшалтмаз, айрылыг онун үрәйини көйрәлтмәзди. Әксинә, аилә она мүгәддәс бир ханиман, әбәди бир арха көрүнәрди. Оғлунун бешикдә истираһәт дәгигәләрини дүшүнәрәк, бүтүн әзабларыны Сәкинәнин тә'мин олундуғуну, кәләчәк гәләбәдән сонра вәтәнә дөнмәк, хошбәхт көрүш саатыны дүшүнәрәк, бүтүн һәсрәтләрини унударды. Эвдән мәктуб аланда аиләни индичә көрмүш кими, архайын олар, дөйүшә той-байрам һәвәси илә кедәрди. Чәбһәдә икән оғлунун вә Сәкинәнин шәклини истәйиб алмышды.

Белә бир оғланын айларла мәктуб язмамасы әбәс ерә дейилди. Сәкинәнин дә дарыхмаға һагғы варды. Полтава давасында Фәтулланын топчу дәстәси үч дүшмән тәйярәсини вурдуғуну, топ хараб оланда исә алман пиядалары илә әлбәяха вурушдуғуну чәбһәдән кәләнләр данышырдылар. Һәмин ахшамдан сонра Фәтулланын нә дирисини, нә өлүсүнү көрән олмушду. Сөз бурая чатанда һамы башыны ашағы салыб сусурду. О заман о гарлы-човғунлу пайыз кечәсиндә Фәтулланын башына нәләр кәлдийини биз дә билмирик.

Севкилисиндән әл үзәндән сонра Сәкинә, гопарылмыш күл ярпағы кими солуб кетмәкдә иди. Эв-эшик көзүндән дүшмүш, һәят она хәстә ятағы кими ишкәнчә көрүнмүшдү. Йолдашлары ону мәшғул эдиб, әйләндирә билмирдиләр. Гадын пайыз сәмасы кими тутулмушду. Күндүзләр булут кими гаралыр, кечәләр ағлайырды.

О, гүссәләрини ушагдан, бир яшлы көрпәдән кизләтмәйә чалышырдыса да, бачармырды. Нә сирр идисә ушаг һәмишә акаһ олурду. Балача бармаглары илә анасынын көзүнә ишарә эдиб, санки «ағлама» дейирди. Оюнчагшейләрини көтүрүб анасынын габағына төкүр, санки онун тәнһалығыны позмаг, гүссәсини унутдурмаг истәйирди. Сәкинә онун үзүнә бахыр, «атасыз балам!» дейиб, даһа да шиддәтлә ағлайырды.

Аналарын белә күнү аз олсун!

Кечән илин яйында Сәкинә Бузовнадан бибиси эвинә гайыдырды. Вагонларда басабас иди. Ушаг истийә дүшмәсин дейә, Сәкинә вагзалда көзләмәли, архайын бир вагона отурмалы олурду. Кечә саат онда кәлиб, шәһәрә чыхды.

Адәти үзрә, Сәкинә бир ерә кедәндә эвин ачарыны гоншуя — Күлләр халая верәрди. Давадан әввәл белә эдәрди ки, Фәтулла кәлсә көзләмәсин, эвдә отуруб динчәлсин. Инди исә Фәтулла йох иди. Анчаг енә ачары апармырды. О истәмирди ки, Күлләр халанын үрәйинә бир шей кәлсин, «инанмыр» десин. Әслиндә Фәтулланын эвдә олдуғу заманлардан галан бир бу адәт Сәкинәйә чох хош кәлирди. Ачары гоюб кетмәклә санки о, Фәтулланын кәләчәйинә ширин бир үмид бәсләйирди. Һәр дәфә ачары өзү кәлиб аланда бир аһ чәкир, севкилисинин бир даһа бу гапыны ачмаячағыны дүшүнүб кәдәрләнирди.

Бу ахшам кеч, һәм дә йорғун гайытмышды. Һәйәтә кирән кими сәсләнди:

— Күлләр хала, ачары кәтир, ушаг гучағымда ятыб.

Диггәтлә баханда Күлләр халанын гапысыны бағлы көрдү. Белә һалларда ачарын мә'лум ери вар иди. Су гуюсунун башында көһнә бир кәрпичин алтына гоярды.

Сәкинә кәрпичин алтына бахды, ачар орада йох иди. «Бәлкә гыфылы бир тәһәр ачмаг олар» — дейә дүшүндү вә гапыя яхын кәлди.

— Бу ки ачыгдыр... ай Күлләр хала! — дейә сәсләнди.

Гапы ачыг, ичәри гаранлыг, һәйәтдә кимсә йох иди. Сәкинәни ваһимә басды. Бир дә сәсләнди:

— Күлләр хала!

— Ай гыз, Сәкинә, һарадасан бәс?

Эвдән кәлән бу сәс Сәкинәнин бүтүн вүчудуна ганына ишләди. Лапма янды, Фәтулла көйнәкчәк һәйәтә гачыб, ону гучаглады:

— Бәс һарадасан, ай Сәкинә, демирсән ки, эвә кәлән олар?

Сәкинә ярым саата гәдәр аяг үстә гуруюб галды. Седанышвинчиндәнми, өзүнү итирдийиндәнми чашмышды, данышмаг истәйирди, амма дили тутулурду. Дәгигәләрлә Фәтулланын бойнуну гучаглайыб дурур, сонра кери чәкилир, санки көрдүйүнүн юху дейил, ашкар, һәгигәт олдуғуну билмәк үчүн онун үзүнә бир дә бахыр, тәкрар гучаглайырды.

Сонра онлар ичәри кирдиләр. Фәтулла каһ әйилиб чарпайынын үстүнә атылан юхулу ушағын үз-көзүндән өпүр, каһ да зарафата салыб, Сәкинәдән килейләнирди:

— Кечә ярысыначан кәзмәйә кедирсән, демирсән бир эвә кәлән олар?..

Сәкинә яваш-яваш тохдайырды:

— Һәмишә, — дейирди, — сән кәләсән, ай Фәтулла! Мән көзләримә инанмырам. Билирсәнми, дили янмышлар сәндән нәләр данышырдылар!

— Мәним кими командир бабадан нә данышачаглар, йохса дейибләр гыз далынча кәзир?

— Йох, айры шей дейирләр. Дилим-ағзым гурусун. Алты айдыр ясдаям. Әйнимдә гараны көрмүрсәнми? Ағламагдан көзүмүн гарасы кедиб. Языг көрпә дә мәнә бахыб гүссәләнир.

Бу сөһбәтләр Фәтуллая зарафат кими кәлирди.

— Өлдү дейәндә, демәдин, ай филан-филан олмуш, өлмәйә кетмәйиб, өлдүрмәйә кедиб! Мән сәнә демәмишәм ки, архайын ол, гайыдачағам?

— Йох, Фәтулла, демә, давадыр, күллә габағыдыр, үрәк дөзмүр.

— Күлләнин Фәтулла илә нә иши?

Сәкинә Фәтулланын зарафатыны чох севәрди. Анчаг инди бунун вахты дейилди. Онун, о сағлам гырмызыяна командирин чийинләриндән тутуб силкәләйир вә дейирди:

— Даныш көрүм, де көрүм, нийә кағызын кәлмирди? Алты-едди айда адам эвә әл бойда кағызы да әсиркәйәрми? Нийә бизә языгын кәлмирди?

— Сән даныш көрүм, мәним адымы өлдүйә чыхаран ким иди?

Сәкинә чәлд галхыб, һәрби комиссарлыгдан кәлән кағызы кәтирди. Фәтулла охуюб деди:

— Бурада элә бир шей йохдур.

— Нә йохдур? Көрмүрсән языб ки, иткин дүшдү!

— Иткин дүшәндә нә олар?

— О да өлүм кими бир шей дейилми?

Фәтулланы күлмәк тутду.

— Ай гыз, — деди, — тәк мән дейиләм, йүзләрлә, минләрлә иткин дүшәнләр вар. Сиз буна нийә элә бахырсыныз! Ротамыздакыларын һамысы бу фикрә кәлдиләр ки, интигам алмаг үчүн «иткин» дүшмәк лазымдыр. Биз дүшмәнин тутдуғу шәһәр вә кәндләри гоюб, чыхмаг истәмәдик. Мешәләрә, дағ-даша чәкилиб, мүвәггәти бир заман үчүн көздән итдик. Алманларын бир аз тохдамасыны, архадан архайын олмасыны көзләдик. Сонра онларын чанына бир вәлвәлә салдыг ки, һаранын чәбһә, һаранын арха олдуғуну, достун һаянда, дүшмәнин һаянда олдуғуну сечә билмәдиләр. Алманлар алдыглары шәһәрдә гарәт вә талан әмәлийятыны битирдикдән сонра кеф мәчлисләри дүзәлдирләрмиш. Тутдуглары совет шәһәрләриндә дә бу адәти еритмәк истәдиләр. Партизанлар онларын бүтүн ниййәтләрини поздуглары кими, бу адәтләрини дә поздулар. Бир нәфәр әсир кәтирмишдик. О данышырды: «Әвәлләр көрмүшдүк салдат гаровул дурмағы асан иш билиб, арзулар; чүнки гаровулу башга ишләрә апармырлар.

Инди исә иш дәйишиб. Забит ахшам ғарнизона гаровул ларынын башына чевир, партизан әлинә вермә!» Забит дә тә'йин эдәндә салдатлар ағлашырдылар ки: «Бизи балагаранлыглашан кими хәлвәт бир ер тапыб, кечәләмәк үчүн вурнухур. Анчаг партизанлар бу хәлвәт ерләри забитдән яхшы таныйыб бәләдләмишләр...»

Фәтулла сөзүнү белә хүласә этди:

— Биз буна көрә иткин дүшүрүк. Қағыз кәлмәйәндә нараһат олмайын.

— Нечә нараһат олмаяг, айларла бир хәбәр етишмәйәндә, адам нечә дөзсүн?!

— Хәбәр олур. Хәбәр һәр күн олур. Радио динләйәндә фикир вермирсәнми? Күн олмаз ки, партизан ишиндән дейилмәсин. Доғрудур, орада һеч кәсин: нә лейтенантын, нә кенералын, нә әскәрин ады вар, амма икидлийин, вәтән йолунда көрүлән ишин гиймәти вар. Мән һәмин иткин дүшән йолдашларымын янындан вачиб ишә кәлмишәм, бурада үч күнүн гонағыям. Сәндән хаһиш эдирәм ки, ялныз алдығын я алмадығын кағызла мәним һәятымы өлчмә. Мәним адсыз хәбәрләрими дә динлә. Унутма ки, мән дүшмән архасында чалышмаға тә'йин олунмушам. Сорағым дәринләрдән кәләчәкдир. Һавахт эшитдин ки, филан шәһәрдә фашистләрин гаровулу оғурланды, барыт амбары янды, паравозу партлады, машыны од тутду, — бил ки, мән сағам, әлим ишдәдир. Сәадәтимиз, торпағымызын азадлығы үчүн олан бу ишләр сәнә ән мә'налы мәктубдур. Диггәтлә динләсән, мәним сәсими эшидәрсән.

Фәтулла үч күндән артыг галмады. Вачиб бир хәбәри еринә чатдырмалы иди. Сәкинә гоһумлары, гоншулары илә ону вагзала кәтириб, йола салдылар. Әзиз мүсафир үчүн һәрә бир тәдарүк көрмүшдү. Кимиси фәтир биширмиш, кимиси тәзә әлчәк тохумуш, кимиси мейвә гурусу кәтирмишди. Фәтулла вагона отуранда һамынын әлини сыхыб, разылыг этди. Сәкинәни Күлләр халая, Күлләр халаны Сәкинәйә тапшырды. Қөрпә ушағыны атыб-тутду, өпүб-гучду, анасына верәндә бәрк-бәрк тапшырды:

— Бир дә она атасыз десән, сәндән инчийәрәм.

Фәтулла, аиләси вә дост-ашнасы илә видалашыб, тәкрар дөйүш мейданына кетди. Сәкинә исә узун интизар вә никаранлыгдан силкинәрәк, эвә гайытды. Фәтулла инди

элә һәвәс, элә бир эшглә кедирди ки, дейәрдин гүдрәти дағлары титрәдәчәк. Сәкинә элә бир гүрур, элә бир ифтихар һисси илә яшайырды ки, дейәрдин дүнянын ән хошбәхт адамыдыр.

Фәтулла һәмишә кечдийи шәһәрләрдән эв, аилә, ишыг сачан бир чыраг көрдүкдә Сәкинәни, онун динч һәятыны хатырлайыб үрәкләнәрди. Сәкинә һәмишә партизанларын рәшадәтиндән эшидәндә үрәйи кенишләнир, башы учалырды. Қөрпәсини атыб-тутараг:

— Партизан баласы! — дейә күлүмсәйирди.

1943

ВӘТӘН ЯРАЛАРЫ

Сәнкәримдән чыханда, үзкүчү суя атылан кими, өн хәттин атәшинә атылмышдым. Нә курулту, нә алов, нә дә, санки дәһшәтләри өртмәк истәйән тоз, думан мәнә гәрибә кәлирди. Күман эдирдим ки, бу атылан күлләләрин бири дә мәнәм, курултуну гопардан да мәнәм, күндүзүн боз вә кәсиф үфүгләринә бир байраг кими ачылыб өртүлән алов да мәнәм. Дөйүш сүр'әти вә һәрарәтиндә өзүмдән хәбәрсиз кими янырдым. Ган көзүмү өртәндә, гылчаларым һәрәкәтдән галанда көкү вурулмуш бир ағач кими ерә сәрилдим. Санки бир сәс мәнә дейирди: «Бәсдир! Бурах!» Лакин мән буну эшитмәк истәмирәм. Диггәтлә яраларымы дуймаг, өзүмә кәлмәк истәйирәм; бачармырам. Исти маеин вүчудума ахдығыны вә ахдыгча мәни хош вә сакит бир раһатлыға апардығыны, олдуғум аләмдән айырдығыны һисс эдирәм. Айрылмаг истәмирәм. Көрмәк, эшитмәк, дүшүнмәк истәйирәм. Һансы бир гүввәнин әли иләсә көзләрим өртүлүр, баягдан бәри дәмирчи күрәси кими сәсләнән гулагларым тутулур, башымдакы ағры мәни алыб апарыр. Бирдән-бирә аләм сүкута далыр, һава гаралыр, этрафымыздакылар әввәлчә күлләйә, сонра даша дөнүр, кет-кедә кичилир, суларда әрийиб, йох олурлар.

Мәндән габаг яраланмыш йолдашларым данышардылар: бириси һәсрәтләрини, бириси әзиййәтләрини, бә'зиси өлүм тәһлүкәсини нечә кечирдийини дейәрди. Мән бунлары хәялыма кәтирмәдим. Бәлкә дә буна көрә бунлары кечирә дә билмәдим. Мән көзүмү ачанда, өзүмү исти, тәмиз вә сакит бир отагда, раһат ятагда көрәндән сонра башым үстә даянан ағ сачлы һәкимин тәбәссүмүнү, кәнч бир гызын тәрими силдийини, су ичиртмәк истәдийини

көрәндән сонра дуйдум ки, һәята гайыдырам. Дейәсән, мәни бунлар, галын китабларын мә'насы илә силаһланмыш һәкимләр, шәфгәт вә мәрһәмәтдән йоғурулмуш гызлар гайтарырлар? Һарая гайтарырлар? Мән гапандығым, тапындығым һиссиз, сүкут аләминдән гайыдырам.

Үрәйимдә бир шадлыг вар. Додагларым гачды. Үзүлмүш, ганыны итирмиш, дәри илә сүмүкдән ибарәт сифәтимә илк тәбәссүм ишығы дүшдү. Сонра, һарданса мәни бир дүшүнчә яхалады. Һарая гайыдырам? 25 ил өмр кечирдийим, доғулдуғум, бөйүдүйүм, йорулдуғум, динчәлдийим, дәрд чәкдийим, севиндийим һәята гайыдырам! Арада һәлә көрмәдийим нәләр вар?

Буну нә китабда охумушам, нә һәкимдән эшитмишәм. Амма мәнә элә кәлир ки, хәстәнин физики һәятындан чох мә'нәви һәяты вар. Ону мөһкәм аддымлар, тагәтли аяглар, бүкүлмәз дизләр йох, зәиф вә зәриф хәяллар апарыр. Бу хәяллар бәлкә дә сагламлыг заманында адамын башына йол тапмыр. Һәятын кешмәкешләри онлара нөвбә, йол, имкан вермир. Инди исә әл-голуну бош гоюб, ятаға узанмыш бәдән тамамилә онларын, о ганадлы дүшүнчәләрин ихтиярындадыр. Дүшүнүрәм, көрүрәм ки, мән һәята азғын бир мараг үчүн гайытмырам, ойнамаға кәлмирәм. Долу сүфрәләр башында отуруб емәйә, гәдәһ сындырмаға, тә'риф дейиб, тә'риф эшитмәйә кәлмирәм. Мәхмәр стол далында табе'ләримин үстүнә гышгырмаға, гырмызы мүрәккәблә әмрләрә, фәрманлара гол чәкмәйә кәлмирәм. Нә гызлар, нә гайыг кәзинтиләри, нә мәзһәкәдән габаг башлаян, сонра да битмәйән гәһгәһәләр...

Мәндә гәрибә бир арзу динләнир. Ярадандан ики өмүр истәйирәм. Истәйирәм ки, өмрүм тәчрүбә дәрси олсун. Бу мүрәккәб дүняны, гапалы адамлары өйрәнмәйә сәрф олунсун. Имтаһандан чыха билсәм мәнә икинчи, һәгиги өмүр имканы верилсин. Белә өмрүн гәдрини биләрәм. Мән енидән бир көрпә олум, анамын, о меһрибан хилгәтин гучағына атылым, исти нәвазишләринә тутулум. Атамын сәрин торпаг астанасында имәкләйим. Сәсим кәлсин. Йыхыла-дура ерийим, ағы гарадан, ширини ачыдан, истини союгдан сечмәк, гайғысыз көрпәлик күнләри башлансын...

О күнләр... мәкәр хәял онлары кәтириб етирә биләрми?.. Гапымыздан кечән су архынын башында ойнардым, сөйүд ярпагларындан әсән хәфиф күләкләр дараг көрмәмиш сачаг кими долашыг сачларымы үзүмә төкәрди...

һаны мәним тай-тушум? Ашыгатан, топ ойнаян, киз-ләнпач йолдашларым? Вурушуб барышдығым, атыб тутдуғум, айрылыб бирләшдийим яшыдларым?..

Бах, бунлардан доймамышам.

Өмрүм йүз күндүрсә, дохсан доггузуну эвимдә, юрдумда, торпағымда яшамышам. Доймамышам!

Нәйини дейим? Хош саатлары, әзиз күнләри, мунис ахшамлары...

Һеч бир заман бу хатирәләр чәбһәдәки ғәдәр ширин олмур. Әскәр онлары архада гоюб кәлмишдир. Онлары горумаға, онлары һәдәләйән тәһлүкәни йох этмәйә кәлмишдир.

Сәһра хәстәханасындан архая көндәрилмәли олдуғуму эшидиб, йолдашларымдан икиси яныма кәлмишди. Бири мәним яшыдым, мәктәб йолдашым Нәсрәддин иди. Бизи университетдән тәләбәликдән чағырмышдылар. Ону көрән дә һәмишә мәктәбли ушагларын китаб чантасы ядыма дүшүр. Нәсрәддинин белә ярашыглы бир чантасы вар иди. Өзү дә гайышла белинә бағларды. Бә'зән онун чантасындан тутуб чәкишдирәрдик, һа дөнмәк истәрди ки, көрсүн кимдир, бачармазды. Инди Нәсрәддин бизим командирин көмәкчисидир. Командир сиррини она дейир, бәрк ерләрдә ону өзү илә апарыр.

Икинчисини чәбһәдә танымышам. Колайыр кәндиндәндир. Мина арвадын оғлу Ләтифдир. Атасы чохдан өлүб. Анасы кәнддә нүмайәндә иди. Гадынлар йығынчагларында ону стол башында, аяг үстә дуруб, ачары мүрәккәбгабына дөйән, сүкут истәйән көрәрдин. Ярашмаса да, һәмишә сәдрлик этмәк истәрди.

Ләтиф анасына охшамыр. Башы ашағы, үзүйола оғландыр. Ики яш биздән кичик олдуғу үчүн йүнкүләйглыг эдәр. Һәр ишә кедәр, бә'зән суюмузу, чөрәйимизи дә һазырлар. Йүрүшләрдә, кечә истираһәт әмри вериләндә, бир дә көрәрдин Ләтиф чәкмәсинин дабаны илә ери дөйүр. О, торпағы һамарлайыб, үч адам үчүн «ятаг» дүзәлдәрди. Әлейһгазларымызы башымызын алтына гоюб, тиртап дүшәрдик.

Бунлар мәним яныма һәм көрүшә, һәм сифаришә кәлмишләр. Мәним нә данышмаға, нә дә әсәбләримә тохунаҹаг бир хәбәр алмағыма ичазә вар иди. Мән бу сәһра хәстәханасында 7 күн әрзиндә һәкимдән башга ялныз бир

шәфгәт бачысыны көрүрдүм. Яныма кәлән, мәни диндирән олмадығына дарыхырдым. Анчаг ону да дуюрдум ки, мәнә яхынлашмаг истәйәнләри шәфгәт бачысы бурахмыр. Бә'зиләрини гайтарыр, бә'зиләринә дә ялан сатыр ки, «хәстә юхудадыр». Бу дәфә мән чадыр өртүсүнүн далындан Нәсрәддинин үзүнү көрдүм. Дәрһал бачынын сәси кәлди:

— Йолдаш әскәрләр, хәстә юхудадыр, ояда билмәрәм.

Мән дөзмәдим:

— Оянмышам, — дедим, — бачы, бурах кәлсин.

Буну дедим, севиндийимдән дикәлмәк, дирсәкләнмәк истәдим. Чарпайыя сарындығым я ағрыдан горхдуғум үчүн дикәлә билмәдим. Башым, үмидсиз кими, балыша япышыб галдым.

Йолдашлар бир үзү хәтир, бир үзү зор-күч өзләрини мәним яныма салдылар. Бачы онлара ялварырды:

— Һәким билсә мәним атамы яндырар. Аманын бир күнүдүр, тез кедин!

Нәсрәддин она тәсәлли верди:

— Тез, архайын ол, тез кедәҹәйик.

Ләтиф деди:

— Ики-үч дәгигә, артыг йох.

Чадыра кирәндән сонра Нәсрәддин нә бачыя бахыр, нә дә онун сөзүнү эшидирди. Мәним алнымдан өпүб, зәиф әлими овчунун ичинә алмыш, илләр айрысы кими һәсрәтлә сөһбәтә башламышды...

Онлар яраларымдан сары мәнә тәсәлли верирдиләр:

— Күллә ярасы эти биширир, тез сағалыр. Анан дуа эләйир, яхшы өтүшмүшсән, он-он беш күнә дураҹагсан.

Мән ағрылардан шикайәт эдәндә Нәсрәддин бир әдиб кими ҹаваб верди:

— Инанырам, сән даһа чох ағры дуярсан. Һәятла долу адамлара, бүтүн һиссләри илә мүкәммәл һәят кечирән адамлара һәр яра әзабдыр. Сән йорулмуш гоча, я чох шейләрдән әл үзмүш бәдбин дейилсән. Гоча ағачларын көвдәсини ярыб ичиндә очаг галайырсан, һалына тәфавүт эләмир. Сағлам, учабойлу говаг ағачларынын көвдәсинә бир бычаг вурулса, о саат яшардығыны көрәрсән. Белә ағачларын һәяты сағлам ҝәнҹләрин һәяты кими мүкәммәлдир, әсл һәятдыр. Сән белә ҝәнҹләрдәнсән. Анчаг ону да бил

ки, бир нечә ай сонра говаг ағачынын бычаг вурулан ерини мөһкәмләнмиш, бәркимиш көрәрсән. Сағлыг олса, сән һәм мүаличә олунаҹаг, һәм динҹәләҹәксән, һәм дә ки...

Ләтиф Нәсрәддинин үрәйиндән хәбәр верди:

— Һәм дә ки, вәтәнә кедәҹәксән...

Бу сөзү дейәндә онларын һәр икиси гызарды, күлүмсәди, мәним көзләримә бахды. Мән бунун мә'насыны яхшы анлайырдым. Онлар он илләрә бәрабәр олан бир нечә айлыг ҹәбһә һәятындан алдыглары дуйғу вә тәсәввүрләрини яхын адамларына чатдырмаг истәйирдиләр.

Бачы, Нәсрәддинин гаршысында даяныб, хаһиш эдирди. Нәсрәддин исә көзүнү мәндән айырмырды:

— Сәндән, — дейирди, — һеч нә истәмирәм. Бизим эвә кет. Мәним язы столумун башында отур, китабларыма, кағызларыма фикир вер, көр гоюб кәлдийим кимидирми? Көр мәнә кағыз-зад язан, итириб-ахтаран олурму? Күчәмиздән бир нечә дәфә о ян-бу яна кеч, анамын сөзүнү-сорғусуну гулағында яхшы сахла. Сәндән һәр шейи тәфсилаты илә сорушаҹағам... Университетә, билирәм кедәҹәксән. Ушаглара бир-бир салам де. Мәним әвәзимдән бир лекторияда, сүкут ичиндә отур. Бу көрдүйүн курултулары орада хатырла. Йәгин мәним абунә вәрәгим дурур, ону бир ал бах, көр китабханачы дейирми ки: «Бу оғлан нийә китаб көтүрмүр?»

Ләтиф Нәсрәддинә маҹал вермәди:

— Өзүн билирсән дә, нә дейим. Арвад эшитсә, бирбаш янына кәләҹәк. Бу шәкли вер, дейинән никаран олмасын. Бачарсан бир бизим мәктәбә дәй. Көр Әдил мүәллим орададырмы? Көр енә дәрсләр гайдасындадырмы? Ушагларыны ядына салырмы? Кедән ким, галан ким? Мәним адресими директора, Әдил мүәллимә вер, бәлкә мәктуб язан олду.

Нәсрәддин бир шей хатырламыш кими, Ләтифә мане олду:

— Кет биздә дә бир-ики күн гал. Гой анам да оғул сәси эшитсин. Йәгин һазырлыг көрәҹәк. Наһардан сонра мәним тарымы ал, тозуну сил, бағрына бас, бир чаркаһ башла. Инан ки, үстүмә йүз топдан күллә яғса да, мән бурада чаркаһын сәсини эшидәҹәйәм...

Ләтиф тапшырырды:

— Ҝәндә кәләндә көвшәнә, Дишли гая тәрәфә чых.

Дурна көзлү булагдан овучла, мәним әвәзимдә ич. Яздыр. Отур, бир гушлары динлә. Көр онлар нә дейир: дүнянын бу ишләри онларын маһнысына кар эләйир я йох? Яшыл ямачдан дәстә тут. Лалә, бәнөвшә, нәркиз, нанә, хәтми, нилуфәр... Нә десән тапарсан... Лап ярпаглары төк дәфтәринин арасына, гурусуну бизә кәтир. Торпағын әтрини орадан аларыг. Ах, о ерләр!.. Сәҹдәсинә дүшмәк, өпүб яламаг, үрәйими о торпаға, даша сүртмәк истәйирәм.

* * *

Анама габагчадан һеч нә язмадым. Вагзалда дүшүб яваш-яваш эвимизә кәлирдим. Анамы көрмәйә тәләсирдимсә дә, чохдан айрылдығым бу күчәләри, йоллары, бу мәһрәм бинлары, ағачлары, һасарлары диггәтлә нәзәрдән кечирмәк һәвәси илә яшайырдым. Чалышырдым көрүм нә дәйишмишдир? Мәним гоюб кетдийим ерләрин нәйи вә нечә дәйишмишдир? Мәнә элә кәлирди ки, һәр шей өз гайдасындадыр. Енә дә һаман сентябр ахшамыдыр. Шәһәримиз мөһкәм инам вә э'тимадла өмрүнү сүрүр. Уча чинарлар, яшыл тәпәләр баш әйәрәк, ҹәбһәдән кәлән оғулларыны саламлайыр, ҹәбһәйә кедән оғулларына хейир-дуа верир.

Анамы эвдә тапмадым. Ачары бир-биримизә бәләдләдийимиз ердән көтүрдүм, гапыны ачыб, эвдә раһатландым.

Бу эвдә нә тәзәлик вар?

Мәним әскәр шәклим столун үстүндәдир. Мәктубларым үст-үстә сәлигә илә гоюлмушдур. Санки анам бунлары һәр күн охуюр. Пәнҹәрәнин ағзында, балача вә үзү безлә тикилмиш бир гуту вар. Йәгин этдим ки, анам енә нәсә көндәрир, истәдим анамын ҹәбһә сөвгатыны ачым, дәймәдим. Китаб шкафынын шүшәләри тәр-тәмиз силинмишди. Кәлән гәзет вә журналлар саһманла шкафын бир көзүнә йығылмышды. Анладым ки, анам бунлары мәнә сахлайыр, — охумамыш гәзети о, тәрк этмәз.

Эвин һәр тәрәфиндә бир гайғы әли кәзирди. Бу, әмәксевән вә зәһмәтдән һәзз алан әскәр анасынын әли иди. О һәр гәдәми оғул йолунда атырды.

Бунларын һамысы мәнә айдын иди. Лакин анлая билмәдим ки, анам эвин ачарыны нә үчүн һәйәтдә, хәлвәт бир

ердә гоюб кедир. Гапыны өзүндән башга кимсә ачмаячаг, бәс ачары кимә е'тибар эдир?

...Анам мәним бу суалыма көксүнү өтүрәрәк, чаваб верди:

— Бала, — деди, — чох вахт сәнинлә отуруб, сөһбәт эләйирдим. Сән чәбһәдә бәлкә дә атышмадасан. Мән бурада бардаш гуруб, сәни көрпә чағында көрүрәм, диндирирәм, данышырсан. Ойнайырсан... Ачар орада дурсун. Мән ону яхшы нийјәтлә гоюрам. Элә билирәм эвимиздәсән. Сәнин сәфәрин уғурлу сәфәрдир. Үрәйим мәнә дейир ки: «Сән ишдән ғайыданачан оғлун кәләр, гапыда галар. Ачары гой кет...» Көрдүн ки, нийјәтим дүз чыхды, аллаһ дүз адама нийјәтинә көрә верәр. Шүкүр ки, кәлдин чыхдын!

Анам данышдыгча мәним үрәйим кенишләнир, ифтихар һиссим аловланырды. Үрәймдә дейирдим: «Бәшәрийјәт һамысы аналар гәлби илә яшасайды, дүня баштан-баша бир чәннәт оларды. Бунларын дуйғусу, арзусу, бунлаша бир чәннәт олардыы. Бунларын хейирхаһлыг вә мәрһәмәт долу үрәкләри һәмишә бирын хейирхаһлыг вә мәрһәмәт долу үрәкләри һәмишә бизимлә, чәбһәчиләрләдир. Бу мүгәддәс гәлб саһибләринин кешийиндә дурана завал йохдур».

Вәтәнин һава вә суларынданмы, адамларымызын «чәбһәчидир» дейә мәнә көстәрдикләри гонагпәрәстликдәнми, көрүш севинчиндәнми, нәдәнсә, мән чох тез дирчәлдим. Өзүмү әввәлкиндән дә мөһкәм һисс этдим. Сағалдыгча, гүввәтә кәлдикчә тәкрар чәбһәйә гайытмаг арзусу мәндә аловланырды. Нәһайәт, анам мәни йола салмалы олдуғуна инанандан сонра Нәсрәддинин дә, Ләтифин дә анасыны чағырды. Бир истираһәт күнү бизим эвимиз сәфәр эвинә охшайырды. Һәрә бир сөвгат бағлайыб кәтирмишди. Мән һа ялвардым ки: «Чаным, бунларын һеч биринә эһтияч йохдур, буну апармаг өзү чәтин ишдир», — бурахмырдылар. Чораб кәтирән, папирос алан, фәтир биширән, хөрәк һазырлаян... Анам мәндән хәлвәти бир гуту бағламышды.

— Бала, — дейирди, — бу, нә тәкчә сәниндир, нә дә йолдашларынын. Бу үчүнүзүн пайыдыр, ачмазсан. Етирәп кими Нәсрәддини, Ләтифи чағырарсан, ачарсыныз. Бу, үч ананын сәлигәсидир. Бир ачын, бир отурун, бир ейин, бир кәзин, бир вурушун!

Чәбһәйә гайыданда һәрби мүтәхәссисләр мәни бөйүтмәк, башга ерә, ени вәзифәйә көндәрмәк фикриндә идиләр. Мән йолдашларымдан айрылмайым дейә, бундан яйындым, өз һиссәмизә кәлдим. Тәәссүф ки, йолдашларымын һеч бирини ериндә тапмадым.

Нәсрәддинин ики күн әввәл яраландығыны, сәһра хәстәханасына көтүрүлдүйүнү дейирдиләрсә, Ләтиф һаггында ачыг данышмырдылар. Мән дәрһал комиссарын янына кетдим, тәлашымы көрүб, мәнә ики сәтирлик бир язы көстәрди. Орада савадлы бир әл русча язмышды: «Демишдим, элә дә олду: дөйүшчү өлмәйәчәкдир». Мән языны охуюб, комиссарын үзүнә бахдым. Нәзәрләримлә сорушурдум. Нә сорушдуғуму комиссар билмирди:

— Һәким языр, — деди, — Ләтифин сағалмағына үмидимиз йох иди. Көкс гәфәсинә ики күллә, бир мина ғәлпәси дәйиб, чийәринин башы зәдәләниб... Амма һәким Гияслы үмид верирди. Инди исә Ләтифин сағалмағы мүәййәндир.

Ики ай әввәл мәним яныма кәлән йолдашларымы ахтарыб, көрүшмәк үчүн ичазә алдым. Ән әзиз сөвгаты, аналарын вердийи бағламаны сәһра хәстәханасына кедән машынларын биринә атдым.

Әввәл Нәсрәддини тапдым. О, исти бир халат киймиш, һәйәтдә кәзинирди. Ярасы голундан иди, һәм дә йүнкүл иди. Мәним кәлмәйим ялныз онун үчүн йох, хәстә йолдашларым үчүн дә бир байрам олду. Шәһәримиздән, йоллардан, экиндән, мәһсулдан суаллар верирдиләр. Нәсрәддин икиликдә сөһбәт үчүн мәни чәкиб, палаталарын кәнарына кәтирди. Торпаг үстүндә дирсәкләниб отурдуг. Мән көрдүкләримин һамысыны нағыл этдим. Бычағы чыхарыб, бағламаны ачмаг истәдим. Нәсрәддин мане олду:

— Гоймарам, — деди.

— Емәли шейдир, хараб ола биләр.

— Ләтифсиз ачмаячагсан.

Нәсрәддинин сөзү габағымы кәсди, бычағы ғатлайыб, чибимә гойдум.

— Элә исә дур, — деди, — дур, онун янына кедәк.

Нәсрәддинин уча бойлу, забитәли бир һәкими вар иди. Башгалары һәким олуб ордуя кәлмишдиләр; бу адам тибб тәһсилиндән әввәл мүкәммәл һәрб адамы, бөйүк командир имиш. Рәсмийјәти чох севирди. Хәстәләр я бачылар ондан бир күзәшт хаһиш этмәли оланда үмидсиз әлләрини товлайырдылар. Буна көрә дә Нәсрәддин хаһиш этмәк истәмирди.

Мән һакими «юмшалтмағы» бойнума алдым. Көзләдим. Отағындан чыханда рәсми вәзиййәт алыб, мәгсәдимизи сөйләдим.

— Сабаһ наһардан сонра ярым саат кедә биләр, — дейә о, ичазә верди.

Һаким буну дейиб өтдү. Мән сабаһа гала билмәйәчәйими демәйә исрар этмәйә мачал тапмадым.

Мән бу күн Ләтифин янына кетдим. Ләтиф ағыр хәстәликдән тәзә айылырды. Рәнки-руфу галмамышды. Мәни көрәндә севинчиндән ағлады. Мәни дә гәһәрләндирди. Нараһат этмәйим дейә, тез дурдум. Бағламаны онун янына гоюб чыхдым.

Ләтифин сағалыб һиссәмизә гайытмағы ики ай ярым чәкди. Бу мүддәтдә аналарын бағламасы каһ онун чарпайысы башында, каһ тә'чили ярдым арабасында, каһ истеһкамда галды. Лакин ачылмады. Анчаг Ләтиф кәләндән сонра үч сәмими йолдаш отуруб, сөвгаты ачдыг. Бурада албухара, кишмиш, фындыгдан тутмуш Ордубад аланасына гәдәр варды. Емәли шейләрин алтында адама бир әл дәсмалы, бир этирли сабун, адама бүр чүт тохунма әлчәк вар иди.

Әлчәкләри әлимизә тахдыг. Анамын сөзү мәним гулағымда чинкилдәди: «Бир отурун, бир кәзин, бир вурушун!»

— Ушаглар, — дедим, — бу әлчәкләрдә аналарымызын меһрибанлыг истиси, вәтәнимизин достлуг сәдагәтинин, бирлийинин һәрарәти вардыр. Әлләримизә бахыб, аналарымызын бизимлә, янымызда олдугларыны һисс эдирик. Онларын меһрибан ана нәфәси бизи бәсләмиш, бөйүтмүшдүр, бизи дөйүшә дә, гәләбәйә дә апарачагдыр.

Ләтиф дә, Нәсрәддин дә ананын сөзләрини тәкрар этдиләр:

— Бир кәзәк, бир вурушаг!

— Гоюн, — дедим, — аналарымызын сурәти көзүмүзүн өнүндә, сәси гулағымызда, әли үрәйимиздә олсун. Гоюн онлар охшайычы, мәһрәм әлләрини һәмишә бизим яраларымызын үстүнә чәкиб сағалтсынлар. Сағ олаг, торпағымыза сохулан тәчавүзкарлары мәһв эдәк. Аналарымыз севинсин, архайын яшасынлар. Ана Вәтән биздән разы галсын.

1943

ӘР ВӘ АРВАД

Гаровул баталйонунда үч айдан артыг иди ки, тә'лим кечирдик. Бир күн командир мәни чағырды:

— Сәнә, — деди, — тапшырыг вар. Шәһәрә адам апарачагсан!

Апардыгларымын әсир олдуғуну биләндә севиндим. Нәдәнсә мән, бунлары, Һитлерин ағлына уюб кәлән бу сары гуллары көрмәк истәйирдим. Алман дилини билмәсәм дә, онларла марагланырдым. Күман эдирдим ки, онлары анламаг үчүн динлирмәк о гәдәр дә лазым дейил. Сифәтләриндә чох шей охумаг олар.

Биринчи сәфәрдән сонра даһа бир дә мән өз баталйонумуза гайытмадым. Сәнәтим чәбһәдән архая, дүшәркәйә әсир дашымаг олду. Алманларын сифәтиндә ахтардығымы да охудум. Онлар көйкөз, узун вә ири чәнәли, мүстәгим вә екә бурунлу, гашгабаглы, ерәбахан адамлардыр. Көзләриндән әдавәт яғыр, дейирсән бу, әлиндә бычағ, кәсмәйә кетдийи әтлийи әлиндән гачырмыш вә бир дә тутачағындан үмидини кәсмиш бир гәссабдыр.

Вахтилә марагландығым әсирләр, инди мәнә эйни өлчү вә гәлибдән чыхмыш, фрис адланан кибрит гутулары кими бир-биринә охшар, ади, гуру көрүнүрләр. Мән онларын ялныз сайыны ядымда сахлайырам.

Анчаг бирини вә онунла әлагәдар бир мәнзәрәни унутмамышам, унутмаячағам.

Мән бүтүн мүһарибә бою һеч вахт бу гәдәр ишләмәмишдим. Биз һәр васитәдән, һәр дәгигәдән истифадә эдиб, әсирләри лазыми ерләрә кәтирдик. Әсир дә ки, гуртармырды. Көйдән яған гарын сайы варды, өн чәбһәдән бизә тәрәф өтүрүлән әсирләрин сайы йох иди. Инди мән дүшмән өлүсүнү әсирдән файдалы сайырдым. «Һеч олмаса, —

дейирдим, — бу лә'нәтә кәлмиш оғлу бизә башағрысы вермир».

Шиддәтли январ шахтасы кәсиб төкүрдү. Элә бүрүнмүшдүк ки, анчаг көзләримиз ишылдайырды. Тонярымлыг машында 11 нәфәр әсир кәтирирдик. Йол гаровулу, дейәсән тәкәр сәсиндән бизи танымышды. Машыны даяндырды. Ени вә топал бир алман салдатыны машына чыхартды, кетмәйимизә ичазә верди. Топал өзүнү машынын күнчүнә йыхды. Мән дил билмәсәм дә, дәрһал сорушардым ки: «Ай һәпәнд бир гычла Берлиндән бура кәлмишсән, бәлкә сәнин ики гычын олайды, онда нейләрдин?» Адәтән әсир дүшәнләр емәк истәйир, союгдан шикайәтләнир, ялварырлар. Топалда буну көрмәдим. О, ялын олса да, айлардан бәри гырхылмамыш үзүндә вә сых сагталында буз бағланса да, әзаб чәкдийини һисс этдирмирди. Күман эдирдим ки, бу, мөһкәмликдән я мәғрурлугдандыр. Сонра билдим ки, бунларын һеч бири дейил, топалын ишләриндә айры сирр вар.

Топал күрәкләрини машынын диварына сөйкәмиш, бир гычы илә чөмәлтмә отурмуш, айыг вә ири көзләрини мәним үзүмә дикмишди. Белә бахышлары биз тез сечирик вә көздән гоймуруг. Үрәйимә кәлди ки: «Бәлкә бу һәриф мәни хамламаг, гаранлыгда чумуб, әлимдән силаһы гапмаг истәйир. Бәлкә о өзүнү машындан ерә атмаг ниййәтиндәдир».

Бунлар инанмалы зәннләр дейил. Тәк тутулмуш топал бир салдат нәйә үмид эдиб силаһа тамаһ сала биләр? Өзүнү машындан атмасы исә өлүмү сатын алмагдыр. Әксинә, бәлкә дә онун белә айыг-сайыг даянмасы севинчдәндир. Командиринин әлиндән гуртарыб, гурбаға илан әлиндән гуртаран кими, көрәсән һачан голларыны галдырыб, өзүнү бизим сәнкәрә атыб...

Олмады, узун вә шахталы йолда топал мәни раһат бурахмады. Һәтта она мүрачиәт эдиб ачлығыны, папиросдан корлуг чәкиб-чәкмәдийини сорушдум. Башы илә рәдд ишарәси этди.

Машынымыз артыг курулту вә атышма сәсләриндән узагда, демәк олар ки, дәрин архада иди. Кечәнин вә гышын лап оғлан вахты иди. Гары хышылдадараг, өтән машыны вә арабир өскүрәк сәсләрини нәзәрә алмасаг, каинат донмуш буз парчасына бәнзәйирди. Гәһрәманларымыза архаланараг, сәссиз ятан совет кәндләри санки еничә азад олдуглары фашизм зүлмүнүн ачыларыны унутмаг үчүн динчәлирдиләр. Бу ағачлы һәйәтләр ичиндә, кирәмитли эвләрдә яшаянлары хәялыма кәтириб, үрәйимдә дейирдим: «Динчәлин, динчәлин, аналар, аталар; балалар! Үстүмүзә кәлән яғылары тутмушуг, будур, мәним гаршымда языг-языг даяныблар. Совет гануну ичазә версәйди бу кечә, элә лап бу саат мән һамымызын ачығыны, кечирдийиниз тәһлүкәли күнләрин, юхусуз кечәләрин, янан ханиманларын, гарәтләрин һейфини, өлдүрүлән ата вә оғулларын һамысынын ганыны алардым...» Онлар — чәбһәйә хидмәт үчүн бүтүн күнү зәһмәт чәкиб тәр төкән совет кәндлиләри мәним бу хитабымы эшитмәсәләр дә, архайындырлар. Онлар өз тале'ләрини Коммунист партиясына, Сталинә, Гызыл Ордуя тапшырандан бәри фәдакар чалышмаға архайын вә гайғысыз динчәлмәйә адәт этмишдиләр. Эһтимал ки, онлар бу саат мәним әсир апаран машынымын сәсләрини эшидирләр. Үрәкләринә анчаг бу кәлир: «Әскәрләримиздир, нә лазымса эдирләр».

Топал раһатланмырды. Аяғыны габағына гоюб, гурдаланырды. Ондан сорғу-суал эдир, она ялварыр, я чаныны арадан чыхардығы үчүн тәшәккүрмү эдирди? Бәлкә дон вурмағындан горхурду. Шахта кәсик ерә даһа бәрк тә'сир эдир. Бу адам кәсик гычынын ерини тутмалы, сызылдамалы иди. Союгдан горунанлар шинеллә аягларыны өртүр, саман ичинә сохулурдулар, Топал исә аяғыны габағына гоюб, нә исә гурдаланырды. Мән әйилиб ишарә илә ондан сорушдум: «Нә олуб аяғына? Бәлкә дөйәнәйин-задын вар?». Тысбаға башыны гынына чәкән кими топал дәрһал гычыны алтына чәкиб кизләтди. Элә маһир отурду ки, кәнардан бахан дейәр: «Язығын ики гычы да кәсилиб!» Бәлкә горхудан эләди? Мән онунла артыг мәшғул олдуғуму гәбаһәт билиб, өзүмү данладым: «Шикәст адамдыр, — дедим, — нә ишин вар!» Үзүмү о бири яна чевирдим, топалы өз өһдәсинә бурахан кими даяндым. Ярым саат чәкмәди ки, енә топалын гурчухдуғуну сездим. Силаһа сөйкәниб, алтдан фикир верирдим. Бу дәфә топалын гычы габаға чыхмамышды. Сағ әли дала кетмишди, нә исә гурдаланыр, саман хышылтысы ичиндә һәрдән падошдан үзүлән мыхларын сәси тәкрар олдугча, һәриф ара вериб,

мәнә вә әтрафындакылара бахынырды. Артыг топалын нә илә мәшғул олдуғу мәнә мә'лум иди. Ишарә илә гаровул йолдашымы чағырдым. Һәрә бир яндан тутуб, топалын голларыны сарыдыг, сонра чәкмәни чыхарыб йохладыг. Падош алтындан бир бүкүм кағыз чыхарыб, фәнәр ишығында бахдыг. Алман һәрфләри илә язылмышды. Йолдашым алманча билсә дә, һеч бир шей демәди. Йә'ни ахыра гәдәр охумаға мачал да олмады. Қағыз ичиндән бир чүр мирвары гашлы гызыл сырға чыхды. Йолдашым кағызы бүкүб, һамысыны мәнә тапшырды: «Буну, — деди, — узаға апармаг лазым дейил, сәһра хәстәханасына тәһвил верәрсән!»

Дейәсән, топал мүаличә олунасы иди. Үрәйимдә дедим: «Бу әсир бизә учуз баша кәлмәйәчәк, горх ки, һәкимләрдән гыч иддиа эләйә!» Сәһәр ачылһа-ачылда К. шәһәриндән он ики километр аралы, сәһра хәстәханасына кетмәк үчүн биз топалла дүшмәли олдуг. Топалы гағыма гатыб, апарырам. Әлбәттә ки, падошун арасындан ялныз кағызлар чыхсайды, бу адамын бөйүк хәфиййә, я кәшфиййат ишләри илә мәшғул олдуғуну зәнн эдәрдим. Сырғалары көрән кими һәрифин «фәзиләти» мә'лум олду. Күндә тутдуғумуз гарәткәрин бири дә будур. Сырғалары да я гызына, я арвадына, ким билсин, бәлкә дә, бир гычы илә тәшриф апарачағы Берлин фаһишәханаларында илк раст кәлдийи мүтрүбә верәчәк иди. Бу күмандан, я һансы бир дуйғуданса дарыхырдым. Сәнәтим мәнә гәрибә кәлди. Тез гайытмаг арзусу илә ейинләдим, топалы да тәрпәтдим. О, голтуг ағачы илә ири аддымлар атыр, нә буздан, нә гардан горхурду. Санки мәним сүнкүмдән гуртулмаг үчүн бачардыгча ейин, бачардыгча аралы кедирди:

— Урус!

Мән бу сәси эшидәндә дөйүкдүм. Чағыран кимдир, һарадан, кими чағырыр? Чығыр кими дар йолда һеч кәс йох иди.

— Урус, сәндән хаһиш эдирәм!

Даһа да тәәччүбләндим. Топал русча билирмиш!

Мән она кери дөнмәйә вә даянмаға ичазә вермәдим. Топал еришинин сүр'әтини вә аһәнкини даяндырмадан хаһишини мәнә сөйләйирди. Үч аддым аралы архада кетсәм дә, топалын сөзләрини яхшы эшидирдим. Бу анда кәнардан бахан дейәрди: «Топал архадакына йох, янынча кедән көрүнмәз бир адама хитаб эдир».

— Урус, сәндән хаһиш эдирәм ки, мәни өзүн өлдүр!

— Фашист, буна мән боюн олурам, штабда ишинә бахарлар, о дүнялыг олсан, хаһишинә әмәл олунар!

— Сырғалар сәнин һалалын, кәл сән мәни өлдүр.

Әввәл күлмәйим кәлди, сонра да һирсим тутду:

— Белә данышсан, — дедим, — автоматла чаваб алачагсан! Мейидини чығырда гоячағам!

Мән чахмағы тәрпәдәндә топал диксинди, кери бахыб ялварды:

— Әл сахла, гәләт эләдим!

Мән топалы даһа да ейин кетмәйә, сусмаға мәчбур этдим.

Хәстәханая чатаначан о, нә бир кәлмә данышды, нә өскүрдү, нә дә асгырды.

Әсири һәйәтдә, дарваза ағзында сахламышдым. Тәһвил көзләйирдим. Башы сарыглы бир гадынын «Вагнер» дейә гышгырыб, һәйәтә атылдығыны көрдүм. Топал бу сәсдән диксинди. Алманча нә исә тәләсик бә'зи сөзләр деди вә гадыны өзүндән кәнар этмәйә чалышды. Нәзарәтчи гадыны тутуб, ичәри апарды. Мән дә топалы кәнара чағырыб сахладым. Беш дәгигә чәкмәди ки, хәстәхана рәиси чыхды. Мән әсири дә, онун падошундан чыхан шейләри дә тәһвил вердим. Билдикләрими данышдым, гайытмаға ичазә истәдим. Рәис мане олду:

— Даянын, — деди, — бу мәтаыныз бизә лазым олмаячаг. Сабаһа гәдәр көзләйин, бәлкә апармалы олдунуз.

***

Мәнә бир кечә истираһәт верилмишди.

Дүняда чох ләззәтли шейләр вар ки, адам онларын гәдрини анчаг әлдән чыханда билир. Әскәрликдә, чәбһә һәятында юхудан алынан ләззәти һеч шейдән алмаг мүмкүн дейил. Юху, һәсрәтлә ады чәкилән шейләрдән биридир. Доғрудур, топалын талеи илә, онунла көрүшә кәлән яралы гадын илә, рәисин гәбул этмәк истәдийи «мәта» илә марагланырдым. Билмәк истәйирдим ки, көрәсән бу нә әһвалатдыр. Тутдуғумуз адам нәчидир? Анчаг юху, истираһәт бу марағыма үстүн кәлди. Гаровул отағында башымы әлейһгаз чантасынын үстүнә гойдуғуму билдим, бир дә сәһәр гаровул рәисинин сәсинә оядым. Хәстәхана-

нын сияси ишчиләри топалын хасиййәтнамәсини мүәййән этмишдиләр. Сән демә, һәмин бу топалын ады Вагнердир. Өзү Берлиндә эс-эс дейилән жандарм дәстәләриндә «адам дөймәк вәзифәсиндә» чалышармыш. Сонра Һитлер ону Сталинграда көндәрмишдир ки, орада дөйүлмәли адамлар чохдур, арвады — һәмин бу башы сарыглы гадын ону давая йола саланда чох тапшырыглар вермишди:

— Вагнер, — демишди, — кими дөйәчәксән, чохму; азмы дөйәчәксән, мәнә дәхли йохдур. Истәйирсән күндә йүз адам дөй, өлдүр. Бундан ханымына бир шей чыхмырса, зәһмәтин һәдәрдир. Едди илдир сәнин эвиндә арвадам, бу едди илдә азы бир 700 адам дөймүшсән, чохунун нәфәсини кәсмишсән, мәнә нә мәнфәәти чыхыб? Сөз оланда да бәһанә кәтирирсән ки: «Дустагдыр, дустагдан нә гопардым!» Ди буюр, бу да әсир, бу да урус! Кедирсән. Гуллуғун өз ериндә, эвинә, арвадына да бир күн ағла! Бах, бу мәним үст-башым, бу да боюн-боғазым. Үзүйә, сырғая, саата һәсрәтәм. Даһа бу күндә дә мәни бәзәмәсән, бизимки кетди! Ачығыны дейирәм, чәбһәдән мәнә һәдиййә көндәрмәсән, сәнә дуа эләмәйәчәйәм. Аллаһ сәни партизан күлләсиндән горумаячаг!

Вагнер арвадына вә'дә вермишди:

— Мария! Мәним эллəшдийим, чарпышдығым һамысы сәнин үчүн дейилми? Өзүмә галса 700 нәдир, 7 адам дөйүб чөрәйими чыхардарам. Сәнин күзәраныны яхшылашдырмаг, тәләбләрини өдәмәк үчүн мән бу пешәни тутмушам. Доғрудур, индийәчән корлуг олуб, амма даһа бундан сонра йох! Одур, гоншумуз басыб Асиянын лап сәрһәдләринә кедиб. Ораларда о гәдәр яғлы адамлар вар ки, аллаһ чаныма дәймәсә, көтәк алтында һамысынын дәрисини соячағам. Сәнин бир аяғын почтда олачаг! Һәфтәдә бир бағлама алачагсан! Парчасындан, гызылындан, гумашындан... Русия дәрядыр — емәк, дағытмагла гуртаран дейил, кефини көк элә!

Бу сөһбәтләр Мариянын үрәйинә ятмышды. Эринин синәсинә ясланмыш, әзизләмишди:

— Бир чүт гызыл сырға көндәрәчәксәнми?

— Мүтләг тапарам.

— Ипәк парча да истәйирәм.

— Архайын ол! Сталинград Өзбәкистанын гапысыдыр. Өзбәкләрин ипәйини сән дә киймәйәчәксән, бәс ким кейәчәк!

— Саатсыз гайытма һа!

— Саат нәдир, гызыл голбаг да олачаг!

— Инаным сәнә?

— Э'тигадыны мөһкәм элә!

— Вагнер, бәлкә бунлары аланачан сәнә күллә дәйди?

— Мария, эмин ол, мәнә урус күлләси кар этмәз! Сән бағлама көзлә!

— Мән дә сәнә вагон-вагон салам, өпүш көндәрәрәм!

Дейәсән, бу ердә Вагнерин ядына вачиб бир шей дүшдү. Гайыдыб Мариясынын алнындан өпдү:

— Әзизим, — деди, — Русия чох союг олур. Саламла, өпүшлә гызышмаг олмур. Бачарсан, раст кәлсә, элинә кечсә, сән дә мәнә бир чүт боғазлы чәкмә тәдарүк элә.

— Өзүн орадан тапарсан!

— Дейирләр забитләр мачал вермир. Аяггабыны өзләри көтүрүрләр. Мәним рүтбәм балачадыр. Горхурам вермәйәләр. Сән көздә-гулагда ол!

Әр арвад өпүшүб-көрүшүб айрылмышдылар.

* * *

Вагнер ханымына вәфалы чыхмышды. Сәфәриндән ай ярым сонра Марияя бир чүт ипәк чораб көндәрмиш, үзр истәмишди: «Мария, бу сифтәсидир, Кисловодскдан бир фәһләнин аяғындан чыхармышам. Чәк аяғына, далысыны көзлә!»

Бундан сонра Мария тамам бир ай көзләмиш, эриндән бир хәбәр алмамышды. Адресинә тә'чили телеграм вурмуш, сифаришләри һаггында сорушмушду. Вагнер чаваб верирди ки: «Сырға һазырдыр, кәлән тапыб, көндәрә билмирәм!» Мария бу шад хәбәри эшидән кими командирдән изн алыб, эрини зиярәтә кәлди. Үрәйиндә деди: «Һәм зиярәт, һәм тичарәт! Кишинин әл-аяг эләдийи шейләри кәтирәрәм. Салдатлар сәлигәсиз олурлар. Инди Урусйәт кәндләриндә йығышдырмалы чох эв шейи вар. Бир-ики чамадан долдуруб кәтирсәм, гәниматдир».

Бу иштаһла сәфәрә чыхан ханым, Сталинград йолунда фачиә хәбәрини эшитди. Вәзиййәт нечә идисә, Мария кедән вагону стансияларын бириндә ачыб гойдулар. Гатарлар ағзыны гәрбә чевирмишди. Дүзү-дүняны тутан гарын сайы вар иди, Сталинград чәбһәсиндән гачан за-

битин, салдатын сайы йох иди. Мария эринин йолдашларыны бир күндә көрдү ки, көрмәсә иди ондан яхшы иди. Инди о, сырғаны яддан чыхармышды. Башынын һайында иди. Һаман ахшамкы шахта Мариянын гулагларыны ихтисар эдиб, сырға гайғысындан, әл бармагларыны ихтисар эдиб, үзүк гайғысындан гуртарды. Аяғыны горуян, эри үчүн кәтирдийи боғазлы чәкмә олду. Мариянын һәр дәгигәси: «Нейләйим — нечә эләйим?» илә кечирди ки, Совет гошунлары бир һәмлә илә стансияны әһатә эдиб, салдатлары вә Марияны әсир тутдулар. Марияны гулагларыны мүаличә үчүн хәстәханая апармышдылар.

Мария Вагнерә чәкмә кәтирмишдир. Һалбуки Вагнер өзүнә гыч ахтарыр. Вагнер арвадына сырға кәтирмишдир; арвады исә гулаг һайындадыр. Мән бунларын — бу гарәтчи әр-арвадын көзләриндә яныб-сөнән чанавар иштаһына тамаша эләмәк истәйирдим.

1944

ДИССЕРТАСИЯ

— Һәмин бу гашыг дәрманыны ичәрсән, һәбләри атарсан, күндә ики дәфә яш дәсмал гоярсан, ики күн сонра яныма кәләрсән.

Һәким дейәнләри этмәк чәтин дейилсә, асан да дейил; Белә тапшырыгларла мәшғул олмаға вахт һаны, һөвсәлә, сәлигә һаны? Анчаг мән дөзән адамам. Һансы һәким нә дейиб, эләмишәм. Хейир көрмәсәм дә, һөрмәт гоюб эләмишәм. Һәкимләрин бир сөзү мәнә лап чәтин кәлир. Элә ки, мүайинәни гуртарыр, дәрманы языр, мәсләһәтләрини эләйир, ахырда гайыдыб гәт'и тапшырырлар:

— Ики күндән сонра яныма кәләрсән.

Әлбәттә, һәким истәр ки, һәмишә янында хәстә олсун. Хәстәйә бахмаг онун пешәсидир. Амма һәкимә бахмаг бизим пешәмиз дейил, ахы! Һәрәнин бир пешәси кәсб-кары вар. Мән һәр ики күндән бир ики саат вахтымы сәрф этсәм ки, һәким мәнә бахсын, онда бәс күлфәтимә ким бахсын, аиләмин рузусуну ким ғазансын?

Доғрудур, һәкимләр бу тапшырығы хәстәйә верирләр, анчаг еринә етирән олмур; һәкимин эвиндән чыханда, адамлар дала бахмадан кедирләр. Икинчи дәфә бу гапыя гайыдан чох аз олур. Гайыдан олса да, өз хошуна гайытмыр, азар гайтарыр.

Мән дә, адәтимчә, һәкимә худаһафиз эдиб чыхдым. Тапшырды ки, «Ики күндән сонра яныма кәләрсән!» Дедим: «Баш үстә!» Һәкимин нүсхәсини һеч дәрманханая апармадым. Ядымда йохдур, гулағыма нечә дәфә яш дәсмал гойдум, я гоймадым. Анчаг ону билирәм ки, гулағымын санчысы яваш-яваш азалырды. Бә'зән лап һисс эдилмәз олурду.

Бу әһвалатдан ики күн кечмишди. Үчүнчү күн кечә саат 9—10 оларды, отуруб китаб охуюрдум, телефон сәсләнди. Назик сәсли бир гыз мәним адымы чәкди вә деди: «Даянын, һәким сизинлә данышыр». Бир дә көрдүм бурун-гулаг һәкими Гаракөзов мәним үстүмә гышгырыр:

— Ай филанкәс, сизи көзләйирәм, бәс мүаличәнизә нийә кәлмирсиниз? Буюрун, зәһмәт чәкин, мүаличәни ярымчыг гоймаг ярамаз...

Мәним демәйә бир сөзүм олмады, тәләсик гулағыма бир дәсмал бағладым, һәкимин эвинә кетдим. Кедә-кедә фикирләширдим ки: «Бәли, дүня хали дейил, һәкимләрин ичиндә беләси дә вармыш!»

Күман этмәйин ки, «һәкимдир, өз хейри үчүн чалышыр». Әсла йох! Әввәлән будур ки, мән идарә йолу илә, һөкумәт хәрчинә мүаличә олунурам. Икинчи, будур ки, Гаракөзов айлыг алыр, күндә әлли хәстәйә бахса да, һәмин маашы алыр, һеч кәсә бахмаса да. Гаракөзовун мәним далымча дүшмәйинә, мүаличә үчүн бу гәдәр сә'й этмәйинә, анчаг мәсләк эшгиндән, өз вәзифәсинә вичданлы янашмасындан башга ад гоймаг олмаз.

Бу фикирләр Гаракөзову мәним нәзәримдә даһа да бөйүтдү. Өзүм өзүмдән хәчаләт чәкдим ки, киши мәни зорла мүаличә эдир. Истәмир хәстәликдән бир әламәт галсын. Саламатлығымы истәйир. Бунун мүгабилиндә мән тәнбәллик эдирәм, ики аддымлыг йолу онун эвинә кетмирәм.

Гәрәз, бу дәфә һәким гулағыма даһа да диггәтлә бахды. Яш дәсмалдан сонра ағры азалдығыны биләндә чох севинди. Машыны яхына чәкди, күзкү гойду, отағын ишығыны артырды, бүтүн диггәти илә мәним гулағымы мүайинәйә башлады.

— Йолдаш һәким, дейәсән, гулағымын шәклини чәкирсиниз?

Гаракөзов мәнә чаваб вермәдән өз ишини көрүрдү. Анчаг: «Тәрпәнмә, тәрпәнмә!» — дейир, о тәрәф-бу тәрәфимә кечир, алнындакы күзкүнү ашағыя-юхарыя тәрәф тәрпәдир, каһ диз чөкүр, каһ аяға галхырды. Гулағымын этини о ян-бу яна элә дартырды ки, аз галырды дәриси союлсун. Сакитчә даянмышдым. Мүаличәнин гуртармасыны арамсыз көзләйирдим. Үрәйимдә дейирдим: «Бундан гуртардым, бир дә мән өзүмү һәким әлинә версәм, икичә олсун!»

Гаракөзов ишығы ян эдиб, аләтләри ерә гоянда нә гәдәр севиндийими гәләмә ала билмирәм. Ағыр вә тәһлүкәли бир ишдән совушмуш кими, көксүмү өтүрдүм, алнымын тәрини силиб, аяға галхдым.

— Һара дурурсунуз? — Дейә тәәччүблә сорушду.

— Гуртармады бәс?

— Даянын, бурнунузу да мүайинә эдәчәйәм!

Бурнум да гулағым кими йохланды, чанымы дишимә тутуб дөздүм, элә ки мән дөздүм...

Гаракөзов мәндән бә'зи шейләр сорушуб язды: яшын, сәнәтин, үнванын, аилә вәзиййәтин...

— Йолдаш һәким — дедим, — белә шейләри адамдан гуллуға кирәндә сорушурлар. Аилә вәзиййәтинин, янки сәнәтин гулаг азарына нә дәхли вар?

Гаракөзов күлүмсүндү:

— Сиз, — деди, — нә чох марагланырсыныз. Бу суаллар сизи горхутмасын. Бунлар бизә элми тәдгигат үчүн лазымдыр. Биз хәстәләрин һарада, һансы ичтимаи тәбәгәләр ичәрисиндә, нә нисбәтдә олдуғуну мүәййән этмәсәк, әһалийә хейир верә билмәрик. Бунсуз тәбабәт элми дә инкишаф этмәз. Мәсәлә бир сизин гулағынызла гуртарсайды, нә дәрд иди! Анчаг бу зәһримар хәстәлик минләрлә гулаға кирмәйә йол ахтарыр. Мүбаризә эләмәк бизим борчумуздур.

Һәкимин сон сөзләрини эшитмәйә даһа сәбрим галмамышды. Кетмәк истәдийими көрүб, сөзүмү кәсди, аяға галхды вә голумдан тутуб, бәрк тапшырды:

— Ики күндән сонра кәләрсиниз, көзләйәчәйәм!

Мән аяг үстә дондум.

— Йолдаш һәким, — дедим, — даһа мәним гулағымда бир ағры-зад галмайыб!

— Сиз ағрыя фикир вермәйин! Һеч фикир вермәйин! Ағрыдыр, беш күн олмаз, сонрадан беш ай сизә элә әзаб верәр ки, анадан әмдийиниз сүд бурнунуздан кәләр. Мән билирәм сизин гулағынызын вәзиййәтини. Лап бәлә олмушам, мүаличәйә эһтиячы вар. Мүтләг кәләрсиниз!

Мә'юс чыхыб кәлдим. Өзүм-өзүмә анд ичдим ки: «Кәлмәйәчәйәм, вәссалам!»

Гулаг ағрысы, һәким Гаракөзов вә саир бу кими мәсәләләри орадача гоюб кетдим ишимә.

Ики күнмү, үч күнмү кечди, билмирәм, ахшам саат 8-дә балача оғлумла яй киносуна кетмишдим. Буфетә янашыб, ушаға бир стәкан су алырдым ки, бир дә көрдүм гоншу гызы төвшүйә-төвшүйә өзүнү етирди:

— Әми, — деди, — эвдә гонаг вар, сизи чағырырлар.

Ушағы кинодан ярымчыг гайтармаг өзү инсафсыз бир иштир. Яхшыдыр ки, инад этмәди, гонаг адыны эшидиб марагланды: «Ата, сабаһ кәләрик, бу күн гонағымыз вар, кедәк!» — деди.

Гапыдан ичәри кирәндә Гаракөзову стол башында әйләшән көрдүм. Сағ тәрәфдә алчагбой бир гыз, сол тәрәфдә дә гараяғыз бир оғлан отурмушду. Гонаглара хош кәлдин элэдим. Гаракөзов аяға галхды:

— Элә билирсиниз ки, мүаличә ишинә тәкчә сиз каһалсыныз? Йох! Сиз өләсиниз, һамы беләдир! Элә ки хәстәлик йүнкүлләшди, ағрылар даянды, һеч бир хәстә һәким янына кәлмир. Амма бизим борчумуздур ки, хәстәни ахыра гәдәр изләйәк. Халг һәкиминин иши беләдир. Әйләшин көрүм!

Гаракөзов енә күзкүсүнү алнына тахды, стол чырағыны яндырды, башлады мәним гулағымла әлләшмәйә!

Бу мүайинәйә тамаша этмәк гонаглар үчүн яхшы олмазды.

— Ай ушаглар, — дедим, — сүфрә салын, гонаглар о бири отаға буюрсунлар!

Гаракөзов мәнә чаваб верди:

— Хейр, зәһмәт чәкмәйин, гонаглар да сизин мүаличәнизлә марагланырлар.

— Оғлан да, гыз да аяға галхыб, ишыға кечдиләр, мәним гулағыма тамашая дурдулар. Гаракөзов әлиндәки кәлбәтини илә мәним гулағымы айырыр, тәләсә-тәләсә гонаглара дейирди:

— Бах, бах! Көрдүн! Көрдүн ки! Көрдүн нә ашкар сечилир! Бир аз көлкә мане олур... Баба, бах, одур һа! Ашкар бәллидир. Инфексия көз габағындадыр.

Мән инди баша дүшдүм ки, чаван адамлар Гаракөзовун шакирдләридир. Онлары өзү кими һәким элэмәк үчүн тәчрүбәйә кәтириб. Мәнә айдын олду ки, һәким үнванымы нийә сорушмушду; үрәйимдә дедим: «Бәли, бундан сонра хейримиз олсун. Вахт-бивахт Гаракөзов мәни чағырыб,

гулағымдан дәрс дейәчәк. Хата элэдик гапымызы танытдыг!»

Истәдим һәкимдән хаһиш эдәм ки, бир дә мәним яныма тәчрүбә үчүн адам кәтирмәсин. Үзүмдән кәлмәди. Гонаглар чай да ичмәдиләр. Дуруб кедәндә Гаракөзов мәнә деди:

— Союглуг элэмәйин, мүаличәни ярымчыг гоймайын! Вахт тапын бир яныма кәлин!

Гонаглар кедәндән сонра бир хейли өз-өзүмә дүшүндүм:

— Нечә элэйим ки, Гаракөзов мәндән әл чәксин?..

* * *

Оларды бир он күн — он беш күн ки, Гаракөзов көрүнмүрдү. Мәним дә яхам гуртармышды. Бир күн эвә гайыданда — столун үстүндә дә'вәтнамә көрдүм. Мәни һәкимләр эвинә чағырырдылар. Куя Гаракөзов бурада өзүнүн ени әсәрини чамаата тәгдим эдәчәк иди. Нә Гаракөзов, нә дә онун әсәри үчүн ахшамымы итирәси дейилдим. Анчаг дә'вәтнамәнин ахырында белә язылмышды: «Ахырда консерт». Бу сөз мәни дүшүндүрдү: «Көрәсән Гаракөзовун әсәри нечә әсәрдир ки, ахыры кәлиб чалғыя чыхыр?» Доғрусу, марагландым: «Кедәрәм, — дедим, — бир аз кеч кедәрәм, бәлкә Зүлфүнүн секаһында Фүзули гәзәлини эшитмәк мәнә гисмәт олду».

Чөрәйими ейиб гуртармамышдым ки, телефон сәсләнди. Бәли, таныш сәсдир. Достум Гаракөзов зәнк эдиб кефими хәбәр алыр.

— Яхшыям, — дедим, — доктор! Үстүнүзә сағлыг, һеч ерим ағрымыр, кефим саз, дамағым чағ!

— Олсун, олсун!

Бу сөздән сонра динмир, сәсими чыхармырдым ки, Гаракөзов әл чәксин. Амма о инди әсл мәтләбә кечирди:

— Ай филанкәс, — деди, — йәгин ки, дә'вәтнамәми алмышсыныз. Бу ахшам бир балача мәчлисимиз вар. Орада мән данышмалы олачағам. Хаһиш эдирәм ки, зәһмәт чәкиб кәләсиниз. Дүз саат 8-дә машын көндәрәчәйәм!

Бу илтифатын мүгабилиндә мәним разылыг этмәкдән башга чарәм галмады.

***

Мән ичәри кирәндә Гаракөзову хитабәт күрсүсүндә данышан көрдүм. «Яш дәсмал гоймағын ени үсулундан» данышды, данышды! Шәһадәт бармағыны узадыб, мәни чамаата көстәрди:

— Будур, мәним үсулумла сағалыб, кәзән хәстә өзү бурададыр. Мәхсус гулаг хәстәлийинин инсана нә гәдәр чисмани вә руһани әзаб вермәси барәсиндә о да даныша биләр. Ай филанкәс, зәһмәт чәкин аяға галхын!

Бүтүн салондакылар дөнүб, мәнә бахды. Мән гызардым. Аяға галхдым. Анчаг демәйә бир сөзүм олмады. Гаракөзов өз тәһлили суаллары илә мәни диндирди:

— Гулағынызда даһа ағры-зад олмайыб ки? Шиш дә йохдур. Чох әчәб, зәһмәт чәкин, бу сыра илә кәзин, әяни сурәтдә тәчрүбәнин нәтичәсини көрсүнләр...

Бир истәдим ағзыма кәләни дейим. Һәкими дә, ичласы да, тәбабәт элмини дә гатым бир-биринә... Енә дилим кәлмәди. Еримдә отурдум. Гаракөзов деди:

— Йолдаш утаныр, анчаг истәйәнләр янашыб баха биләрләр. Мәним ики айлыг элми ишимин, ичад етдийим яш дәсмал үсулунун әяни нәтичәсини һәмин хәстәнин, даһа доғрусу, кечмиш хәстәнин сағалмыш гулағындан көрә биләрләр.

Сонра бир һәким чыхды. Яш дәсмал үсулунун элм аләминдә бир ингилаб олдуғуну сөйләди. Икинчи бир һәким дә Гаракөзову тәбрик этди. Ени үсулун хәстәханаларда тәтбиги үчүн тәдбир көрмәйи әлагәдар йолдашлардан хаһиш этди.

***

Гаракөзовун бу рәфтарындан о гәдәр әсәбиләшдим ки, отура билмәдим. Дуруб чыхдым. «Үзүнү көрмәк мәнә гисмәт олмасын, анчаг телефонла онун абрыны этәйинә бүкмәк вачибдир. Гой демәсин авамдыр, баша дүшмәди» — дейә дүшүндүм.

Сабаһысы күн йохлама бүросундан Гаракөзовун телефон нөмрәсини тапыб, зәнк вурдум. Мән өмрүмдә сөйүшмәмишәм. Бириси илә ағызлашмамышам. Килейләнмәк дә әлимдән кәлмәз. Амма бу дәфә өзүмү топлайыб, ирадәми әлимә алдым: «Абрыны этәйинә бүкәчәйәм, — дедим, — тәчрүбә эләмәйә адам тапыб?!»

Телефонда бир гадын сәси эшидилди:

— Кимдир?

— Бағышлайын, доктор Гаракөзову чағырын!

Гадын, дәстәйи еринә гойду.

Бәлкә, дедим, сәһв эдирәм. Бәлкә йохлама бүросу дүз нөмрә вермәйиб. Бир дә зәнк эләйиб, йохлама бүросундан сорушдум. Гаракөзовун адыны, атасынын адыны вә үнваныны да дедиләр. Енә һәмин нөмрәни вердиләр. Мән Гаракөзова дубарә зәнк эләдим:

— Бағышлайын, доктор Гаракөзовун эвидир?

Бир гадын сәси үстүмә гышгырды:

— Вәтәндаш, бурада Гаракөзов йох, профессор Гаракөзов олур. Хаһиш олунур яхшы танымадығыныз ерә зәнк вурмаясыныз!

Гадын буну дейиб, дәстәйи асды. Тәкрар зәнк вурмаг мүнасиб олмазды. Килей-күзарымы башга бир замана гойдум.

Дүнән ишдән эвә гайыданда бибиоғлуму мүаличәхананын габағында көрдүм. О, дәсмалла ағзыны өртүб даянмышды:

— Бурада нийә дурмушсан?

— Бурнуму көстәрәчәйәм, профессорун янына кәлмишәм.

— Һансы профессордур о?

— Профессор Гаракөзов!

Буну эшидәндә һирс вурду башыма. Истәдим көһнә сөһбәти ачыб данышам вә оғланын голундан тутуб апарам. Көрдүм йох, бибиоғлум яман инамла кәлиб, дөнәси дейил.

— Кет, бахсын, — дедим, — мәним гулағыма бахды, профессор олду, сәнин дә бурнуна бахар академик олар...

1944

ЧЫРАГЛАР ЯНДЫ

1

Бәлкә бу она көрәдир ки, Күбранын талеи илә мәним талеим арасында бир яхынлыг вар. Мәним дә Күбра кими 8 яшлы бир гардашым вар. Ону эвдә тәк гоюб, сәнкәрләрә кәлмишәм. Мәним дә Күбранынкы кими сәлигәли, үзүкүлән бир һәйәтим, нөвраглы бир мәнзилим вар. Эйванымда луму ағачы бәсләмишәм. Ахырынчы дәфә онун мейвәсини үзмәйә әлим кәлмәди. Дибинә су төкдүм, башына доландым. Ушаға бахдым, ағача бахдым. Дейәчәк сөзүм олмады. Дилим тутулду, нә дедисә, көзләрим деди...

Инди, артыг һәрбин бу гызышмыш күнләриндә бүтүн һиссләримин дәһшәтдә, шиддәтдә сәртләшдийи бир заманда да бу вида саатларыны унуда билмирәм. Өз эвим — Күбранын эви, өз шәһәрим — Күбранын шәһәри, гардашым — Күбранын баласы, луму дибчәйи — әрик ағачы. Бунлар ширин вә хош юху кими нәзәримдән сүзүб кечир...

Инди мән бир партизанам. Дүшмән архасында чалышырам. Вәзифәм бу күн мәни чох севдийин бир ерә — Күбранын вәтәнинә кәтириб чыхармышдыр. Су архында кизләнмишәм. Будур, Күбранын — о гайғылы Гафгаз гызынын алчаг диварлы һәйәти мәним сағымдадыр. Мән орада исти яй айларында нә гәдәр истираһәт этмишәм! О суюн кәнарында нечә сәринләмишәм! О гочаман әрик көлкәсиндә, көй мәһәччәрли эйванда, һовуз башында...

Күбранын һәйәтиндән таггылты сәси кәлди. Сәс тәкрар олурду. Фикримә кәлди ки, язығын эвини сөкүр, эйван сүтунларыны яндырмаг истәйирләр. Бу фикир мәнә ағыр кәлди. Башыма балта вурулдуғуну күман этдим. Диггәтлә динләйәндә доғрудан балта сәси олдуғуну сечдим. Анчаг балта, сүтунлара вурулмурду; чүнки сүтун йох иди. Гаранлыг олса да, сөкүлмүш эйванын чөкмүш дамы, бели сынмыш, пәришан гочалар кими көрүнүрдү. Мән «я гисмәт» дейиб, архын кәнарына галхдым. Шәфәгдән бир нәфәрин әйилиб галхдығыны, ерә балта вурдуғуну көрдүм. Шахта олдуғундан һәриф балтаны мөһкәм тута билмир, далбадал вурурду. Бу зәрбәләр әрик ағачына вурулурду.

Ағач өз хырда будагларына гәдәр силкәләнир, ағыр көвдәсини дүшмән силаһына верәрәк, ришәсини тәрпәтмәйә гоймурду. Әтрафына гар әләйир, илан чалмыш кими, чабалайырды. Йәгин ки, дили олсайды сәсләнәчәк, фәряд эдәчәкди. Дейәчәйи илк сөзләр бу олачаг иди:

— Күбра, һарадасан! Амандыр, мәни йыхдылар...

Дейәсән, ағач дилә кәлди вә бу сөзләри дә деди. Анчаг бу сөзләр ялныз ағачдан йох, ердән, судан, торпагдан, һавадан да эшидилди. Бу сөзләри гулағымла йох, бүтүн һиссләримлә, гәлбим, руһум, ганым, вичданымла динләдим. Гәзәбдән әлләрим әсди. Ағачын сәси узаглара кетмәди. Бу, лазым дейилди. Чүнки мән бурада идим, нә гәдәр ки, мән өлмәмишәм, әрик ағачы Күбрасыз да кечинә биләр.

Вәфалы автоматым дилләнди. Балталы салдат йыхылды. Пәнчәрәләрә бир гатар күллә сәпиб, көздән итдим.

2

Бизим әскәрләрдә белә бир хасиййәт вар: анчаг һүчум дөйүшләрини хатырларлар. Буну, алдыглары мәскәнин ады илә адландырырлар. Мәнә дә белә бир вурушма гисмәт олмушдур. Күбранын яшадығы шәһәрдә ики күн әлбәяха дава кетди. Бу даванын ағыр вә йүнкүл саатларыны мән яшамышам. Мән, бу давадан сонра хиласкарлығын нә демәк олдуғуну көзүмлә көрмүшәм. Мешәләрдә — хәлвәт кушәләрдә, узаг архадан ахышыб кәлән әһали бизи — дөйүшдән чыхмыш әскәрләри зиярәт эт-

мәмиш өз ханиманына яхын кетмирди. Әлинә силаһ аланлар ирәлийә гачан дүшмән үстүнә йүйүрүрдү.

О күн мән ики яра алмышдым. Сол голуму бойнумдан асмалы олмушдум. Сырадан чыхмағым, мүһарибәни тәрк эдиб, архая, һәким мәнтәгәсинә кетмәйим әмр олунмушду. Мән мәнтәгәйә кетмәдим. Бирбаша шәһәрин кәнар күчәләринә — Күбранын һәйәтинә кәлдим. Дағылмыш, позулмуш, неврагдан дүшмүш һәйәт санки пәришан һалы илә мәнә салам верирди. Дүшмәнин гачһагачда гоюб кетдийи гәниматләр — араба, мәтбәх шейләри, силаһ, әрзаг, мотосиклет, бензин бочкалары... һеч нәйә бахмадым. Гочаман әрик ағачына янашдым. О да мәним кими дәрдли вә гәзәбли иди.

Дүшмән зәрбәси онун көвдәсиндә дәрин бир яра ачмышдыр. Анчаг ағачын «ган» дамарлары саламат иди. Торпагдан әлагәси кәсилмәмишди. Торпаг — о минләрлә һәяты бәсләйән бәрәкәтли вәтән торпағы, әрик ағачына мүаличә эдиб, онун вүчудуна мәлһәм ерирдирди.

Мән сакитчә даяныб ағача бахыр, онун гол-будағыны әлимә алыр, пучурларына, баһары, ери һәята чағыран гөнчәләринә диггәт эдирдим.

— Достум, мүсаһибим ағач, — дейирдим, мән дә яралыям. Бизим ярамыз йүнкүл ярадыр. Сағалан вә өмүр бою бизим ачыгалын вә намуслу һәятымыздан данышан мүгәддәс ярадыр.

Имканым вә гүдрәтим олсайды, әрик ағачына даһа тез чичәкләмәйи, ярпаг ачмағы әмр эдәрдим. Гушларла хәбәр йоллайыб, узаг архадан Күбраны вә баласыны чағырардым. Әрик ағачынын көлкәсиндә сүфрә салар, самавар гояр, мүһарибәнин бүтүн ачы вә мәһрумиййәтләрини чанымдан чыхарардым. Лакин бу, тездир. Белә бир күн бүтүн Күбраларын шәһәри хилас оландан, бүтүн торпағымызын ярасы сағаландан сонра хош олар. Галхдым, һәйәти бир дә нәзәрдән кечиртдим. Ағачын ярасындан өпдүм.

— Эй ағач, — дедим, — сәни дүшмән әлиндән хилас эдән гүввә Күбраны да сәнә етирәчәкдир. Сән чичәкләйиб ачылдығын күнләрдә, бу ерләр әсл неврағына дүшдүйү күнләрдә мәни дә хатырла! Күбрая де ки, бурадан ялныз дүшмәнләр йох, достлар да кечмишләр.

3

Күбранын һәйәтиндән чыхдығым севинч вә һәсрәтлә өз эвимә, өз һәйәтимә дахил олдум. Илк нәзәримә чарпан луму ағачы олду. Бу ағача, дейәсән, һеч мүһарибә һавасы дәймәйиб. Дейәсән, һеч саһибсиз галмайыб, енә дә кәнчлик гүруру илә шах вә сағлам ярпагларыны әтрафа яйыб, енә дә бол, әтирли мейвәләри илә будагларыб бәзәйиб, енә дә боллуг мөвсими илә ени-ени голбудаг атыб...

Балача гардашымын ушаг эвинә верилдийини билирдим. Бәс бурада ким әйләшмишдир? Бәс бу эвә ким белә вәфалы хидмәт этмишдир?

Шейләрим гурулу, чарпайым, язы столум, палтарым, дивар халчаларым...

— Бурада ким яшайырды? Бәлкә мән ичазәсиз дахил олурам? — дейә тәәччүбләндим.

Эв идарәси мүдири мәним тәәччүбүмдән күлүмсүндү:

— Өз арвадын да белә сахламазды. Көр сәнә нечә гонаг гисмәт олмушдур!..

О, мән ордуя кедән кими Шимали Гафгаздан көчүрүлмүш бир ләзки гадынын бурая кәлдийини, гәннады фабрикиндә чалышдығыны, беш күн бундан әввәл шәһәрләринин дүшмәндән хилас олдуғуну эшидиб, кетдийини сөйләйирди... Анчаг мән онун сөзүнү диңләмирдим. Эвимә, ики илдән артыг айры дүшдүйүм һәят отағыма, отағын һәр еринә, һәр шейинә көз кәздирирдим. Чох шейин гоюб кетдийим кими әл дәйилмәмиш галдығыны көрәндә мәнә элә кәлди ки, һеч ерә кетмәмишәм. Ялныз дүнән ишә кетмишәм, бир кечә йолдашымкилдә кечириб, сәһәри гайытмышам. Мән китабларымы көтүрүб тәкрар еринә гоюрам. Пәнчәрә өртүсүнү әлимә алырам, диван үстүндә әйләшиб галхырам, язы столумун шүшәсинә бахырам. Шүшәнин алтында нашы, лакин һәйәчанлы бир хәтлә мәнә хитаб язылан бир кағыз көрүрәм:

«Эй бу эвин саһиби! Сизи танымырам, лакин әскәр олдуғунузу билирәм. Бу ад мәнә һәр бир танышдан вә һәр бир достдан яхын, әзиздир. Ағыр вә фәлакәтли күнләримдә сән өзүн мәним вәтәними горумаға кетмишсән, мәнзилини мәнә вермишләр. Бу, элә бир яхшылыгдыр

ки, дүнјада аз адам, чох аз адам танымадығы етимли бир гадына бу јахшылығы едәр. Бүтүн өмрүм бою сизә миннәтдарам. Инди мәним шәһәрими сиз — гызыл әскәрләр дүшмәндән хилас етмишсиниз. Бу да үстәлик јахшылыг. Мәни бағышла! Вәтән шириндир. Кедирәм. Анчаг адресими гојурам. Вахт тапсан, мејлин олса, Шимали Гафгаза, бизә гонаг кәл. Сәнә кәниз олмаға һазырам!»

Бу мәктубу Күбра јазмышдыр.

Даһа мәним севинчимин һәдди-һүдуду јох иди. Гардашымы ушаг евиндән кәтирдиләр. Мәнзилимдә бир шәнлик гурдум. Бүтүн отагларда чырағымы јандырыб отурдум. Бу күн, биринчи дәфә хилас олмуш шәһәриндә, өз евиндә чыраг јандыран Күбраја чаваб јаздым. Луму ағачынын бүтүн мејвәләрини гутуја гојуб, она һәдијјә көндәрдим.

1944

СИЛАҺ ГАРДАШЛАРЫ

I

Бөјүк отагдан дәһлизә, дәһлиздән дә далана ачылан гапылар өртүлмәмишди. Үзү пәнчәрәјә, архасы гапыја дајаныб намаз гылан Сәлтәнәт еничә башыны галдырмышды ки, һәјәт гапысы ачылды. Меһрибанын ушағы ким илә, нә исә данышды. Даланда вә сонра даш пилләкәнләрдә ајаг сәсләри ешидилди. Сәлтәнәт бу заман әлләрини көјә галдырыб дуа едирди: ким билир бу саат һансы сәнкәрләрдә дајанан jа чәтин јолларда ат сүрән, дүшмәнлә тутушан, күлләни-күлләјә чалајыб, ган-тәр ичиндә топ атан оғлуну — Нәчәфи нәзәринә кәтирир, өзү һисс етмәдән сәсини учалдырды:

— Илаһи! Баламы јаман әлдән сахла!

Пилләкәнләрдән јухары дырмашан адам дүз бураја, Сәлтәнәтин евинә кәлирди. Ағыр вә дәмирли салдат чәкмәләри илә мөһкәм вә ејин еријән, һеч нә сорушмадан, һеч кәси чағырмадан, һеч бир тәрәддүд етмәдән кәлән адам ким ола биләрди?

Буну дүшүнән кими Сәлтәнәтин вүчудундан бир атәш кечди. Гадын әлини дуадан салыб чәлд ајаға галхмаг истәди. Еримәк истәјәндә дизләринин тутулдуғуну дујду. Даһа бәркдән, бәлкә дә мүдһиш бир ифадә илә деди:

— Хејр ола!

О, гапыја сары дөнмәмишди ки, алчагбој, долу бәдәнли, бир әлини чијниндән асмыш, голсуз күрк кејинмиш бир әскәр астанада дајанды; һәрби тә'зим едирмиш кими, әлини алнына апарды, ичазә истәди:

— Разрешите!

Сәлтәнәт чәтинликлә дөнүб гапыдакыны көрәндә, кәлән адамын Нәчәф олмадығыны биләндә вүчудундакы

атэш буза дөндү. Бүтүн эсәбләри донмуш кими сусталды. Гадын пәришан бир һалда калағайысыны башында дүзәлдиб гонағын габағына чыхды:

— Кимдир кәлән?

Әскәр голтуг чибиндән гатланмыш бир кағыз чыхарыб әлиндә тутду вә күлүмсәйәрәк деди:

— Нәчәф Турабовун еви бурададырмы?

Сәлтәнәт һеч бир чаваб вермәди. Она көрә динмәди ки, бу суалы чох эшитмишди вә өзү дә беләләриндән чох көрмүшдү. Нәчәф ордуя кедәндән бир нечә ай сонрая гәдәр һәрби комиссарлыгдан чағырыш вәрәгәси кәтирирдиләр. Нәчәфин адыны нечә чалпашыг салмышдыларса, ону ахтарыр, ордуя чағырырдылар. Сәлтәнәт бүтүн бунлара әсәбиләшмиш, чағырыш вәрәгәси кәтирәнә ағыр сөзләр демишди:

— Нәчәф алты айдыр давада өлүб-өлдүрүр, сиз һәлә бурада ахтарырсыныз?!

Сәлтәнәт бу күнкү гонағы да чағырыш вәрәгәси кәтирән билмишди. Она көрә демәйә сөз ахтарырды.

Әскәр Сәлтәнәтин сүкутуну көрүб элә күман этди ки, гадын тә'сирләнмишдир. Оғлундан кәлән хәбәрин никаранчылығындан аналарын бә'зән дили дә тутулур.

— Сизә, — деди, — хала, хош хәбәр кәтирмишәм! Нәчәфдән мәктуб вар!

Сәлтәнәт буну эшидән кими бүкүлмүш гамәтини дүзәлтди, парылдаян көзләрини әскәрин әлиндәки чызыглы кағыза дикиб бәркдән деди:

— Нә данышырсан! — Чәлд мәктубу алды. — Чан! Анан өлсүн, ай Нәчәф! — дейиб өпдү, көзүнә сүртдү. Күрсү чәкиб әскәрә тәклиф этди: — Отур, бала!

Әскәр отурду. Сәлтәнәт ашағы гачыб Меһрибаны чағырды:

— Меһрибан, хәбәр вар, юхары чых!

Меһрибаны көзләмәйиб эвинә гайытды. Мәктубу гойнуна, чан көйнәйинин алтына гойду. Сол әлини ипәк көйнәйин үстүндән гоюб сыхды. Санки оғлунун мәктубунда көзә көрүнмәйән, лакин инсана чан верән бир шей, бир гүввә, бир һикмәт дуймушду: бу гүввәт гәлбинә вүчудуна кечсин дейә мәктубу синәсинә, үрәйинин башына сүртүр, додагларыны тәрпәдәрәк көрпәйә дейилән, эшидилмәз бир сәслә дейирди:

— Чан, бала!

Тәк отуран, нәзәрләриндә парлаян марагла Сәлтәнәтин эвини сүзән, һәр шейә, һәр сәлигәйә диггәт эдән әскәр, Нәчәфин дөйүш йолдашы Александр Звонарйов иди. О, Нәчәфлә чәбһәдә таныш олмушду. Яраланан күнә гәдәр баш лейтенант Нәчәфин адюнты иди. Нәчәф ону Алйоша чағырар, хатирини чох истәрди. Сакитликдә һәгиги көмәкчи, дөйүшдә мөһкәм арха олан бу рус, кәнч командиринин һәятыны өз һәятындан әзиз тутуб горуюрду. Дубовка кәнди уғрундакы ахырынчы вурушмада вүчудуну тәһлүкәйә атан вә Нәчәфи гәфил күлләдән хилас эдән Алйоша сол голундан яраланса да ағач башында кизләнән бир дүшмән снайперини вуруб кәбәртмишди. Нәчәф нә гәдәр әмр эдиб һәдәләмишдисә Алйоша мейданы тәрк этмәмишди:

— Йолдаш командир, — демишди, — мән сизи гоюб кедә билмирәм. Сағ әлим сәламәтдир!

Ахшам Нәчәф өзү ону тибби мәнтәгәйә йола салды. Алйошанын узунмүддәтли мүаличәйә мөһтач олдуғуну көрүб мәнтәгәдә ону сахламадылар. Тәйярәйә гоюб арха хәстәханаларын биринә көндәрмәли олдулар.

Алйоша Бакыя көндәрилдийини билиб севинди. Командириндән мәктуб, хүсусән адрес алмадығына тәәссүф этди: «Һәр һалда мән Нәчәфин анасыны севиндирмәлийәм...».

Александр Звонарйов хәстәханада 42 күн ятды. Бу күнләр онун ән чох дарыхдығы күнләр иди.

Хәстәханая чеврилмиш бу отаглар, вахтилә шәһәрин мәшһур мәктәбләриндән биринин бинасы иди. Александр ушаг вахты бурада охумушду, кәнчлийиндә бурада дәрс демишди. Инди дә бурада мүаличә олунурду. Александры һәр шейдән артыг дарыхдыран бу иди ки, голунун лүлә сүмүйүнү зәдәләйән күллә ярасы чох яваш-яваш яхшы олур. О, бу яранын мүаличәпәзир олдуғуну эшидәндә күман этмишди ки: «беш-он күнә вәзифәмә гайыдарам». Сән демә, бәдән, инсан үзвләри өз ганунлары илә яшайыб инкишаф эдирмиш. Бурадакы тәдрич нә әмр, нә хаһиш, нә дә һәким һөкмү илә дәйишәр. Бир ан ичиндә амансыз күлләнин сөкүб ачдығы яра ери әввәлки вәзиййәтинә гайытмаг үчүн азы айлар лазымдыр. Аталар демишдир: азар батман-батман кәләр, мисгалмисгал кедәр.

Доғрудур, бурада йолдаш чох иди. Мүхтәлиф чәбһәләрдән, мүхтәлиф вәзифәли, мүхтәлиф хасиййәтли адамларын һамысына инди бир ад верилмишди: «хәстә».

Һәкимләр дә, бачылар да, гуллугчулар да, сөһбәтә кәлән мүһазирәчиләр дә бурадакылары һәмин адла чағырырдылар. Истираһәт саатларында һәр кәс өз башына кәләндән данышыр, мүһарибә һаггында мүлаһизәләрини, кәләчәк нииййәтләрини дейирди.

Алйошанын исә чох вахты кағыз охумаға вә кағыз язмаға сәрф олунурду. Бу гырх ики күндә о, Нәчәфә беш мәктуб язмышды, анчаг икисинә чаваб алмышды. Биринчи мәктубда өз һалыны тәсвир эдиб Нәчәфдән адрес вә чаваб истәмишди: «Йолдаш командир, мән истәмирәм сизин эвинизә әлибош кедим. Аная ән яхшы һәдиййә оғул мәктубудур. Хаһиш эдирәм мәним пакетимдә ананыза язын, мән өзүм тәгдим эдәчәйәм».

Нәчәф дә Алйошанын хаһишинә әмәл этмишди.

Алйошанын ярасы яхшы олмуш, бағланмышдыса да голу ағрысыз һәрәкәт этмирди. Ону үч ай мөһләт илә бурахыб вахт битәндә енидән комиссияя салынмасыны лазым көрдүләр. Хәстәханадан чыхан, һәрби либасыны кейән кими Алйоша бирбаш шәһәрин юхары һиссәсинә, Мирзә Фәтәли күчәсинә, Нәчәф Турабовун эвинә кәлди.

2

Сәлтәнәт оғлундан алдыға сон мәктубдан һәм севинмиш, һәм гүссәләнмишди. Севинмишди она көрә ки, мәктубу охунанда Нәчәфин сәсини эшитмиш, нәфәсини дуймуш, күлүмсәр үзүнү көрмүшдү. Гүссәләнмәйинә дә сәбәб о иди ки, Нәчәф әзиз бир йолдашынын яраландығыны язырды. Әлбәттә ки, Сәлтәнәт яраланан адамы көрмәмишди, танымырды вә онун һалына, анчаг башга яралыларын һалына яндығы гәдәр яна биләрди.

Ону даһа чох гүссәләндирән бир айры шей иди. О Нәчәфин мәктубундан дуюрду ки, оғлу лап габагда, горхулу ерләрдәдир. «Бу күн йолдашынын башына кәлән иш аллаһ эләмәмиш, дилим гурусун, сабаһ Нәчәфин башына кәлсә мән нейләрәм, әлимдән нә кәләрди?..» дейә дүшүнүрдү.

Бу гайғы илә дүшүнән, кәзән, ишләйән, динчәлмәк билмәйән гадын бә'зән өзүнү лап итирир, нә этдийиндән хәбәр тутмурду.

Өтән кечә гарышыг юхуларда оғлу илә әлләшмишди. Башыны ясдыға атан кими, дейәсән, ону көтүрүб дава мейданына апардылар. Ағачлыг бир чөлдә бир-бирилә бычаглашан адамлары көрдү. Одур, нечә йүйүрүр! Башында папаг йохдур. Йүйүрүр, габагдан әсән бәрк союг күләйә гаршы йүйүрүр. Күләк онун сачларыны, этәкләрини әзмәк истәйир. Сәлтәнәт ону чағырыр, о эшитмир, Сәлтәнәт гачмаг истәйир, аяглары ердән үзүлмүр. Әлләрини гычына чатаглайыб гычыны ердән гопармаг истәйир. Бир аяғы галханда о бириси даһа дәринләрә, исти торпаглара кедир... Сәлтәнәт вар күчү илә «оғлум!» дейиб гышгырды. Бу һалда көзүнү ачыб өзүнү ган-тәр ичиндә көрдү...

Бу күн әли иш тутмады. Сехдә даяна билмәди. Бригадирә янашыб: «Башым ағрыйыр» деди, изин алыб эвә кәлди.

Доғрудур, башы ағрыйырды, анчаг ишләйә биләрди вә ишләйәчәкди дә. Анчаг Сәлтәнәт айры шей үчүн эвә кәлирди. Бүтүн йоллар бою онун көзү бир шей ахтарырды. Күчәдә гиймәтли бир шей итирмиш адамлар кими көзүнү ердән айырмыр, каһ су кәмәрләри кечән ерләрдә даяныб көлкәләрә диггәт эдир, каһ ералты лағымлара бахырды. Кәнардан көз етирәнләр ону сәрсәри адландыра биләрдиләр. Анчаг Сәлтәнәт һеч кәсә бахмырды. Бу һалда бәлкә оғлу Нәчәф дә онун янындан өтсә танымаз, дуймаз вә ону данышдырмазды.

Сәлтәнәт нә ахтарырды. Сәлтәнәт, Бакыда олмаян бир шейи ахтарырды. Өзү әслән бакылы олса да, бу шейин Бакыда олмадығыны көзәлчә билсә дә енә ахтарырды.

Сәлтәнәт ахар су ахтарырды. Ахтарырды, чүнки она ахар су лазым иди. Бакыда йох, узагда, һәтта районда олса да о, ахар су тапмалы иди вә тапачаг иди дә. Анчаг узаға кетмәди. Нә дүшүндүсә тәләсик эвә гачды. Ведрәләри әлинә көтүрүб һәйәтә, крантын габағына энди; ведрәнин бирини саға, бирини сола гойду. «Бисмиллаһ» дейиб кранты ачды. Су дашлара төкүлүб арха

доғру ахмаға башлады. Сәлтәнәт юхусуну аһәстә-аһәстә сәрин ахар суя данышды.

Пәнчәрә габағында тахт үстүндә отуруб йорған сырыян Меһрибан Сәлтәнәтин һәрәкәтләрини изләйирди. Гадынын аяг үстә даяндығыны, суюн исә һавайы ахдығыны көрүб дүшүндү ки, «Арвад өзүнү итирмишдир». Пәнчәрәни ачыб ону сәсләди:

— Сәлтәнәт бачы! Сәлтәнәт бачы! Су һавайы ахыр, а гыз!

Сәлтәнәт нә дөндү, нә тәрпәнди, нә дә чаваб верди. Меһрибанын сәсинә Шәрәбаны һәйәтә чыхды. О да Сәлтәнәти сәсләди.

Сәлтәнәт әлләрини галдырыб Шәрәбанья ишарә верәндә онун сифәтиндә чидди, гәт'и, һәм дә горхулу бир сирр ифадә олунду. Онун бөйүйән вә санки бир дәһшәтдән парлаян көзләрини көрәндә Шәрәбаны ериндә даянды. Үрәйиндә деди: «Бу арвада нә олуб!» О, бу саат Сәлтәнәтин нә исә гейри-ади бир ишә игдам едәчәйини, я тәәччүблү бир шей дейәчәйини көзләдийи анда Сәлтәнәт әлләрини үзүнә чәкиб аяғы илә ведрәләри крантын алтына итәләди. Долдуруб әлинә алды вә явашчадан: «Мән гуртардым» дейә евинә йолланды.

Шәрәбаны да, Меһрибан да, башга гоншулар да онун һәрәкәтиндән һеч нә баша дүшмәдиләр. Гадын пилләкәнләрдән чыхыб евинә кирәнә гәдәр она баха-баха галдылар. Сәлтәнәт мүһарибә вахтында бу күнкү гәдәр гәлб раһатлығы, руһ тәскинлийи дуймамышды. Юхусуну башдан-баша ахар суя, өзү дә дурна көзү кими дум-дуру шоллар суюна сөйләйә билдийинә чох шад иди. Бу хош ниййәтин нәтичәсиндә, йәгин ки, хош хәбәр ешидәчәйинә үмид бәсләйирди ки, Алйоша онун евинә кәлди.

Буна көрә дә Сәлтәнәт Алйошанын кәлишинә хошбәхт бир һал кими бахырды. Мәктуб охунмамыш да оғлундан яхшы хәбәр кәлдийинә инанырды. Севинч ифадә едән бир әда илә үзүнү гонаға тутуб соруршду:

— Сорушмаг ейиб олмасын, бала, адын нәдир?

— Адым Александр Звонарйовдур.

Сәлтәнәт онун сөзүнү тәкрар етмәк истәди:

— Алексан, нечә?

— Бәли! Александр Звонарйов!

Меһрибан ичәри кирди. Сәлтәнәт мәктубу гойнундан чыхарыб она верди. Өзү диз чөкүб көзүнү Меһрибанын ағзына дикди. Меһрибан Нәчәфин мәктубуну учадан охуду.

Нәчәф анасынын һалыны сорушандан, өз сәламәтлийини билдирәндән сонра Алйошаны анасына тапшырыб язырды:

«Бу мәктубу сәнә кәтирән оғлан мәним чәбһә йолдашымдыр. О, мәнә чох яхшылыглар етмишдир. Чәтин күнләримизи, дәгигәләримизи бир ердә кечирмишик, арха-архая верәрәк, өлүмләрә кедиб гайытмышыг! Елә күман ет ки, мән давадан гайытмышам, евдәйәм. Мәнә нә һөрмәт едәчәкдинсә Алйошая ет! Онун анасы йохдур. Она оғул кими бах, чүнки о доғрудан да мәнә гардашдан яхындыр! Алйоша сәдагәтли оғландыр. Йолдаш йолунда ода кирмәкдән чәкинмәз. Ана, хошбәхтәм ки, елә бир чәбһә йолдашым вар!...»

Мәктуб охундугча, Сәлтәнәт Алйошаны таныдыгча гонағын үзүнә бахыр, голундан тутуб юхары башда отуртмаг истәйирди. Онун чибиндән тәнбәки гутусу чыхартдығыны көрүб, гадын чәлд аяға галхды. Гыфыллы сандығыны ачыб Нәчәфин күмүш гутусуну кәтирди. Ким билир, һачандан сахладығы бир «Короғлу» папиросуну ачыб күмүш гутуя долдурду, үстүнә дә бир кибрит гойду. Алйоша утанчаглыг едиб көтүрмәк истәмәйәндә Сәлтәнәт гутуну көтүрдү, әрк илә Алйошанын ян чибинә гойду:

— Сән, — деди, — мәним оғлумсан, Нәчәфин гардашысан!

О күн Сәлтәнәтин евиндә бир байрам шәнлийи вар иди. Алйошанын адына бишән хөрәк чәкиләндә сүфрә башында Сәлтәнәтин гоншулары, иш йолдашлары да әйләшдиләр.

Гонағын хәстәханадан чыхдығыны биләндән сонра Сәлтәнәт ону һеч дә бурахмаг истәмәди. Алйоша Сабунчуда яшаян халасыны көрмәк үчүн тәләсирди. «Сабаһ нә тәһәр олса гайыдарам» дейә чәтинликлә Сәлтәнәтдән ичазә алыб евдән чыхды.

Алйоша доғрудан да сәһәр тездән гайытды, анчаг мә'юс гайытды. Көрүшмәйә кетдийи халасы сәккиз ай

бундан габаг вәфат етмишди. Халасы гызы да Хачмаза колхоза ишләмәйә кетмишди...

Алйоша бунлары данышанда Сәлтәнәт она тәсәлли вериб дейирди:

— Бах, оғул, сән бизим хасиййәтимизә бәләд дейилсән. Сән мәним оғлумсан. Сәни Нәчәф илә бир көздә көрмүрәмсә бу көзләрим төкүлсүн! Демә ки, халамын еви йохдур. Бу ев сәнә, сәнин Нәчәф илә достлуг күнүнә гурбан! Гал бурада, ишләйәчәксән ишлә, динчәләчәксән динчәл! Нә ки, достун, гонағын да вар, чағыр — көзүм үстә ер верим. Кедән мәгамда да өзүм йола саларам.

Сәлтәнәт Алйошаны чораб фабрикиндә тәсәррүфат ишинә дүзәлтди. Алйоша мүһарибәйә, һәятын шиддәтинә о гәдәр алышмышды ки, архайын динч шәраитинә аз гала дарыхырды. Она елә кәлирди ки, бир күнлүйә я бир нечә саатлыға истираһәтә чыхмышдыр. Бу саат әмр кәләчәк, атышма башланачагдыр.

Идарәдә, ичласда, евдә, ашханада — һәр ердә бир мүвәггәтилик, бир өтәрилик һисси Алйошаны тәрк етмирди. О, бә'зән чамаданыны йыр-йығыш едиб һазыр гоюрду. Сәлтәнәт буну көрүб тәшвишә дүшүрдү:

— Нә олду, йохса вахтын гуртарыр?

— Әлбәттә ки, гуртармаянда нә олар...

— Оғул, кәрәк гуртармасын. Һеч бир ай дейил сән ишә дүзәлмишсән, йох, бир яхшы һесабла!

Доғрудур, Алйоша идарәдә, фәһлә ашханасында наһар едирди. Анчаг Сәлтәнәт һәр күн она емәк дүзәлтмәйи унутмурду.

Ашхана емәкләрини мәчази чәкмәдийи үчүн ишдән гайыдыб өзүнә емәк һазырлайыр я да дүнәндән галмыш боят хөрәйи очаға гоюб гыздырырды. Бу хөрәкләрдән һәмишә Алйошанын пайы вар иди. Сәлтәнәт бу барәдә дә Алйошадан үзр истәмишди:

— Бала, — демишди, — билирәм сизләрдә ички адәтдир. Амма мәним мүмкүнүм йохдур. Өзүмүн дә һеч елә шейдән башым чыхмаз. Ичкини аллаһ гойса орада, — Сәлтәнәт әли илә узаға ишарә едиб чәбһәни көстәрирди, Нәчәф илә бир ердә! Индилик кәрәк мәни бағышлаясан.

Ички олмаса да Сәлтәнәт Алйошанын сүфрәсинә көйәрти, мейвә я ширни гоймағы унутмурду. Һәр дәфә онун һаггында дүшүнәндә оғлунун тапшырығы гулағында сәсләнирди: «Елә күман ет ки, давадан гайытмышам, евдәйәм, мәнә нә һөрмәт едәчәкдинсә Алйошая ет! Онун анасы йохдур!» Бу сәс гадынын үрәйинә фәрәһ, һәрәкәтләринә сүр'әт верирди. Ким билсин һавахтдан, һарадан гәнаәт едиб сахладығы дошаб күпәсинин ағзыны ачыр, мейвә гурусуну компот биширир, дүйүнчәләрдән чүрбәчүр әдвиййә чыхарыб бишмишә төкүрдү.

Алйоша бә'зән ярасындан шикайәтләниб дейирди:

— Яранын изи-әламәти галыр. Мән ондан билирәм ки, һавада бир аз союглуг артдымы, голумда кизилти башланыр, дейәсән дирсәкдән юхары союг бир сим кәзир...

Сәлтәнәт дәрһал онун голуну исти шалларла сарыйыр, шүшәләрә исти су долдуруб Алйошанын голуна гоюрду.

— Аманын бир күнүдүр, — дейирди, — бала, союғазада верәрсән, тәзәдән башына иш ачар!

Александр Звонарйов Бакыда доғулмуш, азәрбайчанлыларла бир ердә бөйүмүшдү. Бу гадынларда, Нәчәф кими оғул бөйүдүб ағыр дөйүшләрә көндәрән бу ярымчадралы авам гадынлардакы бөйүк, меһрибан ана үрәйиндән хәбәрсиз дейилди. Сәлтәнәтин тәбиәти ону тамам һейран гоймушду. О бә'зән көрдүйү һөрмәт вә нәвазиш үчүн утаныр, әлләрини синәсиндә чатаглайыб дейирди:

— Билмирәм, ай ана, бунларын хәчаләтиндән чыхмаг мәнә гисмәт олачагмы?

Сәлтәнәт онун тәшвишинә гаршы даһа да артыг сә'й көстәрирди:

— Бу нә сөздүр? Алйоша, бу нә сөздүр дейирсән? Бәс инсан инсанын нәйинә лазымдыр! Бу күндә дә мән әлимдән кәләни еләмәсәм даһа нәйә лазымам! Сиз орада чан гоюрсунуз, одун габағында даяныб дүшмәнин йолуну кәсирсиниз. Биз нә еләсәк аздыр! Аталар буюруб: һагг йолун әскәринә һөрмәт вачибдир!..

3

Алйоша үч ай Бакыда яшаяндан, мөһләтини битирәндән сонра чәбһәйә, өз полкуна кетмәли олду. Сәлтәнәт ону фәтир, соютма, исти палтарла — бачардығы совгатла йола салды вә бирчә хаһиш этди:

— Оғул, башарсан Нәчәфи дә йола сал кәлсин беш-он күн динчәлсин, нечә илдир эв үзү көрмүр. Лап элә икиниз кәлсәниз нә яхшы олар!..

Сәлтәнәтин заһирән садә, йохсул көрүнән, синәсиндә аслан үрәйи дөйүнән, ана мәһәббәти, мүгәддәслийинин бучанлы бир тәчәссүмү олан бу гадынын Александра бурахдығы тә'сир силинмәз иди. О өзүнү данлайыб дейирди: «Сән көлкә кими яваш, сәссиз кәзән бу гадынлары көрүб онлары авам сайырдын. Көр ки, йүксәклик ялныз китаб вә элмлә дейил. Яд бир адамы, хәстәханалардан кәлән бир яралыны оғул мәһәббәти илә әзизләйән, истеһсалатда фәал чалышан, аиләдә мүһарибәнин төрәтдийи мәһрумиййәтләри һәзм эдән, ағыр оғул интизарына дөзән дул бир гадын чәбһә адамларындан, әскәрдән аз иш көрмүр. Архада белә адамлар гоюб кедән әскәр, әлбәт ки, басылмаячагдыр...».

Александр Звонарйов чәбһәйә чатмаға тәләсирди. О, әзиз командирини гучаглаячаг, анасындан көрдүйү яхшылыглар үчүн она тәшәккүр эдәчәк, эвләриндә кечиртдийи күнләрдән фүрсәт дүшдүкчә ширин-ширин данышачагды...

Лакин бу арзу Алйошанын көзүндә галды. О, гәраркаһда хәбәр тутду ки, Нәчәф Москвая кетмишдир. Һиссәләрә көндәрилән топлары гәбул эдән бригадада иштирак эдир, һәлә 10—15 күн орада олачагдыр. Кәтирдийи совгат да көзүндән дүшдү. Нәчәфин адына кәтирдийи шал вә әлчәкләри көтүрүб емәк шейләрини йолдашлара верди.

Нәчәфи бир сержант әвәз эдирди. Фамилиясы Султанов иди. Алйоша етишән кими ону пулемйот дәстәсинә көндәрдиләр. О, енә дә әввәлки гызғын вә сүр'әтли дөйүш һәятына гайытмышды. Ики күнүн ичиндә арха, архадакы тәсәввүрләр, дуйғулар итиб кетди. Алйоша енә дә гайнайыб одлу вә аловлу чәбһә һәятына гарышды. Инди һәр шей онун үчүн ади вә тәбии иди. Дүшмән башына яғдырдығы күлләләр, дүшмән тәрәфдән налә чәкиб кәлән мәрмиләр, алышыб янан тәйярәләр, танкларын гара, гыврым түстүсү, яралы атларын инилтиси, барыт гохусу, әтрафда юрд салмаг истәйән өлүм... Һәр шей, һәр шей ади вә гануни көрүнүр, индийә гәдәр зеһни мәшғул эдән сакит арха һәяты, бир юху кими инсандан узаглашырды.

Ялныз о, ялныз о мүгәддәс гадын Алйошанын ядындан чыхмырды вә чыхмаячагды да. О инди билирди ки, буралара, чәбһәләрә ахан милйонларла әскәрләр кими, нәйи мүдафиә этмәйә кәлмишдир. О инди дүшүнүрдү ки, вәтән дейилән шей ялныз торпаг, тикинти, ялныз ағач көлкәси, ахар су, мәһсуллу бағ, кениш тарла, энкин үфүг дейилдир. Вәтән әслиндә адамлардыр, әсл вәтән адамларыдыр! Узун вә одлу ағзыны гәрбә доғру ачыб дүшмәни гован бу дәһшәтли топлар, бу әзәмәтли тәйярәләр, зәһмли танклар, бунлары һәрәкәтә кәтирән икидләр: һәмин адамлары — Сәлтәнәт кими аналары, онлардан даһа гоча бабалары, балалары, көрпәләри горумаг үчүн кәлмишләр. Ерләри, көйләри титрәдән бу дөйүш архада гоюб кәлдийимиз зәһмәткешләр вә бөйүк үрәкләр саһибләринә лайигдир!

Алйоша өз дуйғуларыны ялныз вә ялныз Нәчәфә данышачагды. Чүнки о бунлары һамыдан яхшы дуячаг. Анчаг Алйоша горхурду ки, Нәчәфи башга һиссәләрә көндәрәләр, онунла тез-тез көрүшмәк мүйәссәр олмая.

Бир ахшам дөйүшүн даяндығы, әскәрләрин емәк дадынча кетдийи дәгигәләрдә Солтанов Александры янына чағырды.

— Сән, — деди, — бу кечә архада олмалысан, командир Турабовун ихтиярына кедәчәксән.

Александр рәсми-тә'зим эдиб йола дүшдү. Кечә ярысы Нәчәфин һиссәсинә чатыб өзүнү тәгдим этди. Нәчәф сабаһкы һүчума һазырлығы йохламаг үчүн дәстәләри кәзир, әскәрләрә тапшырыг верирди. Александры гаршысында фарағат вәзиййәти алыб даянан көрәндә, ону гучаглайыб алнындан өпдү:

— Һарадасан, — деди, — кәл чых да!..

Нәчәф анасынын тохудуғу ағ юн әлчәкләри тахыб, бармагларыны сығаллаянда ялныз әлләриндә дейил, бүтүн вүчудунда, хүсусилә үрәйиндә бир истилик дуйду.

Она элә кәлди ки, Мирзә Фәтәли күчәсинин башланғычында, алчаг гапылы һәйәтдә, пилләкән ашағысында даянмышдыр, мәктәбә кетмәйә һазырлашыр, анасы бу саат чантаны онун чийнинә тахачаг, әлинә яхмач верәчәкдир.

— Нәчәф, сәнин анан бир мүгәддәслик һейкәлидир!

Бу сөзә Нәчәф күлдү вә Алйошанын парылдаян көзләринә бахды:

— Сәнин анан олса, она да бу сөзү демәк оларды!

Алйоша е'тираз эдиб нәсә демәк истәйирди ки, әлиндә пакет кәтирән бир әскәр Нәчәфә янашды. Нәчәф, полк командириндән алдығы кағызы охуду. Баягдан бәри сифәтиндә оянан тәбәссүм вә шәнлик изләри чиддиййәтә чеврилди. Һәмишә кәркин дәгигәләрдә олдуғу кими, онун үзүндә гәзәб вә гайғы әламәтләри көрүндү. Дүйүмләнмиш гашларынын алтында санки бир анлыға кичилән, дурбини әлинә аланда исә дәрһал бөйүйән вә узаглары нишан алан көз бәбәкләри парлаг бир улдуз кими сайрышды.

Нәчәф һазырлыг әмри вериб һиссәсини һүчума мүнтәзир вәзиййәтдә сахлады.

Сәһәр, көйләрдә күндүзүн илк ишарәләри ағаранда чәбһә хәттиндә элә парта-парт дүшдү ки, дейәрдин дүнянын, ерин, көйүн ахырыдыр. Совет топлары дүшмән сәнкәрләрини алт-үст эдир, танклар санки тәләсәрәк гачыб әлдән чыхмаг истәйән дүшмәни яхаламаг үчүн нә'рә чәкиб ирәли йүйүрүр, тәйярәләр һавадан вурурдулар. Нәчәфин һиссәси танкларын ардынча кедән вә торпаглары тәмизләйән һүчумчуларын сырасында иди. Нәчәф мүшаһидә мәнтәгәсиндә дөйүш мейданыны сейр эдәрәк әмрләр верирди. Алйоша ағач алтында кизләнәрәк дүшмәндән кәлән атәш ерләрини һәдәфә алырды.

Бирдән зәһәрли илан кими мәләйәрәк кәлән мәрми лап мүшаһидә мәнтәгәсини ағзына алды. Торпаглар көйә соврулду. Бир ан аралыг тоза бүрүндү. Алйоша өзүнү машынын үстүнә атды вә:

— Йолдаш командир! — дейә гышгырды.

Онун чағырышына чаваб кәлмәди. Тоз чәкиләндә Алйоша Нәчәфи ериндә көрмәди. Ган-тәр ичиндә пулемйоту идарә эдән әскәрин кәдәрли үзүнә бахды, тез сорушду:

— Һаны командир?

Әскәр һеч нә демәди. Алнынын тәрини силиб ишинә давам этди. Алйоша әтрафына көз кәздирди. Чәлд ирәли ерийиб пулемйотчунун лап гулағына гышгырды:

— Командир һаны бәс?

Әскәр дә эйни һиддәт, эйни дәһшәтлә онун үзүнә бахды вә чинайәт ишләмиш адама ачыгланан кими, учадан деди:

— Көрмәдинми? Нә сорушурсан?..

4

Бүтүн һиссәнин әскәрләри Нәчәфин чәназәси үстдә баш ачыб кәдәрләнди вә анд ичди. Украйна торпагларынын гуртарачаг ериндә, сакит ахан бир чайын кәнарында Нәчәфә мәзар газдылар:

«Вәтәнимизин азадлығы вә истиглалиййәти уғрундакы вурушмаларда һәлак олан гәһрәманлара әбәди эшг олсун!»

Бу кәдәрли мәрасимдән сонра әскәрләр бир-биринин үзүнә баханда санки мә'налы сүкутла сорушурдулар:

— Нәчәф һаны?

Онлар мүһарибә күнләриндә һамынын вә һәр кәсин башына кәлә биләчәк бу ишин адилийинә, тәбиилийинә алышсалар да, дөйүш тарихиндә нечә-нечә йолдаш дәфн эдиб видалашмыш олсалар да, бу күнкү һадисәйә инанмырдылар. Чүнки, дейирдиләр, Нәчәфә өлүм ярашмыр. Бу ағырлығы һәр кәсдән артыг дуян Алйоша иди. О, Нәчәфин һәлак олдуғу дәгигәләри тәсәввүр эдә билмәдийи кими, бүтүн сонракы мәрасимләри, һәтта гаршысында баш ачыб көз яшы ахытдығы мәзары да тәсәввүр эдә билмирди.

Она элә кәлирди ки, дөйүшүн ширин ериндә Нәчәф кимә исә, әскәрләрдән һансына исә ачыгланмыш, ирәлийә атылмышдыр; хошуна кәлмәйән бир ери низама салмаг, атәшләри дүз һәдәфә истигамәтләндирмәк үчүн тапшырыг вермәйә кетмишдир. Дөйүшдә Нәчәфин белә чыхышлары чох олурду.

Инди дә о, ирәлидәдир. Һүчумлар даянандан сонра, бир дә көрәчәксән үзү-көзү тоз-торпаглы, йорғун, лакин

көзләриндә тәбәссүм ойнадығы бир вәзиййәтдә гайыдыб кәләчәкдир.

Һәмин бу күнләрдә Сәлтәнәтдән һәм Нәчәфә, һәм дә Алйошая мәктуб кәлди. Нәчәфин мәктубуну кери гайтармаг истәйирдиләр. Алйоша гоймады. Ону алыб чибинә гойду. Өз адына язылан мәктубу исә охуду. Сәлтәнәт енә меһрибан ана дили илә әскәрләрин кефини сорушур, никаран олдуғуну, союг күнләрдә онларын һалына галдығыны язырды. Мәктубунун ахырында Алйошадан киләйләнирди:

«Алйоша, сәнә демәдимми, дүзәлдин, Нәчәф дә анасыны көрмәйә кәлсин! Үч илдән чохдур, үрәйим бир тикәдир. Бәлкә өлдүм. Гой командир баламын үзүнү көрүм. Ондан бирчә саат сонра өлсәм дә һәсрәтим галмаз...».

Ағыр бир вәзиййәтдән сонра охунан бу мәктуб Александр Звонарйову элә сарсытмышды ки, нә эдәчәйини билмирди. Индийәчән о, кетдийи вә сүр'әтлә ирәлиләдийи йолларын сонуну дүшүнүр вә көрүрдү. Нәчәфә дейәрди: «Бирчә дүшмәни әзиб бирликдә Бакыя гайытсайдыг! Сәлтәнәт хала сәни мәндән истәйәчәкдир!»

Инди исә бүтүн бу дүшүнчәләр көзәл, бәзәкли бир сарай кими онун зеһниндә учулуб төкүлүр, гәлбинә ағыр бир мәһзунлуг чөкүрдү: — «Мән она нә чаваб верәчәйәм?»

Алйоша ананын мәктубуну өпүб көзү үстә гоюр, әлинә алыб бахдыгча бахыр, санки кағыза һансы бир дәһшәтли сирри демәк истәйир, лакин дили кәлмирди:

— Йох, Нәчәф сағдыр! Нәчәф өлмәз!

Ана никаран галмасын дейә Алйоша беш кәлмәлик бир мәктуб гаралады:

«Сәлтәнәт хала, мәктубуна көрә тәшәккүр эдирәм. Нәчәфдән чаваб алмасан сыхылма! Чүнки о ирәлидәдир! Мәндән айрылмышдыр, будур, бу күн мән габаға, ону ахтармаға кедирәм».

О күндән сонра Нәчәфин һиссәси дүшмән торпагларына аяг басды. Алйошая бир дәстә әскәр вердиләр. Дәстә бөйүк бир шәрәф сайыб Нәчәфин ады илә адланды. Алйоша дөйүшчүләрини ирәлийә, дүшмәнин бәркитдийи, кизләндийи ерләрә апарыр, сәрраст атәш илә кәндләри, шәһәрләри тәмизләйиб өтүрдү. Һеч ердә, һеч нә она тәсәлли вә тәскинлик верә билмирди. О доғрудан да Нәчәфи ахтарыр, Нәчәф дейиб габаға йүйүрүрдү. Она элә кәлирди

ки, һәмишә вә һәр заман ону ики сәс чағырыр. Бу сәсләрин бири габагдан, лап гәләбә мөвгеиндән кәлән Нәчәфин сәсидир. Нәчәф һәмишәки кими дөйүшчүләрини, Алйошаны ирәли чағырыр. Архадан кәлән сәс исә ананын, көзү йолларда галан Сәлтәнәтин сәсидир. О да Александры чағырыб сорушур: «Нә олду? Бәс Нәчәф һачан кәләчәк? Мән оғлуму сәндән истәдим ахы?»

Александр Звонарйов мөһкәм истеһкамлары ярыб кедән гошунлара, алман шәһәрләрини тутан, дүшмән гыран әскәрләрә бахыр, енә бу сәсләри эшидирди. Она элә кәлирди ки, минләрлә дүшмән салдаты гырмаг, Нәчәфин бир түкүнә дә әвәз олмаячагдыр. Она элә кәлирди ки, Нәчәф өзү руһән бу вурушмалардадыр. О, габагда әмр верир.

О, дүшмәнин ән габаг вә ән сон истинадкаһында даянмышдыр. О, икид әскәрләри орая, сон вурушмая-гәләбәйә чағырыр. Алйоша һәр күн, һәр ердә бу э'тигад вә бу инамла дөйүшә кедирди. О, Нәчәфин ганыны ердә гоймаячағына анд ичмишди. Нәчәфи дә, Сәлтәнәти дә анчаг беләликлә өзүндән разы салачагды.

Һансы дөйүшчү, шәһид командирин адыны чәксә Алйоша габаглара, Алманиянын мәркәзләринә ишарә эдирди:

— Нәчәф ирәлидәдир! Ким Нәчәфи севир вә онун руһуну севиндирмәк истәйирсә, даянмадан ирәлийә!

Александр Звонарйов бир күнү, кәләчәкдә лабүддән яшамалы олдуғу бир күнүн ағырлығыны дуюрду: «Кедәнләр гайыданда, аналар йоллара чыхыб өз баласыны гучаглаянда, Сәлтәнәт оғлуну сорушанда мән нә чаваб верәчәйәм!..»

Бу дүшүнчәләр ону даһа артыг кин вә гәзәблә ирәлийә, дүшмән үстүнә һүчума апарырды.

Март 1945

ОД ИЧИНДӘН ЧЫХАНЛАР

ИКИ АНАНЫН БИР ОҒЛУ

О заман бизим шәһәрдә идарәләр ерләрини тез-тез дәйишәрдиләр. Узун мүддәт бир бинада галан идарә аз олурду. Белә идарәләрдән бири дә чай кәнарында, балача бағ ичиндәки ушаг бағчасы иди. Бу бағча мәним йолумун үстүндә иди. Һәр сәһәр-ахшам бурадан өтәрдим. Әрик вә килас ағачларынын алтында ойнашан, гушлар кими будагдан-будаға, сәкидән-сәкийә һоппанан ушаглара тамаша этмәкдән доймаздым. Ушаглыгда бағчада яшамадығынданмы, кечән күнләрин ширин хатирәсиндәнми, нәдәнсә бурадакылара гибтә эдәр, саатларла тахта мәһәччәрә сөйкәниб бахардым.

Бир дәфә эвә гайыданда, бағча габағында издиһам көрдүм. Һамыда бир һәйәчан, тәәссүф гарышыг севинч дуюлурду. Адамлар бағчая бахырдылар. Бағча һәйәти исә издиһамдан көрүнмүрдү. Һәр кәсдән сорушдумса, мүәййән чаваб демәдиләр. Сәсләр кәлирди:

— Су верин!

— Анасынын бәхти үздә имиш.

Мән гапы ағзындан сәкийә чыхыб һәйәтә бахдым. Ики гадын отурмушду. Бири яшлы, башына ағ дәсмал өртмүш хидмәтчи иди. О бириси — тирмә шаллы, чаван вә ярашыглы бир кәлин иди. Дейәсән һәр икиси ағлайырды. Тирмәли кәлин лап чаван иди. Гучағында ушаг олмасайды, она һамы он сәккиз яшлы гыз дейәрди. Һалбуки о, нечә бала бөйүтмүш тәчрүбәли гадынлар кими ушағы өпүб әзизләйир, бу голундан о голуна верир, бир тәрәфдән овутмаг истәйир, о бири тәрәфдән дә өзү ағлайырды. Бағрына басыр, өпүр, һәрдән башыны галдырыб адамлара бахыр; ипәк дәсмалла көзүнүн яшыны силирди. О бириси, ағ дәсмал өртмүш гадын ушағы кәлинийин әлиндән алмаг истәйирди, ала билмирди.

Ичәридән кәлән чешмәкли бир киши һәр ики гадынын голундан тутуб галдырды. Онлар пилләкәнләрдән чыхыб отаглара кирәндән сонра, адамлар дағылышмаға башладылар. Мән тәрбийәчийә янашыб сорушдум:

— Бачы, о гадынлара нә олуб?

— Һеч нә, — деди, — шүкүр аллаһа ки, хата совушду.

— Нә хата иди?

Тәрбийәчи мәним марагымы көрүб ер көстәрди, мән пилләкән ағзындакы күрсүдә отурдум. О нә үчүнсә ашағы һәйәтә дүшдү вә тез гайытды. Санки баяг дедикләринин ардыны данышырды:

— Шүкүр ки, хата совушду. О көрдүйүн тирмәли кәлин ушағын анасыдыр. Нечә күндүр кәнддә имиш. Бу күн гайыдыб оғлуну көрмәк үчүн бағчая кәләндә, ушаглар юхары мәртәбәдә наһар ейирләрмиш. Ушаг анасынын «Идрис» дейә сәсини эшитчәк, севинчәк эйвана гачыб, мәһәччәрә дырмашанда, тәпәси үстә ерә кәлиб.

— Бир шей олмайыб ки? Саламатдырмы?

— Нечә бир шей олмайыб? О һүндүрлүкдә эйвандан даш сәкиләрә дүшән нечә саламат галар? Ушаг ерә дәйсә иди, о саат чаны чыхачагды. Хошбәхтлик олуб ки, Назимә арвад көрүб...

— Көйдән ерә кәлән ушағы көрмәйин бир файдасы вармы?

— Арвадын икидлийинә бах да! Көрүб дә, ушағы өлүмдән гуртарыб да!

— Кими дединиз?

— Назимә! Бурада тәрбийәчидир. Назимә кәнардан бунлара бахырмыш, ушағын йыхылдығыны көрәндә, арвад өзүнү ирәли атыб, көйдә ону топ кими тутуб. Өзү йыхылыбса да, ушаға бир шей олмайыб.

— Демәли, саламатдыр?

— Бәли, саламатдыр, она һеч нә олмайыб.

— Бәс кәлин нә үчүн ағлайырды?

— Нечә ағламасын? Ушағын дүшдүйүнү көрән кими өзүндән кедиб. Ағламазмы? Мәним үрәйим һәлә еринә кәлмәйиб. Ушаг саламат гуртаранда, элә бил дүня би-

зим олду. Адам истәйир яхшылыг олсун, үрәкләр хош олсун.

«Назимә!» Бу ад мәнә таныш иди, анчаг мән тапыдығым Назимәнин бураларда олачағыны күман этмәздим. Тәрбийәчи сөзүнү гуртарыбмыш кими, әлләрини өнлүйүнүн чибинә гойду вә ичәрийә баҳыб, явашча мәнә ишарә элəди:

— Будур, Назимә өзү кәлир.

Мән дөнәндә кәрдүм ки, одур, өзүдүр.

— Назимә, сиз һара, бура һара? — дейә сорушдум.

О күлүмсәди:

— Мәним әсл еримдир, бурада ишләдийим аз гала беш ил олур.

— Бу күн, — дедим, — һамы сизин икидлийиниздән данышыр...

— Ушағы бир хошбәхт тәсадүф сахлады, мән дә бир сәбәб олдум.

Нечә ил әввәл, биз Озан күчәсиндә яшаянда, һәмин бу Назимә гоншумуз иди. Учабой, үзү халлы, гараяғыз, һәмишә ейин ерийән бир гадын иди. Бә'зән гапымызы бәрк-бәрк дөйәр, санки вачиб иш үчүн тәләсик эвә кириб, үзүнү анама тутар, мәрһәмәт уман бир сәслә дейәрди:

— Хейранса, дарыхырам, дарыхырам, ай бачы!

Мән тез патефону көтүрәр, я тары әлимә алардым. Анам мәни данларды ки, «Сән өз ишинә кет!»

Сонралар билдим ки, Назимә анчаг өз эвләриндә дарыхыр, анам да, башга гоншулар кими, ушагларыны онун көзүндән яйындырыр.

Гадынын дәрди нә иди?

Назимә он беш илдән артыг иди ки, әрә кетмишди. Әри саатсаз Әли, арвадыны севирди; өзү башыашағы, динч вә пул газанан бир киши иди. Демәк олар ки, ики нәфәрдән ибарәт олан бу аиләнин һеч заман вә һеч нәдән көрлүгү олмамышды. Әли эвини зәманәйә лайиг гурмагдан башга, Назимәйә дә һәр чүр палтар вә зийнәт шейләри алмышды. Һәр гыш ону кәндә, атасы эвинә гочаг көндәрәр, һәр яйы Шимали Гафгаза, мә'дән суларына мүаличәйә апарарды. Анчаг бунларын һеч бири Назимәйә тәсәлли дейилди.

Чүнки Назимәнин өвлады йох иди! О, эвдә отурдуғу заман дөшәнмиш, бәзәкли отағыны дәрин вә даими бир

сүкут ичинә батмыш көрәрди вә бу заман билмәзди нә этсин. Өз әли, өз сәлигәси илә дүздүйү эв шейләри: чаргайыдан тутмуш сандыға, халчалардан тутмуш күмүш габлара гәдәр, — һәр шей дәрин сүкут ичиндә саһибинә бахыб, санки сорушурду:

— Бизи кимә тапшырырсан? Һаны сәнин балаларын?

Илләр өтдүкчә, Назимә бу һиссин ағырлығыны даһа артыг дуюрду. Бәдәннүма күзкү габағында даяныб, башыны дараянда, сачларындакы ағ түкләри көрәндә синәсиндән сәрин вә дәрин бир аһ гопурду.

Она элә кәлирди ки, бура, бу бәзәнмиш вә һәмишә өз сәлигәсиндә галан отаг эв дейил, гочалмаг, өлүмү көзләмәк үчүн бир тәнһалыг кушәсидир. Эйвана чыхар, чичәйини тәзәчә төкүб, мейвәләрини бөйүтмәкдә олан әрик ағачы көзүнә саташарды. Даяныб әтрафы динләйәндә, һарадакса күлән я ойнаян ушагларын сәси учаланда, Назимә саатларла динләмәк истәрди. Сәсләр сөнүб узаглашанда Назимә тез һәйәтдән чыхар, сәссизчә шәһәр күчәсинин издиһамына гарышарды.

Назимәни ушаг бағчасында хидмәтә мәчбур эдән дә анчаг бу эһтияч олмушду. О бурада, ушаглар арасында бир тәрбийәчи кими кечирдийи вахтда өзүнү ана кими дуюр вә хошбәхт һисс эдирди.

Гоһумларымыздан биринин ушағыны йохламаг үчүн бағчая кетмишдим. Назимәни көрмәдән гайытмаг истәмәдим. Мән ону балача отагда аһыл бир киши илә отуруб сөһбәт эдән көрдүм. Бу, онун әри иди. Һәр икиси аяға галхыб, мәни чағырды:

— Буюрун!

Гадын нә гәдәр исрар этдисә, ичәри кирмәдим.

— Буюрун нә гуллуғунуз вар?

— Хошбәхт оласыныз, сиздән хаһишим будур ки, көзүнүз бу ушағын үстүндә олсун, — дейә дил төкдүм.

— Архайын олун, мән она өз балам кими бахырам.

Назимә «бала» сөзүнү элә ширин, эйни заманда элә бир һәсрәтлә деди ки, өзү дә утанды.

Мән разылыг элəдим.

— Сизин гайғыкешлийинизи көрмүшәм, — дедим. — Сиз бахан ушаг ана гүссәси чәкмәз.

Назимә башыны ашағы салды, узун дальна бахды. Мән көрдүйүм һадисәни хатырлатмаг истәйирдим.

— Эйвандан йыхылан ушағы хилас этдийиниз ядыныздадырмы?

Назимә фәрәһләнди, үзүндә тәбәссүм ойнады, көзләри парылдады:

— Оғуллуға көтүрмүшәм, — деди. — Идриси оғуллуға көтүрмүшәм. Һәр һәфтә ушағы бизә кәтирирләр.

— Нечәдир? Сизә ана дейиб йовушурму?

Бу суалдан гадынын үзүндәки тәбәссүм күләкдән сөнән бир шам кими сөндү. Симасына кәдәрли бир гаранлыг чөкдү, кирпикләри енди, көзләрини ерә дикмиш һалда, сою́г бир аһ чәкиб «бәли!» деди вә гапыны ачыб эринә бахды:

— Вахтдыр һа!

— Бу саат.

Киши бу сөзү дeмәмишди ки, тәнәффүсүн битдийини билдирән зәнк сәси бүтүн бинаны башына алды.

Мән суалымдан пешман олдум.

— Һәр биримиз сәнә оғулуг, — дейә Назимәнин кәдәринә чаваб вермәк истәдим.

— Әлбәттә ки, — деди — бөйүтдүкләримин һәрәси мәнә бир оғул кими әзиздир.

Зәнк сәсинә ерләриндән галхыб һәйәтә төкүлән, әл-әлә вериб ойнаян ушаглары көрән кими, Назимәнин бүтүн гәмләри дағылды; үзү күлдү. Чохларынын бездийи вә узаг гачдығы инадлы, шылтагчы вә ағлаған ушаглары Назимә санки әфсунла әлә алыр, сакит эдир, йолуна гоюрду. Тәрбийәчи вә хидмәтчиләр чох ушағын анасындан габаг Назимәни чағырыр, онунла данышырдылар. Эвиндә вә кәнарда бә'зән әсәби, гарагабаг, гарадинмәз көрүнән бу гадынын бурада, бағчада кәдәрләндийини, я һирсләндийини көрән олмамышды. «Ушаг сәси мәним үрәйими ачыр» — дейәрди. Мухтәлиф яшлы, мухтәлиф хасиййәтли, мухтәлиф тәләбли ушагларын бир-биринә гарышан сәс-күйү башгаларынын гулағыны гыдыгладығы һалда, Назимәйә нәш'ә верәрди. Бә'зән о, ганадыны ачмыш чүчәли тоюг кими һәйәтин ортасында даянар, әтәкләриндән салланан балаларынын сөзләринә, гышгыртылы сөһбәтләринә сакитчә гулаг асарды. Онларын назы илә ойнамагдан, онларын гаршысында, ери кәләндә, бир ушаг кими кичилмәкдән чәкинмәзди. О, ушағын сакит бахмасындан, дил ачыб данышмасындан, күлүмсәмәсиндән, ойнамасындан, һәтта ағламасындан бөйүк бир һәзз аларды. Бирисини разы салыб сусдурдугдан сонра, башга шылтагчыя яхынлашар, инди башга бир дил, башга бир үсулла онун көнлүнү ачмаг истәрди.

***

Дүнән биз дәстә илә вагзала, әскәрләри гаршыламаға кетмишдик. Һәрә бир һәдиййә көтүрмүшдү. Мәним дә әлимдә бир дәстә күл вар иди. Буну кимә тәгдим эдәчәйими билмирдим; чүнки кәләнләрин арасында нә элә бир гоһум, нә дә шәхси достум вар иди. Онларын һамысына эйни һисс вә мүнасибәт бәсләдийим һалда, бир дәстә күлү кимә верә идим?

Дүшүндүм ки: «Һансынын дөшүндә чох нишан олса, она верәчәйәм». Сонра дедим: «Йох! Көзләйәчәйәм, һансынын адамы олмаса, һансына һәдиййә дүшмәсә, күлү она верәчәйәм...» Бу да хошума кәлмәди. Әввәлчәдән белә шейи кәсдирмәйин лүзумсуз олдуғуну зәнн этдим. Күлү мәним әлимдән алан бир зирәк тапылмамыш олмаз, — дедим.

Зәнк чалынды, һамымыз вагзал сәкиләриндән өтүб, йолун гырағында даяндыг. Чох чәкмәди, байрам мәрасимини андыран бәзәкли гатар кәлди, ағыр вә әзәмәтли нәфәси илә аләмә сәс салды, синә долусу көксүнү өтүрүб даянды. Пәнчәрәдән бойлананлары саламлаян мусиги вә алгыш сәсләри бир-биринә гарышды. Һамымыз вагон гапыларына йөнәлдик. Кәләнләр әскәрләрин ерә энмәсинә мачал вермирдиләр: гучаглашан ким, өпүшән ким, икигат олуб вар күчү илә бир-биринин әлини сыхан ким... Дәрһал әскәрләрин дөшү күл дәстәләри илә долду. Дөрдүнчү вагонун пәнчәрәсиндән бойланыб кәләнләрә бахан бир әскәр мәним көзүмә саташды. Куман этдим ки, о бурада дүшмәйәчәкдир, садәчә тамаша эдир.

Бирдән онун: «Ана!» дейә сәсләндийини вә әли илә адамлар арасында кимә исә ишарә этдийини көрдүм. Чәһрайы палтарлы, башыачыг бир гадын «Идрис!» дейиб өзүнү ирәли атды. Ана-бала бир анда элә гучаглашыб, бир-биринә сарылмышдылар ки, һамынын нәзәри онлара тәрәф чеврилди. Узун айрылыг, интизар вә тәһлүкәләрдән саламат вә галиб чыхыб, белә бир күндә бир-биринә

говушан ана-балая бахмаг һамыя хош иди. Адама элә кәлирди ки, бунлар, индийәчән араларында маниәләр, мәсафәләр олан бу истәклиләр артыг һеч вахт бир-бириндән айрылмаячаглар. Мән күл дәстәсини бу оғлана, һамыдан, һәр кәсдән габаг анасыны ахтарыб тапан оғула вермәйи кәсдирдим. Даһа ирәли еридим, онларын янында мүнтәзир даяндым, айрылмаларыны көзләдим.

Гадын оғлуну өпүб, севинчиндән ағлайырды.

Нәдәнсә бу көрүш вә бу көз яшы вахтилә ушаг бағчасында көрдүйүм мәнзәрәни ядыма салды. Тирмәли кәлин бүтүн садәлийи вә көзәллийилә кәлиб көзүмүн габағында даянды.

Мән күлү Идрисә тәгдим едәндә, разылыг едиб әлими сыхды. Биз издиһамла вагзал гапыларына яхынлашыб, яваш-яваш пилләкәнләрдән ендик. Машына отурдуг. Идрис анасындан сорушду:

— Атам һаны?

— Райондадыр.

— Евдә нә вар, нә йох?

— Саламатлыгдыр, һамы сәни көзләйир, кәлдийиндән һеч кәсин хәбәри йохдур.

Санки Идрисин ядына бир шей дүшдү:

— Назимә нәнәдән мәнә бир хәбәр!

— Саламатдыр. Һәр күн сорушур.

— Енә бағчадамы олур? Ону юхуда көрмүшәм.

Гадынын көзүнә диггәтлә баханда, бармағымы дишләдим: «Одур, өзүдүр». Мән белә бир оғланын Назимәйә, о сонсуз гадына нәнә демәсинә севиндим. Ийирми ил әввәлки һадисә мәнә дүнәнки кими тәзә көрүндү. О заман ипәк дәсмалла көз яшыны силән чаван кәлин, одур, тәмкинли бир әскәр анасыдыр. Онун сачларына дән дүшсә, көзләри бир гәдәр дәринләшсә, додаглары солса да, кәнчлийиндәки мәлаһәт итмәмишдир. О заман Назимәнин гаршысында миннәтдарлыгла көз яшлары төкән ана, инди аличәнаблыгла оғлуну илк дәфә она тәгдим едир. Идрисин бир дәфә нәнә дедийи сонсуз гадыны хошбәхт етмәк истәйир. Мән бунлары хатырлайыб, ачыг ана үрәйинин гапалы аләмини дүшүнүрдүм.

— Назимә хала сизин нәйиниздир? — дейә сорушдум.

Идрис деди:

— Нәнәмдир!

Анасы әлавә етди:

— Ушаглыгда буна оғул дейиб.

— Йохса, ейвандан өзүнү атан ушаг...

Гадын мәним үзүмә бахды:

— Дейәсән, Идриси таныйырсыныз?

— Идриси йох, Назимә халаны таныйырам.

Идрис деди:

— Ому данышыб сизә? Дүз дейирсиниз, ейвандан өзүнү атан мән олмушам.

Мән әһвалаты данышанда, Идрис зарафата салды.

— Көрпәликдән, — деди, — мән ана йолунда чанымдан кечән олмушам. Гәдрими билән кәрәк!

Буну дейиб шоферә тапшырдым:

— Гардаш оғлу, онлары евә гой, ушаг бағчасына сүр. Назимә ананы көтүрәк!

Машын даянан кими чәлд дүшдүм. Шоферлә бағчая мушдулуг апармаға кетдим. Назимә халанын сачы ағармыш, гәдди бир гәдәр әйилмиш, сәси дә бою кими алчалмышды.

— Хала, — дедим, — кәл әйләш машына, оғлун Идрис сәни чағырыр.

Гадын диксинмиш кими, дүзәлиб шах дурду.

— Доғруму дейирсиниз?

Шофер исрар едәндә, инанды.

— Нечә илдир ондан хәбәр йох иди.

— Инди өзү кәлиб.

Гадын аз галды ганадланыб учсун.

Биз Назимә халаны Идрискилә кәтирдик. Бүтүн аилә онун аяғына галхды; ону юхары баша кечиртдиләр. Идрис онунла узун-узады гучаглашды.

Назимә хала Идрисин чийинләриндән тутуб үзүнә бахыр, санки вурушмаларда кечиртдийи мачәралары онун көзүндә охумаг истәйирди.

— О ағыр күнләрдә һеч ядына дүшүрдүммү?

Идрис доғма оғул кими данышырды:

— Бир күн дә ядымдан чыхмамышсыныз!

Назимә хала әлләрини көйә галдырыб, шүкүр едирди.

— Мәним дә оғлум вар! Мән дә әскәр бөйүтмүшәм...

Буну дейир, Идриси тәкрар гучаглайырды.

МӘНИМ ДӘ ҺАГГЫМ ВАР

Кондуктор Казымы кадр шө'бәсинә чағырыб дедиләр ки: «Сабаһдан сән гатарда мүфәттиш олачагсан!»

— Нийә? — дейә о, тәәччүблә сорушду.

— Нечә нийә, сәнин мүһарибә дөврүндә яхшы ишләдийини, намуслу бир дәмирйолчу олмағыны нәзәрә алыб, ирәли чәкирик; йохса разы дейилсән?

— Разы дейиләм!

Кадр шө'бәси рәиси күман этмишди ки, Казым бу хәбәрдән севинәчәк, миннәтдарлыг эдәчәкдир. Онун «разы дейиләм!» дейә э'тиразыны эшидәндә даһа чидди, тәәччүблү бир вәзиййәт алды.

— Нийә разы дейилсән, гардаш?

Казым өз сакитлийини позмады:

— Она көрә разы дейиләм ки, мән өз вәзифәмдә галмаг истәйирәм вә ирәли чәкилмәйими дә һеч кәсдән хаһиш этмәмишәм.

— Казым, бу чавабы сәндән көзләмәздим!

— Мән элә бир сөзә...

Рәис онун сөзүнү кәсди.

— Биз сәнә яхшылыг эдирик, сағ ол демәкдәнсә, э'тираз эдирсән? Кедә биләрсән! Хош кәлдин!

Казым папағыны көтүрүб:

— Сағ олун! — дейә отагдан чыхды.

Казым рәисин һирсләнмәсини ерсиз көрүб, тәәссүфләндисә дә, чыхыб кетди вә күман этди ки, мәсәлә бунунла гуртарды.

Әслиндә исә рәисин һирси союмады. Казымдан сонра өз-өзүнә дейинди: «Адамлар нә нашүкүр олублар! Ади бир кондуктор мәнимлә элә данышыр ки, дейирсән, һаранын бөйүйүдүр! Мәсәлә вар: «Ит гурсағы яғ көтүрмәз...» Күнаһ мәндәдир. Ирәли чәкмәйә адам тапмышам...

Дүздүр, Казымы чағырыб данышдыран рәис иди, анчаг ону ирәли чәкмәк фикрини айры адам демишди. Һәтта Казыма даһа яхшы ишләр тапшырмағын файдалы олдуғуну сөйләмишдиләр.

Бу фикирләр Казыма һөрмәт вә яхуд үзкөрәнлик дейилди. Казым доғрудан да ишә лайиг бир адам иди. 50 яшы олса да, вагонда чалышмағы өзүнә эксиклик билмәмиш, мүһарибәнин илк илиндән дәмир йолуна ишә кирмишди. Казым һәмишә чәбһәйә әскәр апаран гатарларда, чәтин, тәһлүкәли ерләрдә чалышмыш, едди дәфә бомбардмана дүшмүш, яраланмыш, һеч бир заман вәзифәсини тәрк этмәмиш, өзүнү итирмәмиш, иши дә ахсамамышды. Буна көрә комиссар да Казыма тәшәккүрнамә көндәрмишди. Казыма «Гафгазын мүдафиәси үчүн» медалы да верилмишди. О бунларын һамысынын мә'насыны анлайыр, әввәлки кими сә'йлә чалышырды. Буна көрә дә ону лайиг билиб, ирәли чәкилмә мәсәләсини гоймушдулар. Казымла сөһбәтдән сонра рәис онун адыны гаралады вә үрәйиндә буну да деди: «Үз вермәк лазым дейил, гудурар!»

Сияси шө'бә рәиси Илясов, Казымын адыны сияһидә көрмәйәндә, кадр шө'бәсинин рәисиндән сорушду. О, Казым барәсиндә айры чүр данышды:

— Чаным, о, ловғанын биридир, — деди. — Адамла данышмағы да бачармыр, гой рәдд олсун.

Илясов отагдан чыхыб пилләкәнләри энәркән, Казымы даянан көрдү. Онун голундан япышанда, Казым дөндү. Илясов әл верди:

— Нә даянмышсан, Казым дайы?

— Гәзет алмаг истәйирәм.

— Кедәк, гәзет мәндә.

Онлар юхары чыхдылар. Илясов Казымдан килейләнди:

— Көрүнүб эләмирсән, Казым дайы?

— Вахтым йолда кечир, нечә көрүнүм. Бир дә сәнә мане олмаг истәмирәм; билирәм башын гарышыгдыр.

— Нә гәдәр гарышыг олса да, беш кәлмә сөһбәтә вахт тапылар!

Илясов отағына кириб, Казыма ер көстәрди. Һәр икиси отурду. Илясов стол үстүндәки гәзетләри дәстә илә Казымын габағына гойду.

— Буюр, бах, букүнкүләрдир!

Казым бир гәзет көтүрдү, галаныны гатлайыб, еринә гойду. Илясов сорушду:

— Казым дайы, бир сөз десәм ерә салмазсан ки?

— Һансы сөзүнүзү ерә салмышам ки, буну да салам?

Илясов разылыг эләди:

— Мәним ядымдадыр, чох сағ ол, ән ағыр күнләрдә тәһлүкәли сәфәрин һеч бириндән боюн гачырмамышсан.

Биз сәндән разыйыг. Амма, дейәсән, сән биздән разы дейилсән ахы!

Газым әли илә рәдд ишарәси верди:

— Аллаһ эләмәсин! Мән дәмир йолундан чох разыям. Мәним көзүмү ачан да сиз олмушсунуз.

Илясов мәтләби ачды:

— Йолдашларла мәсләһәтләшәндә биз белә гәрара кәлдик ки, бәсдир! Газым дайы пис ишләмәди. Инди даһа мүһарибә гуртарыб, адамларымыз гайыдыр, даһа бәсдир, о яшда кишини кондукторлугда сахламағын мә'насы йохдур. Бачарығы, савады, тәчрүбәси... Биз истәрдик ки, Газым дайы даһа яхшы, даһа раһат бир ишдә ишләсин. Бурада, әлбәттә ки, мән ирәли чәкилмәйи нәзәрдә тутурам. Газым дайынын һаггы вар ки, даһа мәс'ул вә даһа артыг мәвачибли ердә ишләсин:

Газым киши разылыг әләди:

— Чох сағ олун! Достлугдан әксик олмаясыныз!

Илясов давам этди:

— Нечә дейирсән, Газым дайы, сәнин һаггында пис нийййәт-зад эләмирик ки?

— Хейр, көрмүрәмми ки, сиз мәни истәйиб дейирсиниз!

— Яхшы, дейирләр, мүфәттишлик хошуна кәлмир; элә исә үрәйин истәйән башга бир иш де! Гәрәз, биз сәни кондукторлуг әзиййәтиндән гуртармаг истәйирик.

Газым киши бу еһтирама көрә разылыг эләди вә енә фикриндә дуруб деди ки:

— Өз ишимдә галмаг истәйирәм.

Илясов бир гәдәр динмәди. Сонра башыны галдырыб, Газым кишинин үзүнә бахды:

— Баша дүшә билмирәм!

Газым киши тәкрар эләди:

— Бәли, һәләлик өз ишимдә галмаг истәйирәм.

— Нечә һәләлик?

— Бәли, һәләлик.

— Демәли, көзләмән вар?

Бу сөз Газым кишинин хатиринә дәйән кими олду. Бир гәдәр динмәди, өскүрдү; гутусуну чыхарыб, бир папирос бүкдү, башыны галдырыб чаваб верди:

— Бәли, вар! Нә олар, йолдаш Илясов, көзләмәм

оланда нә олар? Йохса, сиз мәни дүнядан көчмүш гоча һесаб эдирсиниз?

Илясов үзр истәди:

— Хейр, мән элә демәдим, бағышла, Газым дайы! Мәним сөзүмү элә гәбул эләмә! Мән тамам сәмими бир суал вердим вә, доғрудан да, әкәр бу вәзифәдә галмаг мейлин бир интизарла әлагәдардырса, нә олар ки!

Газым киши санки онун сөзүнү ағзындан алмаға тәләсди:

— Бәли, әлагәдардыр. Яхшы дедин. Интизарла әлагәдардыр.

Илясов сакит олду:

— О, башга мәсәлә.

Газым киши нәсә демәк истәйирди. Илясов енә сорушду:

— Бу интизар узун чәкәчәк?

— Йох, алты ай.

Илясов севинән кими гымышды:

— Алты ай?

— Бәли, узағы алты ай!

— Алты ай бир шей дейил, көзләмәк олар.

— Көзләмәк oларса, даһа яхшы, хаһиш эдирәм мөһләт верин.

Илясовун үзүндә тәкрар тәбәссүм ойнады, көзләри күлдү:

— Әлачымыз нәдир, көзләрик. Бир аз чәсарәтсизлик һисс олунан аһәстә сөзлә әлавә этди: — Мараглыдыр ки, Газым дайынын нә интизары вар? Дейәсән хүсуси ишдир?

Газым киши э'тираз эләди:

— Йох, йолдаш Илясов, хүсуси-зад дейил, лап үмуми ишдир.

— Нә, интизармы?

— Бәли, интизар!

Илясов аяға галхды:

— Ай сағ олмуш, үмумидирсә, бәс нийә кизләдирсән?

Газым киши дә аяға галхды. Синәсиндән бир аһ гопду, көзүнү әтрафына кәздирди. Санки бир шей демәк истәйирди, лакин сүкут вә диггәт тәләб эдирди. Илясов отуруб, исрар этди:

— Әйләш, Қазым дайы! Үмуми сөзү демәйә нә вар; буюр кәлсин, эшидирәм.

Қазым утанчаглыг етди:

— Елә бир сөз дейил.

Илјасов дарыхды:

— Де кәлсин, а киши, сән бош сөз данышмазсан, сәни яхшы танымырам.

Қазым киши дә күлүмсәди. Әлини стола сөйкәди, вүчудуну бир гәдәр ирәли вериб, сөзүнү деди. О, ағзыны ачанда, үзүндәки тәбәссүм йох олду. Чиддиййәт онун бүтүн симасында, гызаран рәнкиндә вә парлаян көзләриндә охунду. О, папағыны башындан чыхарыб, дизи үстә гойду вә мәтләбини белә башлады:

— Йолдаш Илјасов, мәсәл вар: «Үстүмү унлу көрүб, адыма дәйирманчы демә!» Биз дә инсаныг, бизим дә үрәйимиз вар... — Юмруғу илә синәсинин сол тәрәфинә вурду. — Үрәйин дә һөкмүнә гулаг асмалыйыг...

Қазым киши я сөз тапа билмир, я чүр'әт еләмирди ки, чүмләсини битирсин. Илјасов көмәк етди:

— Пис олмаз, әлбәттә ки, үрәйин дә һөкмүнә гулаг асмаг яхшы олар.

Бу сөздән сонра, санки Қазым кишинин дили ачылды. О инди бир фәһлә бир кондуктор кими, нардаранлы бағбан Қазым киши кими йох, китаблардан чох шей өйрәнмиш бир мүәллим кими үрәйинин һөкмүнү нағыл етди.

— Йолдаш Илјасов, — деди, — бурада, синәмдә дөйүнән, мәним вүчудуму сахлаян, мәнә һәят вә һәрәкәт верән үрәк һөкм еләйир. Онун һөкмү сизин үчүн дә яд дейил!

— Әлбәттә, әлбәттә! — дейә Илјасов онун сөзүнү тәсдиглади.

— Үрәк мәнә дейир ки: әй синни кечмиш гоча киши, беш илдир сән бу йолларда аяг дөйүрсән, беш илдир сән вәтәндән гүрбәтә, гүрбәтдән вәтәнә йол дөйүрсән, бу йолда, бу ишдә көрдүкләрин сәнин ядындан чыха биләрми? Бунлары унутмаға сәнин ихтиярын йохдур! Ағыр күнләрдә, чаванлар силаһ алтына кириб, дава мейданларына кедән күнләрдә сән һәр стансияда бир кәдәр, бир хиффәт дуюрдун. Бачыны, гардашыны од ичинә, өлүмлә пәнчәләшмәйә йола салырдын. Сән бу мәнзәрәләрин шаһиди олдун. Чох дәрдләрә шәрик олдун. Чох истәклиләрин көз-

яшына көз яшы илә бахдын... Қазым киши енә дә дурухду, мүсаһибинин лап көзүнүн ичинә бахды: — Бәли, йолдаш Илјасов, бунлар һәгигәтдир; бунлар олмушдур. Бу мәнзәрәләр мәним башымда да, үрәйимдә дә язылмышдыр. Мән бунлара раст кәлмишәм; бунлары көзүмлә көрмүшәм; диггәтлә бахмышам, анчаг бунлар мәним дизими бүкмәйиб; һәмишә бир интизарла яшамышам, габаға бахмышам — Қазым киши Илјасовун башынын үстүнә, орадан асылмыш бир шәклә, сәркәрдәмизин һәрби либасдакы шәклинә бахды: Мән она бахыб инанмышам, э'тигад еләмишәм ки, гәм-гүссә вахты кечәчәкдир. Яман күнүн өмрү аздыр. Бах, инди, шүкүр, өзүн көрдүн ки, бизим әскәрләримиз, кенералларымыз, маршалларымыз дүняны нә бәладан гуртардылар...

Илјасов, Қазым кишинин мәтләбини битмиш һесаб етди:

— Дүз дейирсән, Қазым дайы. Бөйүк гәләбәмиздә ән кичик вәзифәдә чалышан һәр бир вәтәндашын әмәйи вә пайы вар. Сән өзүн о медалы әбәс ерә дөшүнә вурмамышсан.

Қазым киши әли илә ону сусдурду:

— Мән һәлә гуртармамышам.

— Буюр, буюр!

— Азәрбайчандан кедән әскәрләри мән апармышам.

— Билирәм!

— Йох, сөзүм онда дейил: бурадан чәбһәйә йола саланда, мән апармышам; айрылыг, көз яшы, тәһлүкә, филан... Сиз нечә разы оларсыныз ки, мәним дә үрәйим нечә разы олар ки, һәмин оғланлар икидликлә гайыдан күндә, онлары евләринә мән кәтирмәйим, башгасы кәтирсин? — Қазым киши дик-дик мүсаһибинин үзүнә бахды: — Нечә разы оларсыныз? Аналар вар ки, мәни үзбәүз таныйырлар. Онларын оғлу мәним вагонумда кедиб... Мән һәмин оғланлары бу күн Бакы вагзалында голундан тутуб, ана илә көрүшдүрсәм яхшы олар, йохса бу сәадәти өзкәсинә тапшырсам?

Илјасов аяға галхды:

— Қазым дайы, мән тәслим!

— Бир дейин көрүм, буна мәним һаггым вар, я йох?

Илјасов, Қазым кишинин әлини сыхды вә тәсдиг етди:

— Үрәйин дейәни мән дә дейирәм. Айрылығы сән

көрмүшсән, бирләшмәйи дә сән көрмәлисән. Кедәни сән йола салмышсан, кәләндә дә сән габаға чыхмалысан. Бу, сәнин һаггындыр һеч кәсин бир сөзү ола билмәз! Ана сүдү кими һалалдыр сәнә!

САЛАМ

Вагзал сәкисинин энли, даш пилләкәнләриндән эниб узаглашанда, көч йолунун башына чыханда, Саламын үрәйи дөйүндү. Бурая ири, ейин вә бәрк аддымларла ерийәрәк, этрафындакы һәр шейә е'тинасыз олан учабой кәнч әскәр, атәши азалмыш машын кими явашыды вә еришини дәйишди. О ялныз еришини йох, дурушуну, бахышыны, һәрәкәтини, фикир-хәялыны да дәйишди.

Атәши... Йох! Атәши азалмады. Икидләр дамарында янан бу атәш истигамәтини дәйишди. Алов Саламын гәлбинә ахды. Әскәр, синәсиндә ени, исти бир һәрәкәт дуйду.

Шиддәтли вә сәрт боранлар гопараҝ, илыг яз күнәшинин һәрарәти илә көпүрүб оянан вә чохдан гуруюб сахладығы биткиләрә: «Чыхын!» дейән мәһсулдар шум зәмиләри Саламын ядына дүшдү. Она элә кәлди ки, синәсиндән исти галхыр, үрәйиндәкиләр — бурадан апардығы вә саҕ-саламат гайтарыб кәтирдийи бүтүн һиссләр баһар сулары кими гайнамаг, ашыб-дашмаг истәйир.

Мүһарибә мейданларында, өлүб-өлдүрмәк чағларында һөкм вә һәрәкәти илә сәнкәр яран, сәфләр позан вә бөйүк дәстәләри тәһлүкәләрдән хилас эдән топчу забит инди, өз гапыларында бир ушаг кими донуб дурмушду. Билмирди нә этсин, һарадан башласын.

Чығырыб адамлары пәнчәрә гапысына чағырсынмы, гонум-гоншусунун севинчли гышгырығы илә күчәни долдурсунму? Утанчаглығына салыб, һеч кәсә танышлыг вермәдән, явашча өтүб, көй гапылы һәйәтә кирсинми?

Биринчисини эдә билмәйәчәкди. Бирликдә дөйүшә кедән вә ағыр атышмаларын бириндә һәлак олан Мүрсәл онун ядындан чыхмамышды... «Ахы онун анасы да бурададыр. Нә чаваб верә биләрәм?»

Салам санки бу кәдәрли хатирәдән сыхылараг, башыны ашағы салды. Күчәни дүз өтүб, гапыя янашды. Ийирми беш ил ачыб өртдүйү бу гоша, балача һәйәт гапысында бир дәйишиклик дуйду. Лакин нәйин дәйишдийини сечә билмәди. Башыны юхары галдырды. Дивары вә гапы сәгфини өртән гол-будаглы тәнәйин гөнчә кими шах ярпагларыны көрәндә, бармағыны дишләди:

— Ах! Басдырдығым чубуг! Беш яшы вар!..

Чәлд бир һәрәкәтлә рәзәни тәрпәтди. Дарваза ачылды. Онун янмыш, йорғун вә түк басмыш үзүнү сәрин бир күләк охшады. Һачандан бәри гоюб кетдийи, анчаг тез-тез юхусунда көрдүйү ағачлы, чичәкли һәйәт санки онун үзүнә күлүр — «Хош кәлдин!» эдирди. Салам эв гапысыны гыфыллы көрүб даянды. Бүтүн һәйәтә, адамлара хитаб эдирмиш кими, чағырды.

— Ай ушаг! Ай чамаат!

Саламын сәсинә чаваб кәлмәди. Көзләри гыфылда, үрәйи дөйүнтүдә даянан әскәрин һәятында бу интизар санийәләри эн кәркин вә чәтин анлар иди.

«Нә олуб? Гапымыз нийә бағлансын? Анам һаны? Сәриййә... Бунлар... Бәлкә... олмая...» дейә дүшүндү.

Салам бир дә сәсләмәк истәйирди ки, юхары мәртәбәдән Һәбиб эйвана чыхды вә чығырды:

— Паһо! Ай Салам, хош көрдүк, һәмишә сән кәләсән!

Һәбибин сәсинә арвад-ушаг һәйәтә төкүлмүш, һамы гыфыллы гапыя бахыб нә исә дейирди:

— Ниса хала һаны?

— Гач мушдулуға!

— Ачар кәтирин!

— Ай Салам, юхары чых, инди кәләр!

— Вагзалда олачаг.

Салам чамадан вә чантасыны көтүрүб, Һәбибкилә чыхды. Эвдән-эшикдән хәбәр тутду. Дедиләр: «Сағлыг, саламатлыгдыр.»

Бу чаваб Саламы тә'мин этмирди, даһа да никаран гоюрду. Данышыглардан анасынын саҕ-саламат олдуғуну, һәтта ону гаршыламаг үчүн вагзала кетдийини билдисә дә, Сәриййәнин башында бир иш олдуғуну зәнн этди; чүнки гоншуларын һеч бири онун адыны чәкмәди. Һәтта Һәбибин анасы чағыранда лап ашкар деди: «Ай Салам, юхары чых, инди кәләр! Демәли, бу эвә бир адам, анчаг анам кәләсидир. Бәс Сәриййә?

Саламын үрэйи дөзмэди, Һэбибдэн бир дэ сорушду:
— Бизим эвдэ нэ вар, нэ йох?
— Сағлыг, саламатлыг!
— Айры нэ вар, нэ йох?
— Айры одур ки, нечэ айдыр эскэрлэрин бурахылмасыны эшидиб, йолуну көзлэйирик. Кәлэндэн дэ сорушурлар, кедэндэн дэ. Ай Салам, бэс нийэ кағыз язмырдыныз?

Салам Һэбибин чавабындан наразы галды. Башыны ашағы салды. Һэбибин ядына бирдэн дүшдү:
— Сэрийјэ дэ, машаллаһ, институту гуртарыб, районда ишлэйир.

Сөһбэт Саламын истэдийи мэтлэб үстүнэ кэлди. О, тез сорушду:
— Һансы районда?
— Доғрусу, билмирэм; Сабирабаддамы, Кировабаддамы...

Һэбиб анасынын үзүнэ бахды. О да йэгин эдэ билмирди.
— Чохданмы райондадыр?
— Бэли, кечэн илдэн.

Һэбибин сөһбэти Саламы мэшғул эдэ билмэди. Эскэр дэгигэдэ бир галхыб эйвана чыхыр, гапынын гыфылына бахыр вэ дарыхырды:
— Кэлмэдилэрми?

Һэбибин анасы дейирди:
— Бу саат кэлэр, бала! Далынча мушдулугчу көндэрмишэм...

***

Һэмин бу дэгигэдэ вагзал абаданлыгларынын гуртарачағында, уча чинарын алтында көй калағайылы, эли бохчалы бир гадын даяныб шимала, гоша симлэр кими узаныб кедэн вэ бирлэшиб көздэн итэн йола бахырды.

Гоча чинарын күмүш ярпагларында мешэдэки кими уғулдаян күлэк гадынын калағайысыны алыб апармаг истэйирди. Гадын калағайынын учуну элинэ долайыб, о бири элини алнына көлкэлик верир, лап узаглара, үфүглэрин дэринликлэринэ бахыр, көксүнү өтүрүрдү. Үрэйиндэки одлу бир һэсрэтлэ ялварырды:
— Илаһи, һамынын баласы кэлсин, мэнимки дэ онларын ичиндэ!

***

Дөрд ил эввэл, енэ белэ бир яй күнүндэ ахырынчы дэфэ ана-бала бурада, бу ағачын алтында көрүшүб айрылмышдылар. О заман, дейэсэн, бу ағач гыврағ иди. Бу гэдэр будаг атмамыш, пардахланмамышды. Ниса арвад башыны галдырыб, яшыл будаглара диггэт етирирди.
— Ниса хала! — дейэ нида учаланда гадын этрафына бахынды. Кери чеврилэндэ, Иззэтин ган-тэр ичиндэ йүйүрдүйүнү көрдү. Көрэн кими һэйэчандан дизлэри бүкүлдү. Чөкүб отурду.

Һэбибин анасы «мушдулугчу көндэрмишэм» дейэндэ, бу оғланы нэзэрдэ тутду. Гадынлар, почтда чалышан Иззэти яхшы таныйырдылар. Ону көрэндэ, диндирмэмиш өтмэздилэр. Һамы хош хэбэр мүгабилиндэ она чүрбэчүр бэхшишлэр вэ'д эдирди.

Иззэт гадынларын вэ'динэ инанмырды. О, бир күн Ниса халая демишди ки:
— Һамыныз дейирсиниз, амма элэ ки, шад хэбэр кэтирирэм, чыхарыб бир үчлүклэ йола салырсыныз.

Ниса хала ону архайын этмишди:
— Күн о күн олсун, ай Иззэт, көр халан сэни нечэ йола салар!

Иззэт дэ: «Көрэк!» дейэ өтмүшдү.

Салам кэлэн күн Иззэтин истираһэт күнү иди. Гапы ағзында йолдашлары илэ гарпыз кэсиб ейирди. Һэбибин анасы ону чағырыб деди:
— Оғлу кэлди, гач, һардан тапырсан тап!

Иззэт элэ буну көзлэйирди. Ниса халанын буралрда олмадығыны билиб, бирбаш вагзала йолланды.

Ниса хала Иззэтин бир хэбэр кэтирдийини билдийи үчүн, үрэйи дөзмэди, диз чөкдү, онун яхынлашмасыны көзлэди.

Салам һэйэтдэ: «Ай ушаг, ай чамаат!» дейэ сэслэниб чаваб алмаянда, нэ ағыр интизар, һэйэчанлар кечирмишдисэ, инди, бир хэбэр дуян, лакин бу хэбэрин нэ олдуғуну көзлэйэн Ниса хала да эйни ағыр интизары чэкир, үрэйи элэ бэрк чырпынырды ки, бүтүн вүчуду галхыб энирди.

Бир анда Ниса халаны тэр апарды; дизлэринэ сөйкэ-

ниб галхмаг, өзүнү ирәли атмаг истәдисә дә бачармады. Иззәт онун голундан япышды:

— Көзүн айдын олсун! Галх, муштулуғуму вер!

Ниса хала әли илә ишарә етди:

— Де көрүм, үрәйим партлады, нә хәбәрдир?

— Нә хәбәр истәйирсән — Салам евдә отуруб, сәни көзләйир.

— Сән аллаһын, дүздүмү?

— Тез ол!..

— Ай Иззәт, дүзүнү де көрүм Саламдан нә вар?

— Дейирәм Салам евдәдир.

— Сән чаван чанын, нә дейирсән?

— Инандығымыз һаггы, евдәдир.

— Шикәстлийи-зады нәдәндир?

— Сағ-саламатдыр.

Гадын ушаг кими Иззәтә ялварырды:

— Сән чанын, нә вар, мәндән кизләтмә!

Иззәт әсәбиләшди:

— Дейирәм сағ-саламатдыр. Сән нә тәһәр адамсан!

Бу сөздән сонра Ниса хала инанды. Көзләриндә ойнаян гығылчымлар чыраг кими янды. Башмагларыны әлинә алыб, динмәз-сөйләмәз дабан алды.

Онлар һәйәтә кирәндә, Салам ейванда даяныб, күчә гапысына бахырды. Анасынын — иллләрдән бәри айрылдығы, доғма вә меһрибан гадынын башы көрүнәндә, тез һәйәтә енди.

— Һарадасан, ай ана, гонағы гапыдамы гоярлар?

Гадын ики әлини оғлунун уча чийинләринә атды. Асылан кими олду. Демәк истәдийи сөзләр ағзында галды. Өзүндән кетди. Салам ону гучаглайыб, йыхылмаға гоймады.

Ниса халанын синәсинә сәрин су сәпдиләр. Бир гәдәр чәкмәди, гадын көзүнү ачыб, Саламын үзүнә бахды, тәкрар бойнуну гучаглады.

— Илаһи, бу, юхудур, нағылдыр, ашкардыр? Салам, сәнсәнми, бала? Ай көзүмүн ишығы, үрәйимин табы!..

Бунлары дейиб, Салама сувашыр, онун әлиндән, голундан, палтарындан өпүрдү.

Салам Кировабад торпаг шө'бәсинә телеграм вуруб, хаһиш етди ки, агроном Сәриййә Абдуллаеваны уч күнлүйә евләринә бурахсынлар.

***

Сәриййә кәлиб чыхмадыса да, Салам көзләмәди. Тә'йиннамәни алыб, ени иш еринә йола дүшдү. Ону Кировабад Кәнд тәсәррүфат тәчрүбә стансиясына рәис тә'йин етмишдиләр. Бу иш онун үрәйиндән иди. Һәлә тәләбә икән, бу стансиянын ишләриндә һәвәслә чалышмышды.

Яғышлы бир күн иди. Баш агроном ону идарәсинә апарыб, ишләрдән узун-узады данышды.

— Йолдаш рәис, — деди, — бу мүһарибә бизә чох зиян вурду. Адам чатмыр, тәчрүбәләримизин бә'зиси ярымчыг галыб...

Салам Сәриййәни сорушмаг истәйирди. Анчаг баш агрономун һәвәслә, кет-кедә учалан аһәнклә данышығындан мачал тапмырды.

Баш агроному телефона чағырдылар. О чәлд чыхыб кетди. Салам аяға галхыб, кабинетдә варкәл еләмәйә, пәнчәрәдән пайыз яғышына бахмаға башлады.

Дамы дөйән яғышын күчлү, аһәнкдар вә боғуг сәси Саламын әсәбләринә мәлһәм кими хош иди. Она елә кәлирди ки, узун мүддәтли айрылыглардан сонра бу яғышы да, бурая, бу кениш дүзләрин бәрәкәтли тарлаларына о кәтирмишдир.

«Бәли! Инди мәним мәрмиләрим будур! Мәнә яғыш вә күнәш лазымдыр!»

Салам әлини чибинә гоюб, пәнчәрә габағында дүшүнүрдү, гапыда сәс ешитди:

— Даян!

— Бир мачал вер!

— Сөзүм вар, йолдаш!

— Гоярсан киши бир нәфәсини дәрсин, я йох!

Баш агроном ичәри кириб, гапыны бәрк өртдү, әввәлки сөһбәтини ядына салмаг истәйирди ки, мешин пенчәкли, әскәр папаглы, гарашын бир оғлан ичәри кирди.

— А йолдаш рәис, ичазә верин, сөзүм вар! — деди. — Сонра ичазә истәдисә дә, чаваб көзләмәдән ичәри ериййиб, һирслә сөзүнү деди: — Мән кимячыям, бурая тә'йин олунмушам. Будур едди күндүр, йолдаш баш агроном мәнә отаг дүзәлдә билмир. Мәнә ачығыны десин, ер йохдурса, назирлийә гайыдым. Ахы мән дә ишчийәм, мән дә совет мүтәхәссисийәм!

Салам гарашын оғланын эсэбилэшдийини көрүб, ишарэ этди:

— Эйлэшин!

Баш агроном гарашын оғлана чаваб вермэк истэйирди. Салам ондан сорушду:

— Дейэсэн, гапыда енэ шикайэтчи вар?

Баш агроном гапыя янтөврү бахды:

— Вар, бэли, шикайэтчи олачаг; мэнчэ, онлар үчүн айрыча гэбул саатлары...

Салам онун сөзүнү кэсди:

— Инди эшитмэк олмазмы?

— Бир агроном вар, изн истэйир, дейир ки, эрим кэлиб, үч күн бурах! Ишин бу вахтында һэр эри кэлэн арвады вэ һэр арвады кэлэн эри бурахсаг, даһа бурада ким галар?

Салам онун сөзүнэ күлүмсэдисэ дэ, һисс этдирмэди:

— Чағыр кэлсин, — деди, — бэлкэ үзүрлүдүр.

Баш агроном гапыны ачыб, «Йолдаш Абдуллаева, кэлин!» дейэндэ, Саламын вүчудундан бир эсмэ кечди. Башлыг өртмүш, узунбоғаз чэкмэ киймиш Сэриййэ ичэри кирэндэ, Салам дик аяға галхды. Сэриййэ габағында, рэисин йериндэ даянан һэрби киймли, дөйүш нишанлы, гырмызы адама диггэт етирэндэ, гышгырды:

— Салам!

— Сэриййэ!

Онлар гучаглашыб өпүшэндэ баш агроному һейрэт көтүрдү. О бир сөз демэдэн башыны ашағы салды.

Салам Сэриййэдэн килейлэнди:

— Телеграма-зада бахмырсан, кэрэк бизи аяғына кэтирэйдин?

Сэриййэ баш агроному көстэрди:

— Бунлардан соруш!

Баш агроном гызармыш, позулмуш бир һалда Сэриййэдэн үзр истэди:

— Бағышлайын, Сэриййэ ханым, белэ билсэйдик... Яхшыдыр ки, изн вермэмишэм, йохса сиз о яна кедэчэкдиниз, йолдаш Салам бу яна.

Гарашын оғлан вэзиййэти белэ көрүб, аяға галхды, чыхмаг истэди.

Салам ону даяндырды:

— Йолдаш кимякэр, — деди, — аршынмалчынын сөзү

олмасын, сэнин дэ ишин дүзэлди. Бу күндэн йолдаш Абдуллаева (Салам бу ады элэ рэсми бир аһэнклэ деди вэ күлэр көзлэ Сэриййэнин үзүнэ элэ бахды ки, буну һамы дуйду) мэним отағыма көчэр. Сиз дэ онун бошалан отағына көчэрсиниз!

***

Күнэшли сэрин вэ хош бир күн иди. Гатар-гатар гарангушлар үфүглэри өлчэрэк, саға-сола өтүрдүлэр. Йол бою, ағыр йүклү мэһсул дашыян машынларын, тарлаларда ер шумлаян тракторларын курултусу бир-биринэ гарышмышды. Кэһэр атыны сүрэрэк, стансия биналарындан узаглашан, сағ вэ солдакы зэмилэри диггэтлэ сейр эдэн Саламын үрэйи аяз көйлэр кими ачыг иди. О, чохдан айрылдығы вэ бунун үчүн дэ даһа чох мэфтуну олдуғу бу зэмилэрин, экинлэрин, су архларынын, ағачларын, бэндлэрин һамысына диггэт етирир, һамысында нэ исэ хош бир шей охуюрду: «Дүнэнэчэн топчу Салам, бу күн агроном Салам. Дүнэнэчэн сизи горуюрдум, бу күн исэ бэслэмэлийэм».

Салам атындан эниб, гара торпагдан бир хышма көтүрдү, бахды. Сонра лал ахан кэһриз суюндан овуч долусу ичди. Эл-үзүнү юду. Тэкрар атына миниб узагда, ер шумлаян тракторчуларын янына чапды.

1945

АИЛӘ

1

Биз хәстәханадан чыхдыг. Санитар машыны бизи вагзала гоюб гайытды.

Зил гаранлыг, һәм дә күләкли бир кечә иди. Вә'дә күләйи уғулдаяраг, аләми ағзына алмыш, ағачлары сағасола бүкәрәк, көкләринә гәдәр тәрпәдир, санки торпағы оятмаг истәйирди. Биз саат ярым гатары көзләмәли идик. Мән чантамын үстүндә отуруб, папирос чәкир, вахтымы кечирирдим. Гапы ағзына чыхан Валери пис бир хәбәр кәтирди:

— Гатар олмаячаг.

Валери мәнә, мән дә она бахдым. Сүкутла бир-биримизә дейирдик:

— Кечә бурада кефимиз вар!

Сифәтини гулаглы папаг алтында кизләтмиш дәмирйолчу гаршымдан өтүрдү.

— Йолдаш, — дедим, — бу кечә галмаға ер тапарыгмы?

Дәмирйолчу тәрәддүд этмәдән разылыг верди:

— Кедәк!

Валерийә ишарә этдим. Биз шейләримизи чәлд көтүрүб, онун далынча дүшдүк. Фәнәр ишығында ағачлар алты, бағ-бағатла он — он беш дәгигә кетдик. Дәмирйолчу чахчахлы бир һәйәтин эйванына чыхыб чағырды:

— Ай ушаг, гапыны ачын!

Билдим ки, киши бизи эвинә кәтириб.

Фәршлә дөшәнмиш сәлигәли бир эвә кирдик. Эв саһиби «хош кәлдин» эдиб, гоншу отаға кечди. Сүд кими ағ вә күчлү электрик ишығы, көзләнилмәз тәнтәнә кими бир мүддәт көзүмүзү гамашдырды. Белә кичик стансияда бу ишыға чәтин күман кәләр. Бир гыз ушағы су кәтирди. Ююнуб, стол башына тәзәчә кечмишдик ки, гапы ачылды. Исти эв көйнәйи киймиш, үзү тәзәчә гырхылмыш бир киши ичәри кирди. Күлә-күлә әл узатды:

— Кәл инди әмәлли-башлы көрүшәк, ай филанкәс, сән бунлара хош кәлмишсән!..

Һейрәтимдән әлини сыхыб бурахмадығым адамын сифәти, мүлайим күлүшү вә бу һалда юмулар дәрәчәдә кичилән көзләри узаг хатирәләри чағырды.

Мән суаллы вә бир аз да горхаг сәслә дедим:

— Әһмәд!

Әһмәд даһа да шиддәтлә күлдү:

— Бәли, — деди, — Әһмәд! Үстүмү унлу көрүб, йохса адыма дәйирманчы дедин. Мән сәни отурушундан, дишиндә папирос тутмағындан танылым...

Бу мәним кечмиш мәктәб йолдашым Зүлфүгаров Әһмәд иди. Он беш илә яхын иди ки, бир-биримиздән айрылмышыг. Әһмәдин дәмир йолунда чалышдығыны эшитмишдим. Бурада мәскән салдығыны вә белә дәскаһлы эв-эшик саһиби олдуғуну исә билмирдим.

Әһмәд Валерини сорушду. Онун украйналы бир дөйүшчү олдуғуну, хәстәханада мәнимлә достлашдығыны дедим, башыма кәләнләри гысача данышдым.

Әһмәд мәним тәкрар чәбһәйә гайыдачағымы билиб, исрар этди:

— Яхшы әлимә дүшмүшсән, сәни ики-үч күн бурахды йохдур!

Мән отуруб папирос бүкмәкдә, Валери исә чох марагландығы хәритәйә бахмагда иди. Әһмәд аралыг печини яндырды. Арвады самавар кәтирди. Гыз ушағы исә чирмәниб, стәкан-нәлбәкини силмәйә башлады.

Ону көрәндә ядыма дүшдү: «Ахы Әһмәдин кәрәк етишмиш бир оғлу олсун».

— Оғул-бала нечәдир? Ады ядымдан чыхыб.

Әһмәддән габаг арвад чаваб верди:

— Анасы өлсүн, Хәлил биринчи күндән кедиб.

Диварда Камал Гасымовун вә Гастеллонун нашы әллә чәкилмиш шәкилләри, һашийәси бәзәнмиш дәрс чәдвәли, гара гәләмлә нишанланмыш хәритә вар иди.

— Бунлар, — дедим, — Хәлилин иши дейил?

Әһмәд гызы көстәрди:

— Шәкилләри бу чәкир. Шәһәрләри Јура нишанлајыр.

Әһмәд буну деди, о бири эвә бахды.

— Јура кимдир? Јусифми демәк истәјирсиниз?

Әһмәд башы илә рәдд ишарәси верди. Мүһарибә етимләриндәндир, — деди вә чағырды: — Јура, кәл чај ич!

Әлиндә гәләм, о бири отагдан кәлән сарыбаш, узунсифәт бир рус ушағы ичазә истәди:

— Аз галыб, гој јазымы гуртарым, кәләрәм.

Ушаг буну дејиб, Әһмәдә јох, харитә габағында дуран Валеријә бахды. Валери ушаға бахан кими, көзләри бөјүдү, рәнки дәјишди, әлләрини чибиндән чыхартды вә мүдһиш бир шеј көрмүш кими, гашларыны чатды вә ирәли јүјүрдү:

— Сынок!

Јура кишинин синәсинә атылды. Јаныглы бир фәрјадла һөнкүртү вурду. Мән отурдуғум ердә суја дөндүм. Эвдәкиләрин чохуну һејрәтә салан бу тәсадүф мәнә ајдын иди.

Валери Киевдә тәрк едиб кәлдији аиләсиндән, еканә оғлу Јурикдән, онун дәрсиндән, талеиндән мәнә чох данышмышды. Әһмәд аяға галхды. Ата, оғлуну сакит едиб әјләшдирди.

Алты ај бундан әввәл чәбһә шәһәрләриндән бир гатар ушаг кәтирмишдиләр. Әһмәд онлардан биринә аталыг етмәји вәтәндашлыг борчу сајыб, Јурики өз евинә алмышды. Јурик кәлән күндән стансија мәктәбиндә III синифдә охујур, ахшамлар исә харитә габағында дајаныб, Киеви јолдашларына көстәрир, арада өз евләрини ахтарырды.

Валери оғлунун дәрс отағына кечди. Ата вә баланын дәрдләшмәли сөһбәти чох иди. Әһмәд арвадына ишарә илә тапшырды ки: «Онлар олан отаға кедән олмасын, бәлкә хүсуси сөһбәтләри вар!»

Чәбһәчи әскәрин оғлу илә көрүшү һамыдан чох ананы — Асяны севиндирирди. Ася өз гызына да, Јурикә дә тәзә палтар кејиндирирди. Әһмәд бир гузу кәсди. Кишинин хәрчә салдығым үчүн утандым.

— Әһмәд, — дедим, — белә билсәјдим кәлмәздим, ағыр заманда нә вачиб олуб... Әһмәд тәрс-тәрс бахды.

— Мән, — деди, — достлуғу ајры чүр баша дүшүрәм. Јүнкүл заманда достлуг әләмәјә нә вар!

Мән вахты бәһанә кәтирдим:

— Бирдән гатар кәләр, хәбәр тутмарыг.

Әһмәд телефону көтүрүб, вагзал нөвбәтчисинә тапшырды ки, гатарын кәлмәсинә бир саат галмыш эвә зәнк вурсун. Мәндән дә хаһиш етди ки, бир гонаг кими, гонаглығымы әләјим, ев саһибинин ишинә гарышмајым.

Бу сөздән сонра мәним динәчәјим олмады.

2

Әһмәд ән чох достлуг хатиринә севинирдисә, Ася бизим әскәрлијимизә чан јандырырды. Ашкар көрүрдүм ки, о, әскәр оғлунун һәсрәтини чәкир, биздән утанса да, арасыра сорушур: «Чәбһәдән бура кағыз нечә күнә кәлир?», «Көрәсән шеј көндәрмәк оларму?», «Дава һачан гуртарыр?»

Мән бу суалларын һамысына мүсбәт чаваб верирдим. Көрүнүр ки, Ася чавабларымдан хошланмышды. Үзүнү әринә тутуб сорушурду:

— Ај Әһмәд, бәлкә о кағызы гардаша јаздыраг?

Вачиб бир шеј Әһмәдин јадына дүшмүш кими, аяға галхды.

— Һә, арвад, әчәб дедин! Бундан јахшы гәләм саһиби олмаз. Өзү мүәллим, әскәр, һәм дә иш биләи...

Ася сүфрәнин учуну гатлады. Кағыз-гәләм көтүрүб, деди:

— Сизә бир саатлыг зәһмәт верәчәјик, кәрәк бағышлајасыныз.

— Хәлиләми јазылачаг?

— Хејр, Хәлилә ушаглар јазар. Бөјүк ерә кедәчәк!

Мән күман етдим ки, Әһмәд кимдәнсә шикајәт јазачаг.

— Әһмәд, — дедим, — кағыз кимә јазылачаг?

Ася чәсарәтлә деди:

— Рәһбәримиз Сталинә.

— Нә барәдә јазылачаг?

Енә Ася чаваб верди:

— Хәлилә танк версин!

Мән Әһмәдин үзүнә бахдым ки, көрүм о нә фикирдәдир? Әһмәд күлүмсәјирди.

Ася сөзүнү гуртармамыш Әһмәд әлавә етди:

— Чаным, бу саат һәр ердә танк үчүн пул верирләр, бири дә биз!

Ася э'тираз еләди:

— Йох эй, elə олсун ки, танк Хәлилә дүшсүн. Йохса утанчаг ушагдыр, зирәкләр атылыб минәр.

Мәни күлмәк тутду.

— Танк алмаг үчүн пул көндәрмәк көзәл ишдир, — дедим. — Бу барәдә яхшы бир мәктуб язаг! Амма танклар Ася бачы дейән кими пайланмыр. Гапды-гачды дейил ки, Хәлил ердә гала.

Ася өз сәһвини дүзәлтмәк истәди:

— Бәлкә, ишдир, чатмады да.

— Нечә вермәк истәйирсиниз?

Әһмәд деди:

— Гапымызда бир инәк сағылыр. Пайыздан бәри гәнаәтлә он мин йығмышыг.

Ася сорушду:

— Он минә бир танк верәрләрми?

— Он мин бөйүк көмәкдир!

Мән мәктубу башламаг истәдим. Ася ирәли ериди:

— Гардаш, — деди, — гәләми сахла! Хаһиш еләйирәм әввәл мәним сөзләрими язасан, сонра да айры сөз!

Ася анчаг инди чидди дүшүнүб, данышмаг еһтиячы дуймуш кими, күрсүнү чәкди, отурду, бир гәдәр фикрә кетди:

— Яз ки, йолдаш Сталин, чанымыз, малымыз сәнин йолунда гурбандыр. Гәнаәтлә йығдығым он мин манаты почтла көндәрдим. Хаһишим будур ки, мәним оғлум Хәлилә танк верилсин. О, танк сүрмәйи билир, өзү дә һанда бир али мәктәбдә охутмушам. Нә тапшырсан бачаран оғулдур. Йолдаш Сталин, енә голумдан гопаны еләйәчәйәм, әрим дә, мән дә, ушагларым да вәтән давасында ахырачан варыг!

— Гуртардынмы?

Ася башы илә йох ишарәси верди:

— Синәм долудур, анчаг дилим тутмур.

— Мәтләб мәнә айдындыр.

Ася деди:

— Бирбаш Сталинә яз һа! Ахырда яз ки, Ася Муртуз гызындан сизә вә ушаглара чохлу салам-дуа вар, йолдаш Сталин!..

Ася нәсә дейә билмәди, башыны ашағы салды, боғазыны гәһәр тутдуғуну дуйду.

— Ася бачы, — дедим, — һамысыны яздым; никаран олма!

Ася шкафы ачыб, һавахтданса сахладығы ағ вә астарлы көзәл бир зәрф кәтирди. Мәктубу гоюб, үстүнү яздым. О, Ася, узун замандан бәри арзуладығы бир мәтләбә чатмыш кими, хүсуси бир йүнкүллүк дуйду, галхыб чөрәк кәтирди.

3

Сүфрә башында отуранларын һәрәсинин бир шәнлийи вар иди. Мән йолдашымы тапмышдым, Валери оғлуну, Әһмәдлә Ася да өз әзиз оғуллары Хәлилин ад күнүнү байрам едирдиләр.

Мән кәнарда, гапы ағзында даянан, каһ чөрәк, каһ габ кәтирән гонагпәрәст гадына — Асяя бахдым. Истәристәмәз үрәйимдән бир арзу кечди:

— Күн о күн олсун ки, — дедим, — бу байрамы һәмин бу сүфрә башында Хәлиллә бирликдә кечирәк!

Асянын көзләри яшарды. Сол тәрәфдәки гапыны ачды:

— Чан, оғул! — деди. — Кедән күндән отағыны бағламышам, әһд еләмишәм о кәләндә бу отагда той дәскаһы гурачағам.

Мән аяға галхдым. Хәлилин отағы, онун дәрс китаблары, нәһайәт, онун сифәти мәни марагландырырды. Гапыдан ичәри баханда бөйүк вә гәһвәйи рәнкли бир шәклин үзүмә күлдүйүнү көрдүм. Ирәли еридим. Ихтиярсыз гышгырдым:

— Валери, бура бах, бизим командир бурада нә кәзир? Шәклин габағына кечдим, чаван, лакин тәмкинли, меһрибан командиримиз, баш лейтенант Аллаһвердиев бизә бахыб күлүмсәмәкдә иди.

— Ася бачы, буну һарадан таныйырсыныз? — дейә сорушдум:

Ася динмәди.

Әһмәд кәлди:

— Бу нә сөздүр, Хәлили танымырсан?

— Бу бизим командиримиздир!

— Нә данышырсан!

— Аллаһвердиев?

— Хәлил Аллаһвердиев!

Валери кишини гучаглады:

— Һалал олсун белә оғул атасына!

Әһмәд инанмаг истәмәди:

— Бәс баягдан нийә ағзыныза су алмышсыныз?

— Сән һачан Аллаһвердиев дедин? Чәбһәдә адамлары фамилиясы, рүтбәси илә таныйырлар. Бу оғлан үч айдыр бизим баталйонда һанда бир нүфузлу командирләрдәндир.

Сәһәр Әһмәд ағыр совгат, мәктуб вә дөнә-дөнә сифаришләрлә бизи йола салды. Биз дарыхыр, чәбһәйә тез кетмәк севимли командиримизә муштулуг апармаг истәйирдик.

Ася дөнә-дөнә хаһиш эдирди:

— Кечәм-күндүзүм олмаячаг, таки сиз өзүнүз Хәлилдән язмасаныз!

Биз ананы архайын эдиб, өз хаһишимизи дә унутмурдуг.

Мән дейирдим:

— Мәктубун нәтичәсини, танк барәдә алачағыныз чавабы билмәмиш раһат олмаячағам!

Валери дейирди:

— Өлдүм, һеч! Галсам, Юрикә этдийиниз ата-аналыг гайғысы өмрүм бою мәни сизә миннәтдар эдәчәк!

Әһмәд дә, Ася да бир ағыздан дейирдиләр:

— Бу нә сөздүр, бизим борчумуздур. О да бизим өвладымыз дейилми?

1945

ОҒУЛ

Көлкәдә битән ағачын көлкәси олмаз

I

Тибб институтуну битирәнләри Сәһиййә Комиссарлығына чағырмышдылар. Комиссарлығын кадр шө'бәси рәиси ичласы ачыб, бу илки мә'зунларын гаршысындакы вәзифәләр һаггында сөзү халг комиссарына верди.

Комиссар сәдрин ичласа вердийи рәсми рәнки позараг, әввәлчә мә'зунлардан хаһиш этди ки, яхын отурсунлар. Чаван һәкимләр стулларыны көтүрүб лап яхына, отағын ортасында гоюлмуш яшыл мәхмәрли столун кәнарына чәкдиләр.

Комиссар әввәлчә онлары тәбрик этди, бир-бир адларыны чағырыб, үзләринә бахды, бә'зи суаллар верди, мүлайим ифадә вә меһрибан бир сәслә сөзүнә давам эдиб, Бөйүк Вәтән мүһарибәсиндә совет һәкимләринин фәдакарлыгларындан, сәһиййә ишинин бөйүк инсанпәрвәр әһәмиййәтиндән, һәкимә олан эһтиячдан, кәнддә ишләмәйин чәтинлийиндән чохлу мисал вә изаһла данышды.

Комиссарын нитгиндән сонра кадр шө'бәси рәиси тә'йинат әмрини охумаг истәди. О билирди ки, мә'зунлары ән чох марагландыран да будур. Бурада данышыг да, наразылыг да, бәлкә башағрысы да олачагдыр. Әмри охумагдан габаг белә бир мә'лумат верди:

— Йолдашлар, сизә охуячағым әмр чохдан, һәлә дөвләт имтаһанлары башланандан һазырланырды. Эһтияч чох, кадр аз! Биз чалышдыг ки, вачиб олан ерләрә мүнасиб намзәдләр дүшсүн. Мә'зун йолдашларын бә'зиләри шәһәрдә, мәркәздә галмаг, сәнае районларына кетмәк истәйирләр. Амма гаршымыздакы вәзифә башгадыр, биз бурада, әлбәттә ки, мә'зунларын шәхси хаһишиндән даһа

чох өлкәнин, чәбһәнин тәләбини нәзәрдә тутуруг. Комиссарын әмриндә дә бу, әсас көтүрүлмүшдүр. Она көрә әввәлчәдән биләк ки, бу әмрин тә'йинаты гәт'и вә ахырынчыдыр. Даһа дәйишиклик апара билмәйәчәйик.

Рәис дедикләринә һеч бир э'тираз вә чаваб эшитмәди, өзүндән разы бир һалда сияһыны әлинә алыб, мә'зунларын фамилиясыны, тә'йин олундуғу району вә кәнди охуду.

Баяг комиссар Фридунун адыны чағырмамышды. Фридун күман этмишди ки, таныдығы үчүн өтдү. Инди, кадр шө'бәси рәиси дә онун адыны чәкмәди. Фридун аяға галхыб соруշду.

— Йолдаш рәис, мәним адым чыхмады.

Рәис әли илә ишарә эдиб:

— Әйләш, — деди, — йолдаш Фридун, сән гәләмдән дүшмәзсән, тәләсмә!

Мә'зунлар Фридунун үзүнә бахдылар, Фридун башыны ашағы салды.

Мүшавирә гуртаранда, мә'зунлар дағылышыб кедәндә, рәис Фридуна янашыб, явашча пычылдады:

Сизин һаггынызда айры фикримиз вар. Биз истәйирик сизи я аспирантурада, я комиссарлыгда сахлаяг.

Фридун э'тираз этди:

— Йох, йолдаш рәис. Мән дә йолдашларым кими һәкимлийә, района кетмәк истәйирәм.

Фридун көрүрдү ки, мәктәбдә олдуғу кими бурада да ону, атасына көрә сечир, айырыр, хүсуси һөрмәт гоюрлар. Фридуну әсәбләшдирән дә бу иди.

Доғрудур о, республиканын мәшһур адамларындан, халг комиссарларындан биринин оғлу иди. Бунун бәлкә дә бир хошбәхтлик олдуғуну дүшүнүрдү. Амма Фридун һеч вахт вә һеч ердә атасынын көлкәсинә сығынмаг истәмирди вә өз вәтәниндә буна эһтияч да һисс этмирди. Атасы илә — мәһз атасы илә яд эдиләндә мә'юс олур, башыны ашағы салырды. Она элә кәлирди ки, я ушаг сайыб тәһгир эдирләр, я да гаршысында элә бөйүк бир дағ даянмыш вә онун үстүнә көлкә салмышдыр ки, бу көлкәнин союглуғуну һәмишә үзәриндә һисс этмәли олачагдыр. О бу дағын көлкәсиндә дурдугча күнәш көрмәйәчәк. Сел сулары һәтта алмасларын, инчиләрин дә парылтысыны

өртдүйү кими, көлкәләр дә онун шәхси исте'дадынын, сә'йинин, гүдрәтинин көрүнмәсинә мане олачагдыр.

Әтрафындакыларын, таныш, дост вә гоһумларын, һәтта ядларын да узаглардан бу дағын көлкәсинә кәлдийини көрән кәнч Фридун әксинә истигамәт алыр, узаглашмаға көлкәдән сәрбәст аләмә чыхыб, күнәш алмаға, өз гүдрәти илә бөйүмәйә чалышырды. Лакин адамлар, онун бә'зи таныш вә йолдашлары ону һәмишә бу адла чағырыр, бу нәсәбә таныйырдылар: «Нарком оғлу!»

Ахырда Фридун әсәбиләшди, ону белә чағыранлара һиддәтләниб, сәрт чаваб верди:

— О сөзү дейән бир дә мәни данышдырмасын!

Фридунун бу хасиййәти бә'зиләринә гәрибә кәлирди. Кимиси ону «сәфиһ» адландырыр, кимиси «атасындан күсдүйүнү», я «атасынын она бәрк тапшырыг вердийини» данышырды.

Беш ил сәрасәр мәктәбдә Фридунун эһтирамыны тутур, фамилиясыны адындан габаг чәкир, ону комиссиялара, бүролара, рәясәт һей'әтләринә, комитәләрә үзв сечир, гәзетләрә кедән языларда имзасыны гоймағы унутмурдулар. Бир дәфә һәмкарлар комитәсинин сәдри Фридуна янашыб, балача кағыз верди:

— Вер, магазиндән бир чүт чәкмә алсынлар.

— Фридун өз аягларына бахды:

— Буну эһтиячы олан тәләбәләрдән биринә версәниз яхшы олмазмы? — деди.

Комитә сәдри онун үзүнә мә'налы бахды:

— Йолдаш Фридун, биз мөһтачлары да көрүрүк, сизи дә. Талону һәр етәнә йох, э'лачылара веририк. Комитәнин гәрары беләдир.

Фридун дәһлиздән кечән Имраны чағырды вә талону она вериб, комитә сәдринин үзүнә бахыб деди:

— Имран мәндән яхшы э'лачыдыр вә мәндән дә чох онун эһтиячы вар!

Имран талону алыб, Фридуна, «Сағ ол!» деди. Комитә сәдри баха-баха галды...

Сәһиййә Комиссарлығында Фридунун хасиййәтинә яхшы бәләд дейилдиләр. Ким билир, бәлкә сәһиййә комиссары, Фридунун тә'йини һаггында атасына зәнк эдиб, мәсләһәт дә сорушмушду. Бәлкә һеч сорушмамышды,

8-554

амма өзү онун оғлуна шәһәрдә мүнасиб бир ер, вәзифә ахтарырды.

Фридун һеч кәсә бир сөз демәйиб, кадр шө'бәси катибинин янына кәлди вә саймазяна сорушду:

— Бачы, мәнә дейә биләрсинизми һансы районда һәким ери вар?

Катиб сарышын бир ермәни гызы иди. Фридунун суалындан анлады ки, о, района, вәзифәйә кетмәк истәйән һәкимдир; өзү дә набәләд шәһәр ушағыдыр. Гыз районларын сияһисини ачыб, ишарә олунмуш ерләри ахтармаға вә тә'рифләмәйә башлады:

— Самухда вар. Дәстәфурда еримиз вар, Зуванд, Кәдәбәй, һансыны истәсәниз, күл кими районлардыр.

Фридун ахырынчылары сорушду:

— Кәдәбәй нечә олар, узаглығы олмасайды...

— Кәдәбәй ән сәфалы бир ердир. Узаг дейәндә, машын аяғынын алтында, нә узаг! Зәһмәт чәкин балача бир әризә язын, тә'йиннамәнизи һазырлаяг.

Катиб Фридунун чавабыны эшитмәк, тә'йин үчүн әмр һазырламаг, Кәдәбәй сөзүнүн янына даһа бир мүсбәт ишарә гоймаг нийййәтиндә иди. Фридун деди:

— Яхшы, бир дүшүнүм, сабаһ янınыза кәләрәм.

Фридун комиссарлыгдан чыхан кими института кәлди. Үч айлыг яй тәгаүдүнү алды. Һәрби вә комсомол китабчаларыны гейд этдириб, сияһидән чыхды, эвә гайытды. Чамаданыны һазырлады. Анасына хәбәр верди ки:

— Йолдашлардан бири мәни Кировабада тоя чағырыб.

Гуллугчу Фридунун тәзә костюмуну сәлигә илә гатлады. Ики дәст алт палтары, ики үст көйнәйи, галстук, чиб дәсмаллары, чораб-филан, һазырлайыб гойду. Чамаданы да чехола салыб дүймәләди.

***

Кәдәбәй сәһиййә шө'бәси мүдири чопур, яшы аз олса да, сачына дән дүшмүш, чәрдәйә охшаян балача көзләри илә алтдан юхары бахан, бәлкә дә чох билдийи үчүн аз данышан, Сәрвәров дейилән бир оғлан иди. Фридунун кәлишинә чох севинди, лакин севинчини бүрузә вермәди. Әввәл онун вәсигәләринә бахды, сонра куя комиссарлыгдан тә'йиннамә кәтирмәдийи үчүн гәбул этмәйә чәтинлик чәкдийини билдирди.

Фридун, тә'йиннамә ала биләчәйини дейәндә, Сәрвәров э'тимад эдирмиш кими, башыны тәрпәтди:

— Нә эйби вар, — деди, — ону өзүмүз дә языб рәсмиййәтә саларыг. Вар, еримиз вар! Гумлу кәнд мәнтәгәси бошдур. Оранын һәкимини ордуя апарыблар.

Фридун сорушду:

— Гумлу һа тәрәфдәдир?

Сәрвәров ону пәнчәрәйә чәкди:

— Будур, ики аддым йолдур, тәпәни өтүрсән Гумлудур. Чамааты меһрибан, һавасы дағ һавасы! — деди.

Фридун:

— Чох яхшы, верин! — деди. — Һара мәсләһәт билирсиниз әмр верин, кедәк!

Сәрвәров тез стол ешийиндән кағыз чыхарыб, әмр гаралады, өзү апарыб макиначыя верди:

— Тә'чилидир, тез ол!

Фридун пәнчәрәдән эшийә, ики дағ арасында дүшмүш, балача, лакин көзәл мис шәһәринә тамаша эдирди. Отаға долан тәмиз һава сәринликдән башга сечилмәси чәтин олан хош бир әтир кәтирирди. Күнәш батырды. Биналарын, завод бачаларынын көлкәси тәнһа сәйяһлар кими дағларын зирвәсинә дырмашмагда иди. Дәрәнин о тайындакы алчаг, меһрибан достлар кими бир-биринә сығынан дағлар мешәликләрлә өртүлмүшдү. Шәһәрдән айрылан әйри-үйрү чығырлар мешәләрә галхдыгча назилир, нәһайәт, ярпаглар арасында боз бир сап кими көрүнмәз олурду. Сых, гара мешәнин ичиндә ярпағы саралмыш, будаглары ярым чылпаг һала дүшмүш тәк-тәк ағачлар пайыздан хәбәр верирди. Бә'зән кур ерләрдән бой атыб чох учалмыш, күнәшә яхын олдуғу үчүн баһар тәравәтини һәлә дә сахламыш шамлар, гараағачлар, чинарлар гочаман мешәнин саһиби — гаровулу кими мәғрур-мәғрур үфүгләрә бахырды. Гушлар нәдәнсә бу ағачлардан өтүр, мешәликдә көрүнмәз олур, енә дә орадан галхыб аяз көйләри өлчүрдүләр. Фридун белә бир мәнзәрәли, сәфалы, һәм дә сакит ерә кәлди-

йиндән үрәйиндә фәрәһ дуюрду. Сәрвәров әмри кәтириб имзалады, Фридуна вериб, әлини сыхды:

— Мүвәффәгиййәт арзу эдирәм.

— Сағ олун. Пияда кедә биләрәмми?

— Әлбәттә кедә биләрсиниз. Узаг дейил, совет сәдринин янына кедин, мәнзил-филан дүзәлдәчәк.

Фридун чамаданы көтүрүб, йолуна дүзәлди.

Кәдәбәйлә Гумлу кәндини балача, доғрудан да гумлу, чылпаг бир тәпә айырырды. Тәпәни өтәндә дәрәләрә, дағларын әтәйинә гәдәр яйылмыш алчаг дамлы, ачыг, бөйүк бир кәнд көрүндү.

Фридун, чийниндә күйүм суя кедән гызлардан Кәнд советини сорушду. Онлар кәндин ортасына тәрәф кедән дар вә дашлы бир күчәни көстәрдиләр:

— Дүз кедин!

— Әми, инди испалком бағлы олар, кечдир.

Фридунун бу айыг ушагдан хошу кәлди:

— Эйби йохдур, бачы, — деди, — ачарлар.

Бир кәндли, Фридунун һәким олдуғуну билиб, габағына дүшдү, ону кәнд совети катибинин эвинә кәтирди, чәпәрдән һөрүлмүш бир гапыда даяныб, үзүнү пәнчәрәйә тутду:

— Ай Көйүш, һәким кәлиб!

— Ичәридән сәс кәлди:

— Доғум эвинә апарсана!

— Бир гапыя чых!

Чийниндә күрк, әлиндә ағач олан әскәр либаслы бир чаван оғлан чыхды. Ахсая-ахсая эйванда ериди. Кәндли пилләкәндән галхды. Көйүшүн габағыны кәсди, архасы Фридуна тәрәф даяныб, бир аз яваşдан деди:

— Әдә, нечә доғум эви? Киши доғмаға кәлмәйиб һа! Ачдыр, йорғундур, нийә бәс эвә чағырмырсан?

— Бу сөзләр Көйүшә тә'сир этди. Фридуну сәсләди:

— Юхары буюрун! Йолдаш, буюрун!

Кәндли ону данламагда давам эдирди:

— Зәһра сыраға күндән атасыкилә кедиб. Эвдә адам олсайды мән һеч гонағы бура кәтирмәздим.

Көйүш әл вериб, Фридунла таныш олду.

Фридун районда тәләбкарлыг эдиб, кәнд мәктәбинин истифадәсиз отагларындан икисини тә'мир этдирди, мүаличәхананы кенишләтди. Бә'зи чиһазларын, дәрманларын алынмасы үчүн сәһиййә шө'бәсинә сифариш верди. Әввәл мәктәб ушагларынын сәһһәтини йохламаг үчүн мүайинә вәрәгәләри һазырлады. Нечә дәфә колхозчулары йығыб, сәһиййә тәдбирләри һаггында сөһбәт эләди. Чийнинә чанта салыб кәндлиләрә көмәк үчүн тарлалара чыхды.

Эвдә никаран галмасынлар дейә, Фридун гыса бир мәктуб язды. Языб билдирди ки: «Хошум кәлән бир ердә, хошум кәлән йолдашларла ишләйирәм, мәндән никаран олмайын. Сизә мүфәссәл язачағам.»

О күнләрдә Кәдәбәй районуна Москвадан академик Лысенконун картоф әкиб-бечәрмәк үсулуну колхозчулар арасында яян вә йохлаян бир комиссия кәлмишди. Комиссиянын сәдри, кәнд тәсәррүфат элмләри доктору, Тимирязев академиясынын профессору Суханин союглайыб, хәстәләнмишди. Ону Фридунун мәнтәгәсинә кә'тирдиләр. Фридун хүсуси бир сә'йлә профессорун мүаличәси илә мәшғул олду. Профессор чаван һәкимин мүаличә һөкмләринә әмәл этмәкдән габаг сорушурду. Дәрманын тәркибини, мәгсәдини сорушурду. Фридун һеч бир шейи кизләтмәдән, билдийи кими изаһ эдирди.

Профессор район хәстәханасында да ятды. Еддинчи күн она йола чыхмаг ичазәси вердиләр. Чох чәкмәди Фридуну района чағырдылар, район ичраиййә комитәсинин тәшәккүрнамәсини вердиләр.

Бир ай сонра мәркәзи гәзетләрин бириндә белә бир мәгалә чап олунду: «Дағ районларында зөкәмин яйылмасы, нәтичәләри вә мүаличә тәдбирләри». Мәгалә мүәллифи, тәбабәт элминә мә'лум олан шейләрдән аз язараг, бәдәнин мүгавимәт игтидарыны артырмаг тәдбирләриндән, бәдән тәрбийәсинин әһәмиййәтиндән данышыр, узаг кәндләрдә сәһиййә тәблиғатынын һәлә дә мәһдуд олдуғуну көстәрирди. «Кәнд һәкими» дейә имза атан Фридунун язысында тәзә фактлар, рәгәмләр, чәсарәтли һөкмләр дә вар иди.

Тәхминән һәмин күнләрдә халг сәһиййә комиссары Фридунун атасына зәнк едиб, әһвалләшандан сонра соруштy:

— Фридун көрүнмүр, ону онунчу поликлиникая баш һәкимә мүавин вермәк истәйирәм, нечәдир?

Фридунун атасы деди:

О ишләйир ки!

Комиссар инанмады:

— Һарада, йохса айры бир мәс'ул ишә...

Киши она мачал вермәди:

— Хейир, айры иш нийә. Районда, Кәдәбәй районунда кәнд һәкимидир.

— Ола билмәз!

— Йохса сиз һәкимләри танымадан ишә тә'йин едирсиниз?

Сәһиййә комиссары утанды, күчлә белә дейә билди:

— Билмирәм нечә шейдир? Айдынлашдырмаг лазымдыр!

Телефон дәстәйини ерә гоян кими комиссар кадр шө'бәсинин рәисини чағырыб:

— Фридуну һара тә'йин етмишсиниз? — дейә сорушду.

— Һеч һара; о заман сахладыг ки, шәһәрдә вәзифә верәк.

— Бәс сонра?

— Сонра һеч кәлмәйиб. Мән елә билирәм, сиз өзүнүз онун барәсиндә сәрәнчам верибсиниз.

Комиссар ачыгланды:

— Мән сәрәнчам-зад вермәмишәм. Чаным, сиз ону кәндә көндәрмишсиниз.

— Елә шей олмайыб!

— Бу саат әмри тап кәтир!

***

Бөһтана дүшән гардашынын мәһкәмә иши үчүн Бакыя кетмиш олан Көйүш, мәгсәдинә чатыб, гайыдандан сонра бир гонаглыг еләмишди. Сүфрә башында үзүнү Фридуна тутуб дейирди:

— Йолдаш һәким, дүняда кишиләр вар имиш, адам-

лар вар имиш! Комиссар... филанкәси йәгин ки, ешитмишсиниз... Көйүш, Фридунун атасыны Фридуна тә'риф едир, сорушурду:

Көрмүшсәнми ону?

— Бәли, көрмүшәм.

— Ишин дүшмәйиб?

— Хейр, дүшмәйиб.

— Гапысы лап дәркаһ гапысыдыр, о гәдәр кәлән-кедән вар ки! Билирсән нечә адамлар кәлир! Иши чәтинә дүшән һәр кәси онун гапысында көрәрсән. Киши һамыны ата кими, гардаш кими диндириб, данышдырыр. Тәки елә адамлардан бизим районда да чох олайды.

Фридун өзүнү күчлә күлмәкдән сахлайыб, Көйүшә «бәли, бәли» дейирди.

Гонаглығын ширин ериндә гапы дөйүлдү. Район ичраиййә комитәсинин катиби ичәри кириб, Фридуна бир кағыз верди:

— РИК-дән кағыз вар!

— Мәктубу Сәрвәров язмышды: «Йолдаш Фридун, сабаһ бурая зәһмәт чәкмәнизи хаһиш едирәм. РИК сәдрининин янына кедәчәйик»

Фридун, Сәрвәровла кабинетә кирәндә Зейналов аяға галхыб, һәр икисинә әл верди, ер көстәрди:

— Әйләшин!

Зейналов зәнки басыб тапшырды ки:

— Адам бурахма!

Фридуна тәрәф дөнүб сорушду:

— Нечәсиниз?

Фридун һәр һалда мүһүм бир иш үчүн чағырылдығыны вә бу әһвалпүрсанлығын рәсмиййәт олдуғуну дүшүнүр, чаваб вермәк истәйирди ки, Зейналов гапы-пәнчәрәйә көз кәздириб, мәтләбә кечди:

— Утанчаглыг яхшы шейдир, амма өз ериндә! Йолдаш Фридун, ай сағ олмуш, көрмүшүк голчомаг оғлу, мүлкәдар оғлу, өз әсл — нәсәбини кизләдәр. Сизин ки, атаныз республикада али бир шәхс, ай сәнин сагғалын ағарсын, буну биздән нийә кизләдирсән! Кизлин тутурсан, нәтичәдә дә бизи... — Зейналов Сәрвәрова ишарә етди, ону да гатды: — ... Бизи утандырырсан. Ахы, район,

һәтта мәркәз сизин кимисини ахтарыр, шүкүр ки, али бир ихтисас саһиби, нийә адыны кизләдирсән?..

Фридун чаваб верди ки:

— Мән фамилиямы һеч кәсдән кизләтмәмишәм. Анчаг фамилияны учадан демәкдән дә хошум кәлмәз!

Сәрвәров деди:

— Нечә кизләтмәмишсән, сәнә тә'йиннамә верән мән, сорушурам Бакыдансан, дейирсән әслим тифлислидир.

Көйүш бир саат сәнә кишидән, комиссардан данышыр, бир кәлмә демирсән ки, о мәним атамдыр.

Зейналов давам этди:

— Арада бизи пис киши эләйирсиниз...

Фридун онун сөзүнү кәсди:

— Комиссар һесаб-несабдан хошланмаз, сиз дейәни һеч хәялына да кәтирмәз. Эһтирама галан ердә мән нәинки сиздән, йолдаш Сәрвәровдан вә һәр бир кәндлидән һөрмәт көрмүшәм, бу барәдә нараһат олмайын!

Зейналов әлләрини чибинә гоюб деди:

— Дүнән сәһийә комиссары мәндән сорушанда тәәччүб элэдим. Дедим биздә элә адам ишләмир. Нә биләк ки, сизсиниз?! Сонра билмәмишәм кишийә нә чаваб верим. Инди дейәрләр үч чүт бир тәк кадрлары вар, ону да белә таныйырлар.

Фридун онлары инандырмаға чалышды:

— Мән лап лайиг олдуғум ерә тә'йин олунмушам. Буна атам да разыдыр. Мәним атам, оғлуна һәгиги тәрбийә вә һәят йолуну көстәрән адамдыр. Мән истәмишәм ки, адамлар өз әмәйим, ләягәтимә көрә вә бу ләягәт дәрәчәсиндә мәнә бахсынлар.

РИК сәдринин янындан кедәндән сонра Фридун өзүөзүнә деди: «Йох, даһа бурада даянмалы дейил».

Сәһәр район һәрби комиссарлығына кедиб хаһиш этди ки, мәни һәрби гуллуға көндәрин! Чәбһәйә кетмәк истәйирәм.

— Ерли тәшкилатлар э'тираз этмәз ки?

— Сиз мәним хаһишими әсас ала биләрсиниз. Мән көнүллүйәм, чәбһәйә кедирәм. Кимә нә дәхли!

Һәрби комиссар разы олду. Фридун һәмин ахшам йүнкүл шейләрини йығыб, гайыша бағлады. Районда алдығы чарпайы, стол вә бә'зи мүаличә васаитини фелдшеринә тапшырыб: «Бакыя чағырыблар» деди, видалашды.

Бакыда Фридуну нөвбәти чағырышчылара гошуб, Тбилисийә көндәрдиләр.

3

Фридун беш күн Тбилисидә ләнкийәндән сонра чәбһәйә йолланды. Анасына тә'чили бир телеграм вуруб, ону Биләчәри вагзалына чағырды. Әскәри гатар Биләчәрийә чатанда Фридун атасыны, анасыны вә балача гардашыны сәкидә даянан, пәнчәрәләрә бахан көрдү. Тез өзүнү ерә атыб чағырды:

— Ата!

Комиссарын шофери, достларындан да бир нәфәр янында иди. Комиссар ифтихарла гаршыладығы, гучагладығы оғлунун алнындан өпдү:

— А гырышмал, — деди, — чәбһәйә кетмәк хаһишин варды, мәнә нийә демирдин бәс?

Анасы да Фридундан килейләнди:

— Бу нә екәханалыгдыр? Дүнянын башына мәсләһәт гоян сәнин атандыр, сән бир сорушмурсан өз билдийинә кедирсән...

Фридуна кәтирдикләри азугәни вагона гойдулар. Комиссар ону, гатары мүшайиәт эдән капитана тапшырды. Өпүшүб, көрүшүб айрылдылар.

Биринчи дәфә иди ки, Фридун атасыны — о энли күрәк, учабой, тәнумәнд адамы, чаллашмыш башындан, һәр шейә дүз, ити бахан дәрин көзләриндә кечирдийи мүбаризәләрин тарихи охунан о дөвләт хадимини, атасы да Фридуну — дүнәнә гәдәр көзү өнүндә имәкләйән, йыхыла-галха ерийән ана ушағыны, симасындан үмид вә рәшадәт яған о ярашыглы кәнчи ағлаян көрүрдү. Анчаг онларын һәр икиси гәһәрини боғур, додағыны кәмирир, ағладыгларыны кизләтмәйә чалышырдылар.

***

Дивизия командири, лазыми дәрман вә мүаличә васаити вериб, бир нечә кәшфиййатчы илә Фридуну дүшмән

архасына, мешәләрин бириндә фашистләрлә вурушан партизан дәстәсинә көмәјә көндәрди.

Партизанлар санитар тәјјарәсини, хүсусилә һәкими мүстәсна севинчлә гаршыладылар. Фридун бурада ајлардан бәри јујунмајан, сојунмајан, сачы-саггалы бир-биринә гарышан, тәпәдән дырнағадәк силаһланан адамлар ичиндә чалышмаға башлады. Ағачлар алтында, ералты газмаларда беш нәфәр ағыр хәстә јатырды. Фридун бүтүн бачарығы илә бу дөјүшчүләрин һәјатыны горумаға сә'ј эдирди. Чәбһә һәјаты күнү-күндән онун ганына, вәрдишинә кечирди. О, шиддәтли бомбардманда, атышмаларда, мүһасирә тәһлүкәсиндә, топ атәши алтында, ән ағыр јорғунлуг, јухусузлугда да бәдәни кејијәнәдәк чалышырды.

Күнүн бириндә дәмир јолу тәһлүкәсиндән горхан бир алман пијада һиссәси мешәдә далдаланмаг истәди. Партизан дәстәси исә бу хәбәри алан кими дүшмәни гәфләтән јахаламағы гәт этди. Күн батана јахын пулемјот атәши илә һүчума кечән партизанлар дүшмәни пәрән-пәрән салдылар. Көмәјә кәлән дүшмән автоматчылары партизанларын архасыны кәсмәк, мөвгеләрини тапмаг истәдиләр. Фридун сол голундан јара алдыса да, дөјүшдән чәкилмәдән әл бомбалары илә пулемјоту сусдуруб јол ачды, өзүнү дүшәркәјә салды, јарасыны бағлады. Әввәлчә дәстәнин вачиб ләвазиматыны, васигәләри әлдән чыхартды. Сонра газмада јатан үч нәфәр хәстәни бир-бир далына алыб, мешәнин дәринләринә, коллуглар арасына сүрүјүб кизләтди.

Сәһәр дүшмән салдатлары дәстәнин көһнә мөвгеинә долушмуш, газмаја од гојмушдулар. Фридун буну, ағачларын башындан галхыб ајдын көјә дирәкләнән гара түстүдән сечмишди. О инди јарпаг вә будагларла өртүлмүш јаралы әскәрләрин гајғысыны чәкирди. Фридун әлиндә автомат, пусгуда дајаныб, дүшмәни көзләјирди. Анчаг нәдәнсә дүшмәндән бир һәнирти јох иди. Ики күн бурада хмырыны чәкмәдән дајанан Фридун, үчүнчү күнүн ахшамы дәрәјә энмәјә, хәстәләрә су кәтирмәјә мәчбур олду. Суја чатар-чатмаз бир һәнирти дујду. Дејәсән, она дедиләр: «Адам вар!» Фридун дајандығы ердә ағач дибинә синди. Әтрафы динләди. Хышылты кәлди. Дејәсән исланмыш јарпаглары ајаглајырдылар. Бунун ардынча

бир фышгырыг вә данышыг эшидилди. Фридун сүкутуну позмајыб динләди. Бирдән көјдән әмр энди:

— Кимсән?

Русча дејилән бу сөз Фридуну һәм севиндирди, һәм дә шүбһәјә салды. Әмр тәкрар олунду:

— Кимсән? Вурдум!

— Сән кимсән? — Фридун буну деди вә әтрафа көз кәздириб һеч кәси көрә билмәди.

Даһа да учадан дедиләр:

— Фрис, тәслим ол, јохса өләчәксән!

— Фрис өзүнсән!

Фридунун сөзүнә күлдүләр:

— Бизимкисәнсә, чых!

Фридун, гаршысында автоматлы бир әскәр көрүб, ериндән галхды. Онлар бир-биринә јахынлашанда сағ тәрәфдән бир, сол тәрәфдән дә бир әскәр јанашды. Кәшфијјатчылар Фридуна көмәк эдиб, јаралылары совет мөвгеләринә апардылар.

Фридуну полк гәраркаһынын гаршысында сахламышдылар. Командир ону диндирәчәкди. О, јорулмушду. Гапы ағзында узадылмыш дирәјин үстүндә отуруб, папирос јандырды. Командир Әлиев адлы бир азәрбајчанлы капитан иди. Әввәлчә јаралылара бахыб һәким мәнтәгәсинә апарылмасыны тапшырды. Фридун ирәли ерийиб, рәсми тә'зим вәзијјәти алды вә билдирди ки:

— Онлары мән өзүм чәрраһијјә столуна апарачағам; чүнки вәзијјәтләрини мән јахшы билирәм.

Әлиев она јанашан вә голуну бојнундан асмыш олан јаралынын адыны сорушду. Фридун өзүнү тәгдим эдәндә Әлиев әзизини көрмүш кими, голларыны ачыб, ону гучаглады:

— Изн верин сизи тәбрик эдим! Совет Иттифагы Гәһрәманы Фридун!

Онлар гучаглашдылар. Әлиев гәзети чыхарыб, Фридуна көстәрди вә әмр эдиб, машын чағырды, јаралыларла бәрабәр чәбһә гәраркаһына апарды.

4

Фридун бир дәстә гәһрәманла Кремлдән чыханда саат беши вурурду. Бу ахшам Һәрби Академијада Совет

Иттифагы Гәһрәманларынын шәрәфинә зияфәт верилир: Фридун мәнзилинә кәләндә она бир ачыг мәктуб вердиләр. Атасы язырды: «Гәһрәман оғлуму тәбрик эдирәм. Фридун, дүнәндән Москвадаям, мүшавирәйә кәлмишәм, сәнин адресини Халг Мүдафиә Комиссарлығындан тапдым. Эвдә ол, көрүшәк».

Фридун мүәййән ерләрә зәнк этди. Атасыны тапа билмәди. Мәнзилинин ерини дейә билмәдиләр. Саат еддинин ярысына гәдәр көзләди. Әл бойда мәктуб языб, хидмәтчийә верди вә тапшырды ки:

— Мәни ахтаран олса, Һәрби Академияда олачағам.

Фридун зияфәтә кәлмишди, анчаг фикри атасынын янында иди. Гапыда онун үчүн дә'вәтнамә гоймушду. Зияфәт залында дура билмир, һәр 10—15 дәгигәдә бир ашағы мәртәбәйә дүшүб, гапычыдан сорушурду. Бу дәфә гапыя янашанда һәрби костюмлу, учабой бир адамын гапыдакы әскәрлә данышдығыны көрдү вә ирәли ериди. Атасыны гучаглайыб өпдү. Атасы, күрәйиндә оғлунун бир голуну дуюб, диггәтлә о бири голуна бахды. Фридун дәрһал онун нәзәриндәки суалы охуюб деди:

— Бир элә шей дейил, ишләйәчәкдир. Анчаг анам билмәсин!

Фридун атасынын голуна кириб, ичәри апарды. Командирләр бир-биринә янашыб, набәләд кишини көстәрир, сорушур вә чаваб верирдиләр:

— Азәрбайчан гәһрәманы Фридунун атасыдыр!

Аһәстә данышан дост вә танышларын дилиндән буну эшитмәк Фридуна нә гәдәр хош иди!

Ялныз инди, илләр кечдикдән, исти ана гучағындан вә ата сайәсиндән узаг, мүстәгил, мүбаризә вә дөйүшләрдә бишдикдән, шәхси истe'дадына сөйкәниб, һәят йолунда чәсарәтлә аддымладыгдан сонра, дәһшәтләр, фәлакәтләр, өлүмләрлә үз-үзә кәлиб, бәркийән ирадәсини имтаһанларда сынадыгдан сонра Фридун өз үзәриндә һеч бир көлкә көрмүрдү. О инди дағын янында дағ кими даянмышды. Ичтимаи ифтихар күнәшинин парлаг ишығындан фейзләнир, башыны даһа да уча тутурду. Атасы Фридуна бахыб, фәхр эдир, санки дейирди:

— Бу, мәним оғлумдур!

Фридун да комиссара бахыб, севинир, гуя, дейирди:

— Мәним атамдыр!

Гәһрәманлар мәчлиси ата вә оғлун иштиракы илә шәнләнир, тәнтәнәли мусиги санки дейирди:

— Бунлар бизимдир! Бизимдир бунлар!

Шәһәрдә курулдаян вә көйләрә нур сәпән салам топлары исә, сәрһәддимиздән чох узаг ерләрдән, Фридунун дөйүш йолдашларындан, онларын ени-ени һүнәриндән аләмә хәбәр верирди

1945

АГИЛ

1

Йай тә'тилинин сонунчу күнү иди. Йүз минләрлә мәктәбли кими Агил дә йыр-йығыш эдиб шәһәрә, дәрсә кәлмәйә һазырлашырды.

Бабасы онун бир саат дәрсдән галмасына разы олмаса да бу күн, мәһз инди бағын яхшы вахтында, ағачларда мейвәнин чыраг кими яндығы, йолдан кечәни чағырдығы бир заманда, йолларда машынларын тәкәр-тәкәрә вердийи, адамларын ахышыб кәлдийи күнләрдә әзиз нәвәсинин бағдан кетмәсинә һейфсиләнирди.

Һәр сәһәр Агил әнчил ағачларына янашанда бабасы будаг башларындан гопардығы юмшаг вә долу әнчилләри она верәрди. Ушаг едикчә киши, яшына ярашмаян бир зирәкликлә будаглар арасына кириб ени-ени мейвәләр дәрирди. Агил өзү ағачдан дәрмәк истәйирдисә дә бабасынын тәклифиндән мачал тапмырды:

— Буну гой ағзына, сабаһи әнчилдир! Бу да чаван ағачын илк нобарыдыр, бир бах!

Ики күн иди ки, Агилин шәһәрә кетмәсинә һазырлыг көрүлүрдү.

Яшы етмишдән өтмүш Мурад киши өмрүнү анчаг бурада, кениш үфүглү, күнәшли, күләкли саһил бағларында, гум үстүндә, ағач алтында кечирмишди. Бу бағы оғлу үчүн етирмишди.

Еканә оғлу Тапдығын чәбһәдән хәбәри кәләндән сонра кишинин гәдди әйилмиш, бели бүкүлмүшдү. Силлә дәймиш адам кими сәндәләсә дә көзү кучә ағзындакы гоча чинара саташанда тохтамыш, доғрулмуш, дәрин бир көкүс өтүрүб демишди:

— Я мәдәд!

Һәмишә бу чинара бахандa Мурад кишинин гәлбинә бир тәскинлик кәлирди. Көзүнү ачыб, чинары һәмин бу әзәмәтдә көрмүшдү. Чинар она гүввәт, тәмкин әбәдиййәт һейкәли кими иди. О, архасыны гочаман ағачын сәрт көвдәсинә сөйкәйиб отуранда үрәйи дағa дөнәрди.

О, Тапдыға олан мәһәббәтини инди шәһәр мәктәбинин дөрдүнчү синфиндә охуян нәвәси еканә, әзиз, накам оғул ядикары Агилә бағламышды. Мурад киши Агили өз аләминдә бәсләйир, бөйүдүр, оғлунун еринә гоюр, онун тоюну арзулайыр, талеиндән хаһиш эдирди: «Мәнә мөһләт вер!»

Элә билирәм ки, аиләдә Мурад киши кими тәк галан, кәнчлийиндә дул олан әскәр арвады Мәсмәнин Агилә нечә вә нә дәрәчәдә мәһәббәт бәсләдийини тәсвирә эһтияч йохдур. Буну әзиз охучулар көзәл билирләр.

Өвлад сарыдан Мурад кишинин үрәйи әввәлдән дағлы иди. Эвләнәндән ики ил сонра доғулан бир гыз ушағы ийирми күнлүйүндә көйәриб кечинмишди. Беш ил сонра доғулан Тапдыг сонбешик олду. Ушаг эвдә тәк бөйүдү.

Бәлкә буна көрә, мәһз бир оғлу олдуғуна көрә Мурад кишидә өвлад иштаһасы күнү-күндән артыб аловланырды. Гапыларда дәстә илә ушагларын, гардаш-бачы һарай салыб ойнашдығыны көрәндә дүня көзүнә чәннәт кәлир, һалы бир тәһәр олурду, емәйиб-ичмәйиб ушаг әйләнчәләринә тамаша этмәк истәйирди. Мурад үчүн ән тәәччүблү бу иди ки, бә'зи адамлар, әксинә, ушагдан безир, тәнһалыг арзулайырлар. Бир дәфә гоншусу дәмирчи Һүммәтин: «Чығ-выгдан тәнкә кәлдим» дейә ағач алыб ушаглары габағына гатдығыны, тоюг-чүчә гован кими говдуғуну көрәндә Мурад киши танрысыны данламышды:

— Шүкүр кәрәминә, — демишди, — өзүн билән мәсләһәтдир! Анчаг көр, ушағы апарыб кимә верирсән? Апарыб дүжүн илә верирсән белә дәли-диванәләрә, мәни дә үрәйи әсә-әсә гоюрсан тәкчә үмидинә! Вермирсән мәнә чүчә кими йығам ганадым алтына, һәрәсини бир дилләохшаям, һәрәсиндән бир кам көтүрәм. Дүняда нә гәрибә ишләр вар!

Ат оланда от олмур, от оланда ат!..

Ушаг сәси чыхмаян эв нәйә лазымдыр! Дүнянын не'мәти йығылсын сүфрәйә, она ки, көрпә әли узанмады, һеч! Көтүр йығышдыр! Бешик олмаян эвә мин бәзәк вур, гурудур ки, гуру; мин печ яндыр союгдур ки, союг! Ушаг олмаян эвдә истәйирсән йүз Гарягды охусун, йүз Гурбан

чалсын, дәрд эксик дейил! Бағ-бағатын бәзәйи гушдур, эв-эшийинки ушаг!

Мән беләйәм, ди кәл ушаг гисмәт олмур. Ай, фәләк кәрдишиндән баш ачмаг олмур гәрәз...

Арвады Мурад кишийә нәсиһәт эләрди:

— Ай Мурад, чохун хейриндән артыг зияны вар. Аталар дейиб: бир олсун, пир олсун. Тапдығы бөйүдүб мәгамына чатдыр, бәсдир. Сән һеч нашүкүрлүк еләмә!

Ата-ана бүтүн сә'йләрини гоюб Тапдығы бөйүтдүләр. Онун ад күнү, гонаглығы, байрамы, байрамлығы эксик олмазды. Дәмирйол мәктәбиндә охуянда онун һәр хәрчини һөкумәт версә дә, атасы бешдә-үчдә бир долу дәсмалла оғлунун янына кедәрди.

Тапдыг да әсл чыхмышды. Дәрсдән башга бир фикри йох иди. Мүәллимләрин, мүдирин истәклиси иди.

Техникумун 3-чү синфинә кечәндә Мурад киши отағынын бирини, гүввәсинә көрә, дөшәйиб адына «кабинет» гоймуш, арвадына тапшырмышды: «Бура гонаг-монаг бурахма!».

Техникуму битирән кими Тапдығы ишә тә'йин этдиләр. Атасы тәдарүк көрүб ону бир гарабағлы гызы илә — Мәсмә илә эвләндирди.

2

Айлар, илләр бир-бирини тә'гиб этмәкдә иди. Заман ахар су кими әввәли-ахыры көрүнмәдән кәлиб кечир, һәят йолларында һәрдән бир чүр из бурахыр, һәрдән бир чүр сәс салырды. Тапдыг Тбилисидә йоллар институтуну ә'ла дипломла битирмиш, Бакы дәмир йолунда маһир машинистләрдән олмушду. Ерлиләрдән етишән чаван мүтәхәссисләрин хатири һөкумәт янында даһа әзиз иди. Комсомолда тәрбийәләнмиш Тапдыг, яшына нисбәтән тез вә чох танынмышды. «Мурад оғлу Тапдыг» дейәндә көрүрдүн беш адамын дөрдү дилләнди: «Фәал оғландыр, айыг машинистдир!» Бакы дәмир йолунда тәдбир йох иди ки, Тапдығын иштиракы олмасын. Чох вахт истираһәт күнүндә дә эвә гайытмыр, атасына сифариш көндәрирди: «Конфрансымыз вар, ахшам кәлмәйәчәйәм», «Грозныя чағырыблар, никаран олмайын», «Нүмайәндә кедирәм, кәлән чүмә ахшамы гайыдачағам!».

Мурад киши оғлундан һәр дәфә хәбәр алдыгда, онун адыны өзкәләрин ағзындан эшитдикдә севинәр, бүтүн зәһмәтләрини вә узун заман ону мәшғул эдән «өвлад дәрдини» унударды.

...1941-чи илдә бүтүн хошбәхт аиләләрин башындан әсән бәла ели Мурад кишинин дә рөвнәгини позду. Мүһарибәнин илк күнүндән Тапдыг машыны сүрүб лап габаглара, вурушма кедән хәтләрә апарды. Эвә гыса бир мәктуб кәлди: «Вәзифә башына кетдим. Бир мүддәт сизә элим чатмаячагдыр. Чан сизин, чан Агил эманәти!».

Тапдығын бу илк вә сон мәктубу мүһарибә дөврүндә ондан галан еканә ядикар олду.

Оғлунун өлүмүндән, һәятында алдығы ән ағыр зәрбәдән сонра Мурад кишинин, сон вә еканә тәсәллиси Агил иди. Бу гарашын, ири көзлү, сағлам вә күләрүзлү бир ушаг иди. Сәһәрин көзү ачылмамышдан ахшама гәдәр бағда чөвлан вурар, гуш говар, гум ичиндә доюнча машын сүрәрди. Онун ширин вә саф сәсини эшитдикчә Мурад киши үрәйиндә дейәрди: «Бу олмасайды мән чохдан өлмүшдүм».

Киши кизли-кизли онун еришинә, отурушуна, данышығына диггәт етирир, һәр дәгигә оғлу Тапдығы көрүрдү.

Мурад киши бир ил сәрасәр һәр күн нәвәсини өзү мәктәбә апарыб кәтирди. Бу иши нә арвадына, нә кәлининә э'тибар этди. Ушағы бир саат көздән гоймазды. Әлинә китаб алыб пәнчәрә габағында охудуғуну, һәрдән бөйүкләр кими чибиндән дәфтәрчә чыхарыб нә исә яздығыны, сәлигә илә шейләрини портфелә йығыб ачарла бағладығыны, пионер галстукуну анасына үтүләтдийини, кедәндә әдәблә «сағ олун!», кәләндә мә'рифәтлә «салам!» дедийини көрдүкчә кишинин көзләри яшарырды. Өзү дә билмирди ки, бу нә яшдыр!

Яйын исти күнләриндән бириндә Агил мәктәбдән гайыдыб портфелини пәнчәрәйә гойду. Әлиндә шүшә парчасы һәйәтә гачды. Анасындан кибрит алыб, тут ағачынын алтында күләш яндырмаға башлады.

Ағачлары бөчәкдән тәмизләйиб йорғун һалда көлкәдә отуран Мурад киши Агилә бахырды.

— Нә эләйирсән, бала, янғын саларсан! — дейә о, дилләнди.

— Йох, ата, шүшәйә һис верирәм.

— Нәйинә лазымдыр?

— Һисли шүшә илә күнә бахачағам. Күн тутулачаг!

Агилин сөзләри Мурад кишийә гәрибә кәлди. Она көрә гәрибә кәлди ки, Мурад киши белә шейләрә әввәлдән инанмазды. Һәр кәс она десәйди ки, филан заман күн я ай тутулачаг, ағыр чаваб верәрди:

— Сән нә билирсән? Көйдән кәлмишсән?

Инди, белә сөһбәти өз нәвәсиндән, дизи үстүндә әзизләйиб бөйүтдүйү ушагдан эшитмәк, Мурад үчүн көзләнмәз иди.

Агил шүшәсини һазырлаяндан сонра чай ичмәйә отурмушду ки, Мурад киши яхына кәлди:

— Бала, — деди, — сәнин атан һанда бир охумушлардан иди. Охумушду, анчаг вачиб дәрсләри охумушду. Паравозун аллаһы иди. Бухарын дилини билирди. Вагонлара ход верирди, чамааты бир саатда гуш кими шәһәрдән-шәһәрә апарырды. Сән дә, шүкүр, бөйүйүрсән, охуюрсан, оху, амма сәнин көйдә-задда нә ишин вар! Күн тутулду, ай ачылды, нә билим улдуз-филан... Бунлар сәнин, мәним ишимиз дейил. Бунлара әл атмағы сәнә ким өйрәдир? Әбәс ерә белә ишләрә баш гошурсан, бала! Сән башыны сал ашағы, дәрсини оху; бәйәм ери ушагсан, башыны сал ашағы, дәрсини оху; бәйәм ери гуртардын ки, үзүнү көйә чевирирсән? Адама чох сөз дейәрләр, гулаг асма!

Агил мүәллиминдән эшитдийини демәк истәди. «Мүәллим» сөзүнү демәмишди ки, киши гышгырды:

— Мүәллим! Мүәллиминә бах бунун!

— Элә демә, ата!

Агил чох сөз демәк истәйирди. Анчаг бабасына чаваб гайтармаг чәтин вә ағыр иди. О, әли илә үзүнү өртүб ағлая-ағлая кетди. Агил бабасынын сөзүнү бөйүк дәрд эләйиб ағлайырды. Санки бу ағламагла о дейирди: «Мүәллимә элә демә, баба! Мүәллим мәни чох истәйир».

3

Онун сабаһысы Мурад киши адамларын дамлара, ағач башына чыхыб көйә бахдығыны көрәндә тәәччүб эләди, нәвәсини чағырды:

— Бу нә әһвалатдыр. Һардан хәбәр чыхыб ки, күн тутулачаг?

— Гәзетдә дә вар. Мүәллим өйрәтди ки, һисли шүшә илә бахын! Баба, инанмырсан, бир кедәк бах! Күнүн ярысындан чоху тутулачаг. Күнорта, саат бирин ярысында...

Мурад киши бу ишә, күн тутулмағыны дүняда бир адамын биләчәйинә инанмаса да, оғлунун вә гоншуларын белә тамашая чыхмасына көз юма билмәди. Үрәйиндә дүшүндү: «Көрүм ахы бу нә әһвалатдыр!»

Шүшәнин бирини Агилдән алыб күн алтына чыхды. Үзүнү көйә чевириб бахмаг истәди:

— Мәндә бәйәм көз вар, көрәм!

Ушаг бабасыны өзү илә бәрабәр көрүб севинди. Онлар шүшәни көзләринә тутуб бахырдылар. Мурад киши тәндир чөрәйи кими юпюмру көрдүйү күнәшә бахыб нәвәсини данлады:

— Көз кими яныр, күнә, нә олуб тутула?

— Даян бир, ярым саат сонра! Агил гачыб, стол саатыны кәтирди, сәкинин үстүнә гойду.

— Бирин ярысында тутулачаг, һәлә вахта вар!

Мурад кишинин һөвсәләси кәлмәди. Шүшәни кәнара атыб көлкәйә чәкилди. Лакин о, көзүнү саатдан айыра билмәди. Әгрәбләр күнорта ериндән ашағы эниб айрыланда, адамларын көзү көйә зилләнәндә Мурад киши өзүнү сахлая билмәйиб өз-өзүнә деди: «Көрүм бир, бу нечә ишдир!»

Агил бабасыны көйә бахан көрүб севинди вә она япашды:

— Бу саат тутулачаг!

Мурад киши гашларыны чатыб диггәтини йығды, шүшә далындан күнәшә бахыб енә бир шей көрмәди.

— Бәри кәл, бала, — деди, — белә сөһбәтләр чох олар. Күн тутуланда сәнин мүәллиминә мәсләһәт эләмәз. Аллаһ көстәрмәсин, күн тутуланда дүня бир-биринә дәйәр!

— Бир дәгигә көзлә! — дейә Агил она тәсәлли верди.

Мурад киши шүшәни тәкрар көзүнә апарды. Бир нечә санийә бахмышды ки, Агилин сәсини эшитди:

— Башланды!

Мурад киши дәмирчи күрәси кими янан дәйирми од даирәсинә сағдан «хал дүшдүйүнү», күнүн гаралыб кичилдийини ашкар көрәндә көзү бөйүдү; нәдәнсә бир удгунду, бүтүн вүчуду илә дикәлди; бир аддым ирәли чыхыб бахды. Агил севинчәк она көстәрди.

— Көрдүн, көрүрсән гаралан ери! Дейәсән парчаланыр ахы!

һейрәт Мурад кишини елә алмышды ки, бармағыны кәссәйдин хәбәр тутмазды. Агил, бабасынын зәиф көрдүйүнү күман эдиб сөзүнү тәкрар елəди вə онун голундан чәкди:

— Будур эй, бу яндан бах, сағ тәрәфдән...

Мурад киши һирслә голуну силкәләди:

— Даян көрүм!

Инанмадығы, ағлына сығышдыра билмәдийи һейрәтли һадисә Мурад кишини алмышды, яман алмышды. Сағдан башлайыб гаралан вә зәрбә дәймиш ушаг симасы кими саралан, ал рәнкини итирән күнәш кет-кедә кишийә тәәччүблү вә дәһшәтли көрүнүрдү. Аз гала онун ярысыны кәсиб атдылар, галан һиссә ай парчасына охшады. Мурад киши бир ан көзүнү айырыб ерә баханда, ярпаглары рәнксиз, көлкәләри гарышыг, ерләри ала-көлкә, зә'фәран рәнкинә бүрүнмүш көрдү вә горхуданмы, һейрәтдәнми, яхуд өзүнү итирдийиндәнми нә исә пычылдады, әтрафына бахды. Көйләрин надир һадисәсини чәсарәтлә сейр эдән, саатын дәгигәләрини саян вә гәзет мә'луматилә йохлаян он ики яшлы нәвәси Агил инди она бахыр вә күлүрдү:

— Көрдүн ки... һәлә тутулачаг, кәл, кәл, баба! Көр нә тамашадыр!..

Агилин сөзләри ону өзүнә кәтирди. О, сығынырмыш кими, ушаға янашды, тәкрар шүшәни көзүнә апарды. Бир күнәшә бахды, бир нәвәсинә; бир нәвәсинә бахды, бир көйә.

— Ә, буну сиз һардан билирсиниз, балам?

— Мүәллим дейиб!

— Мүәллим һардан билир ахы?

— Китабларда, гәзетләрдә, язылыб да!..

Мурад киши һейрәтиндән сәссиз даяныб нәвәсинин севинчдән ишыгланан үзүнә бахырды. О, инди күнәши дә, көйү дә унутмушду. Янында даянан мәктәбли ушаг онун көзүндә күнәш гәдәр бөйүмүшдү.

Гочанын симасыны булут кими өртән тәәччүб бирдәнбирә дағылды, сифәти яз сәмасы кими ачылды. Мурад нәвәсини узун голлары арасына алыб күчүнү сынады, ушағы көйә галдырды, парылдаян үмидинә бүтүн диггәт вә мәһәббәти илә бахды. Онун меһрибан сәси эшидилди:

— А гырышмал, белә ишләрин дә вармыш!

1948

ИФТИХАР

Китаб сарайындан еничә чыхмышдым ки, учабой чаван вә ярашыглы бир оғлан мәнә янашды. Салам верди, адымы чәкиб мәнимлә көрүшдү. Нә гәдәр диггәт этдимсә, таныя билмәдим. О буну һисс этди:

— Әшрәф мүәллим, — деди, — көрүнүр, таныя билмәдиниз:

Сөһбәт этдийим адама: «Танымырам» демәк мәним үчүн чәтин иди. Лакин онун бу суалы мәнә имкан верди ки, бир дә диггәтлә бахым, яддашымы йохлайым.

— Йәгин, — дедим, — мүһарибә вахты һәрби һиссәләрин бириндә көрүшмүшүк.

— Хейр, мүһарибә заманы мән ордуя кетмәмишдим, заводда ишләйирдим.

Мән енә зәнними йохламаг истәйирдим, о мачал вермәди:

— Әшрәф мүәллим, сиз мәнә дәрс демишсиниз.

— Университетдәми охумушсунуз?

— Хейр, мән Москвада технолокия институтуну гуртармышам.

— Мән ки Бакыда ишләмишәм.

Чаван гәрибә бир хәбәр данышырмыш кими, әли илә узаглары көстәрди.

— Сиз ийирми ил бундан габаг Кировабадда мәнә дәрс вермишсиниз, икинчи синифдә. Адым да Фридундур.

«Икинчи синиф» дейәндә илк мүәллимлик заманымы орада, о бөйүк мәктәб һәйәтиндә йүзләрлә ушағын сәс-күйлә мәни әһатә этдийи күнләри хатырладым. Бир мүддәт мәнә елә кәлди ки, Бакыда, Китаб сарайынын гаршысында дейил, ийирми ил әввәлки ердә, әли чанталы ушагларын гайнашдығы мәктәб һәйәтиндәйәм. Һәр шей

нәзәримдә чанланды. Фридунун охудуғу синиф, йолдашлары, дивардан асдығым чәдвәлләр, дүзәлтдийим дәфтәрләр, имзаладығым вәсигәләр бир кино ленти кими көзүмүн габағындан кечди.

— Аһа, Фридун! Хош көрдүк! — дейә өзүмү сахлая билмәйиб, узун заман әзиз оғлунун йолуну көзләйән вә тәсадүфән онунла көрүшән аталар кими Фридунун әлини бәрк-бәрк сыхдым.

— Даныш көрүм һарадасан, кефин нечәдир, ушаглардан янында ким вар?

Мә'лум олду ки, Фридун Сәнае институтунун аспирантыдыр. Нефт кәшфийяты мөвзуунда мүһүм бир элми әсәр языр. Ики яшында бир оғлу вар. Мәни дә һәмин ушағын ад күнүндә иштирак этмәйә чағырмаға кәлибмиш.

***

Фридун мәндән айрылса да, зеһним узун мүддәт ондан айрыла билмәди. Педагожи мәктәби гуртардығым күнләр, аловлу кәнчлик һәвәси илә дәрс отагларына кирдийим саатлар көзүмүн гаршысындан кәлиб кечди. Ушаглар мәни «мүәллим!» дейә чағырырдылар. Бу ад мәним үчүн ән бөйүк ифтихар иди. Мән онларын һамысыны адбаад таныйырдым: Фридун, Надир, Тәл'әт, Маһрух, Әли, Ширин, Заһид...

О заман һәвәсдән көзүмә юху кетмәзди. Сәһәрин тез ачылмасыны, зәнкин чалынмасыны сәбрсизликлә көзләрдим. Әлимдә синиф журналы гапыдан ичәри кирмәк, лөвһәдә яздығым сөзләри ушаглара охутмаг, тәкрарлатмаг, яздырмаг, сонра дәфтәрләри йығыб дүзәлтмәк, кечә һамы ширин юхуда икән ушаг дәфтәрләринин вәрәгләри арасында сәһв ахтармаг, шакирдләрлә данышмаг мәнә нә гәдәр ләззәт верәрди!

Онлар — бой сырасы илә отуруб синиф отағыны долдуран мә'сум бахышлы, зирәк, дуру сәсли ушаглар инди көр нә бойда икид адамлар олмушлар! Доғруданмы онларын һәр бири Фридун кими дүшүнчәли, мәдәнийййәт адамы, эв-эшик саһиби олмушдур?

***

Еничә һазырлашырдым ки, гапымда машын даянды. Зәнки басдылар. Фридун өзү далымча кәлмишди. Кейиндим, йола дүшдүк. Машынымыз саһил күчәси илә кедиб, уча бир бинанын гаршысында даянды. Фридун дөрдүнчү гатда, ишыглы пәнчәрәләри көстәрәрәк деди:

— О эйван мәнимкидир, мүәллим!

Биз мәрмәр пилләләрлә юхары галхмаға башладыг. Ичәрисиндән пианино сәси кәлирди. Отаға кирәндә мәни һейрәт көтүрдү. Элә бил, ийирми ил әввәл иди, мән дә синфә кирирдим, дәрс дедийим шакирдләрин чоху бурада иди; һамы аяға галхды. Будур, тәйярәчи палтары киймиш Надир, учабойлу һәким Маһрух, рәссам Ширин, донанмачы забит Заһид вә башгалары:

— Хош кәрдүк, ай мүәллим! — дейиб һәрә бир яндан мәни юхары баша чәкдиләр.

Һәрә бир сөзлә мәнә мүрачиәт эдир, олуб кечмишләри хатырлайыр, дейиб күлүрдүк. Мән бу мәчлисдә өзүмү әзиз өвладынын той-байрамыны кечирән бир ата кими һисс эдир, айры бир фәрәһ вә үрәк раһатлығы дуюрдум.

Фридун мәни аиләси илә таныш этдикдән сонра деди:

— Әшрәф мүәллим, сиздән бир хаһишимиз вар, даһа доғрусу, бир хаһишим вар. — Үзүнү йолдашларына тутду. Элә бил онларын да рә'йини билмәк истәйирди. — Нечә олса, ахы бу көрүшүн тәшәббүскары мәнәм. Әввәл мән өз сөзүмү дейим! Сонра Фридун мәнә тәрәф дөндү: Әшрәф мүәллим, нечә илләр сиз бизим зәһмәтимизи чәкмишсиниз, охутмушсунуз, тәрбийәләндириб бөйүтмүшсүнүз... Инди һәрәмиз бир сәнәт саһиби олмушуг. Дүнядa һәрәнин бир арзусу олар. Мәним дә арзум бу олуб: нә олайды элә бир мәртәбәйә чатайдым ки, мәнә аталыг эләйән бүтүн мүәллимләрин, о чүмләдән сизин дә хәчаләтиниздән чыхайдым. Ядыныздадырмы, бир дәфә мән Сабирин: «Охутмурам, әл чәкин!» ше'рини әзбәр билмәдим. Сиз сәбәбини сорушдунуз. Надир кәнардан деди: «Китабы йохдур!» Сиз дә һәмин күн тәнәффүсдә мәни мүәллимләр отағына чағырыб бир «Һоп-һопнамә» бағышладыныз.

— Бәли, ядымдадыр, — дедим. — Сәни инди бу китабдан имтаһан эләйәчәйәм! — Сонра зарафатла чидди бир вәзийййәт аларaг әлавә этдим: — Бир де көрүм ше'ри әзбәрләмисәнми?

Фридун бир ушаг, бир мәктәбли вәзиййәти алыб рәсми әда илә даянды, ше'ри әзбәр охуду. Мән ону ярыда кәсиб:

— Әйләш ериндә, сәнә беш язырам! — дедим.

Йолдашлары күлүшдүләр.

Ара сакит оланда Фридун давам этди:

— О китаб инди дә мәним столумун үстүндәдир. Тәзә чилдә вермишәм. Әзиз бир ядикар кими сахлайырам. Сөзүм онда дейил... Демәк истәйирәм ки, мәним арзум үрәйимдә галмасын.

Маһрух аяға галхыб, о бири эвә кечди вә гырмызы мәхмәр чилдли, зәр язылы бир албом кәтирди:

— Әшрәф мүәллим, — деди, — сизин адыныза һазырладығымыз бу албому гәбул этмәнизи хаһиш эдирик!

Ушаглар бир-бир данышыб мәнә олан миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Бүтүн бу сөһбәтләр, әлбәттә ки, мәни сыхыр вә утандырырды. Мән дилләндим:

— Фридун, изн олар бир-ики кәлмә дә мән дейим? —

Мәчлисдәкиләр там ушаглыг итаәти илә сәсләрини кәсиб, мәни динләмәйә башладылар. Аяға галхдым. Севинчдәнми, тә'сирдәнми, әзиз чаванлыг хатирәләриндәнми, нәдәнсә көзләрим яшарды. Ани бир сүкутдан сонра дедим:

— Ушаглар, мәни утандырырсыныз. Фридун дейән сөзләр дүз дейил. Сизи мән охутмамышам; сизи партиямыз, һөкуматимиз охудубдур. Мән олмасайдым да, айры бир мүәллим сизә дәрс верәчәкди. Чүнки ени нәслимизи — совет балаларыны охудуб, уча мәртәбәләрә етирмәк партиямызын тапшырығы, һөкуматимизин планы вә вәтәндашларымызын борчудур. Сиз мәндән йох, партиямыздан гайғы көрмүшсүнүз, өмрүнүз бою да көрәчәксиниз! Көрүрәм сиз һамыныз мәнә яхшылыг этмәк истәйирсиниз. Чох разыям чох сағ олун! Һәтта Фридун мәним оғлуму охутмаг истәйирмиш... Анчаг билмәлисиниз ки, мәним оғлум, гызым чохдур. Сиз шәһәрләрдә, кәндләрдә нә ки ушаг көрүрсүнүз, онларын һамысы мәним өвладымдыр. Бир ушағын чәкмәсини чырыг, үзүнү пәришан, мәктәбдән кәнарда галмыш көрсәниз, бир ушағын данышығында, һәрәкәтиндә кәсир көрсәниз, бир башгасыны трамвайын, машынын далындан салланан көрсәниз, унутмайын ки, онларын һамысы, һамысы мәним доғма өвладымдыр. Сиз мәнә яхшылыг этмәк истәйирсинизсә, онлара гайғы бәсләйин, онлара нәсиһәт эдин. Билин ки, ушаглар бизим үмидимиздир! Онларын гайғысыны чәкмәк ялныз мәктәбин, мүәллимин, мүрәббинин йох, һамынын борчудур. Инанын ки, мән сизи белә фәрасәт саһиби, хош күндә көрәндә, өмрүм узаныр. Арзум будур ки, вәтәнимизин бүтүн кәнчләрини сизин кими көрүм. Мән инанырам ки, сизин ичтимаи хидмәтиниз мәндән чох-чох олачагдыр. Биздә инкишаф һәмишә белә олур: тәләбә мүәллими, шакирд устасыны, өвлад атасыны өтүр. Сизин бу албомунузу да үрәкдән гәбул эдирәм; бу шәртлә ки, мәним дедикләрими дә орая язасыныз вә һәмин албому Кировабадын биринчи мәктәбинин китабханасына көндәрәсиниз. О мәктәбә ки, биз илк дәфә орада көрүшмүшүк. Гой индинин ушаглары бахыб көрсүнләр ки, бурадан кимләр кәлиб-кедиб вә нечә кәлиб-кедиб! Гой көрсүнләр ки, мүәллим, шакирд нә демәкдир! Гой билсинләр ки, мүәллимлик нә көзәл сәнәт, нә мүгәддәс ишдир!

Һамы мәним тәклифимә разы олду.

1948

КӘНЧ УСТА

Мурадов Фәррух бурая 1944-чү илдә, күләкли бир яз күнүндә кәлмишди. Адамян адлы учабой, гырмызысифәт бир мүһәндис машынларын габағына чыхды, комсомол сәфәрбәрлийи илә кәләнләри меһрибан гаршылады. Чаванлар о күн вахтларыны тикинти идарәсинин кадр шө'бәсиндә кечиртдиләр: мәнзилләрдә ербәер олдулар, һесаба алындылар, бригадалара бөлүндүләр. Икинчи күн онларын әлинә бел, күлүнк вериб, гум тәпәләринә охшаян бир ерә кәтирдиләр. Фәррух бурада тикинти башланачағыны күман эдирди. Мүһәндис онун зәннини дуюбмуш кими, ирәли ериди:

— Бурада һеч нә тикилмәйәчәк. Вахтилә тикилмиш мәнзилләри гум алтындан чыхармаг лазымдыр!

Сән демә, бу тәпәләр алтында эвләр, биналар вармыш!

Мүһәндис тәпәнин үстүнә чыхыб, гуму бир хейли күрәкләди, әввәлчә бинанын күнч дивары, бир аз сонра пәнчәрәләрин башы көрүндү.

Кәнчләр ишә киришдиләр, итирилмиш гиймәтли бир шейи ер алтындан тапыб чыхармаг һәвәси илә һамы сакитчә ишләйирди. Һәлә мүһарибәдән әввәл тикилмиш, сонра тәрк эдилдийиндән гум басмыш эвләр сыраланмыш тәпә кими көрүнүрдү.

Фәррух һәмин ердә өз әли илә гумдан хилас этдийи биналарда мәнзил эләди. Бир мүддәт торпаг вә палчыг иши илә мәшғул олдуса да, анчаг буну өзүнә сәнәт сечмәди.

Мүһәндис, еддииллик мәктәб битирдийини вә риязийята мараг көстәрдийини билиб, ону модел сехинә кәтирди. Сех устасы Обручев ортабойлу, ити бахышлы, чәлд бир кәнч иди. Өзү чаван олса да, чох чаванлар өйрәдиб, сәнәт саһиби этмишди. Обручев ихтисаслы ишчи азлығындан шикайәт эдәнләрә ачыгланар вә һәмишә белә дейәрди: «Мүтәхәссис көйдән дүшмәз, нечәсини өйрәтмишсән?»

Обручевин янында чалышан доггуз нәфәр мүтәхәссисин еддисини өзү һазырламышды. Һәрәсинә дә ики ил әмәк сәрф этмишди. Обручевдә усталыгдан башга бир мүәллим габилиййәти вар иди. Өз шакирдләринин зәиф тәрәфләрини сечиб орадан башламағы, онларын кәләчәйини көрүб көстәрмәйи, һүнәр үчүн руһландырмағы, кет-кедә мүрәккәб ишләрә алышдырмағы бачарырды. Фәрруху бир мүддәт дүлкәр кими садә тахта ишиндә чалышдырды. «Әлин ятсын» — деди. Аләтләри, онларла рәфтар этмәйи өйрәнәндән сонра ону полад әридән сехә кәтирди.

Бөйүк вә уча бинада ағыр вә нәһәнк машынларын, маторларын сәсиндән гулаг тутулур, һәр тәрәф яныг метал ийи верир, адамын үзүнә һәрарәт вурурду. Инсанын өз әли илә һәрәкәтә кәлән механизм арасында инсан нә гәдәр кичик көрүнүрдү. Обручев төкүлүб һазырланмыш вә кәнардакы тахчая дүзүлмүш машын һиссәләриндән бирини алыб, Фәрруха көстәрди:

— Бундан һазырлая биләрсәнми?

Фәррух тәәччүб эләди:

— Мән ки, тахта ишиндә чалышырам.

— Бу да тахтадан һазырланыр.

— Нечә йә'ни?

Уста ону баша салды ки, ағыр машынлары тәшкил эдән һәр бир һиссәнин устасы Фәррух кими чаванлар, модел сехиндә чалышанлардыр.

Әввәл бу фикир Фәрруха гәрибә кәлмишди. Ағачдан һазырланан бир тәкәрчийин машына ярадығыны нечә күман этмәк оларды? Бу гәдәр һиссәни тахтадан йонмагла гуртармаг, өһдәсиндән кәлмәк олардымы?

Устасы ону модел иши илә таныш эдәндән сонра Фәррухун нәзәриндә тамам башга бир аләм ачылды. О, моделчиләр әлиндән чыхан хырда бир гәлибин бөйүк машынлара һәрәкәт верән бир һиссә олдуғуну вә төкмә сехиндә истәнилән гәдәр төкүлдүйүнү биләндән сонра, әлиндәки садә ишә һәвәс вә марағы артды. Моделин әһә-

миййәти онун көзүндә чох бөйүдү. О инди өзүнү садә бир тахтайонан, күрсү вә я күлдан һазырлаян йох, бир машын устасы, бир металчы кими дуюб, ифтихар һисси илә дәзкаһынын башына доланыр, кешийиндә даянырды.

Фәррух модел ишинин бу гәдәр мүһүм олдуғуну, моделчиләрин аз гала мүһәндисләр гәдәр ихтисас саһиби олдуғуну биләндән сонра, ахшамлар да раһат олмурду. Ишдән эвә апардығы мүхтәлиф бичимли чертйожлары диггәтлә өйрәнир, сәһәрләр исә онлары тахтадан ярадырды. Фәррух чәтинлийә дүшәндә устасындан габаг китаблара мүрачиәт эдирди. Обручев онун ишләриндә анчаг хырда тәсһиһләр эдир, шакирдинин һәвәс вә диггәтинә севинирди.

— Фәррух, — дейирди, — сән яхшы уста олачагсан! Чертйожун хәтләринә диггәт элә! Унутма ки, бу хәтләрдә бурахылан хырда сәһв гәлибләрдә бөйүйүр, гәлибдәки сәһв исә метала кечәндә дүзәлмәз олур, зәһмәт һәдәр кедир.

Фәррух мүстәгил сифариш гәбул эдиб, ярадтығы моделләри тәһвил вермәмиш устасына бир-бир көстәриб йохладырды. Бир сәһв тапылмаянда севинчиндән ерә-көйә сығмырды!

Мүшавирәләрин бириндә Обручев сехин ярым иллик фәалиййәтиндән һесабат верирди. О, һазырланмыш моделләрин сайындан-самбалындан, планын нечә вә нә дәрәчәдә өдәнилдийиндән данышды. Машын вә материал эһтиячларындан деди. Сонра үзүнү директора тутду:

— Йолдаш директор, бир шейи дә дейиб, сизи севиндирмәк истәйирәм. Ярым илдә мәним шакирдләримин дөрд нәфәри өз сәнәтини лазымынча өйрәнибдир. Онларын әләси вар ки, инди нә модел десән мүстәгил һазырлар, чертйожун нөгтәси нөгтәсинә дүз кәләр...

Устанын мә'луматы директора хош кәлди.

— Бу, — деди, — истеһсалат мүвәффәгиййәтиндән аз әһәмиййәтли дейил!

Обручев үзүнү ичласын сағ тәрәфинә чевириб, Фәрруху утандырды:

— Одур, орада газахлы бир оғлан отуруб, Фәррух Мурадов. Габилиййәтли, һәвәсли бир чавандыр. Онун устальғына инди мән дөрдәлли гол чәкәрәм. Өзүнә дә демишәм, даһа мүстәгил ишләйәчәкдир.

Истеһсалатда уста сөзү кәсәрли сөздүр. Бир аздан Фәрруху ирәли чәкиб, сех устасынын муавини тә'йин этдиләр. Она өз яшда, өзүндән дә яшлы адамлар вердиләр вә дедиләр: «Бунлары да сән өйрәт!»

Фәррухун фәалиййәт даирәси ялныз сех дейилди. О, завод комсомол тәшкилатынын бүро үзвү, дивар гәзетинин редакторудур. Истираһәт вахтларында Фәрруху комсомол отағында гәзет үстүндә чалышан, шәкил чәкән, язы язан көрәрсиниз.

Күнорта тәнәффүсүнә чыхан ишчиләр, бир дә көрүрсән ашханая йох, лөвһә габағына, тәзә асылмыш гәзетә тәрәф йүйүрүшдүләр. Фәррухун гәзети һәмишә йығчам, айдын вә көзәл олур. Охуянлар электрик устасы Йәһяны сәсләйирләр:

— Йолдаш Йәһя, сизи гәзетдә чағырырлар!

Йәһя янашыб баханда көзү бәрәлир. Доғрудан да, гәзетдә ири хәтләрлә она мүрачиәт олунур: «Дүнән ишыг хәттинин позулмасындан ахшам иши бир саат даянмышдыр. Дирәкләрдән салланан мәфтил парчалары күләк ойнадыр. Көрәсән электрик устасы Йәһя Кәримов һарададыр вә башы нәйә гарышыб?»

Адамлар гәзети учадан охудугча, Йәһя бир тәһәр олур, позулур, рәнкдән рәнкә дүшүр. О, Фәрруха ағыр бир сөз демәк истәйир. Она данышырлар ки, Фәррух элә кечә комсомолчулары чағырыб, хәтти тә'мир этдирмиш, ишләйәнләрә ишыг вермишдир.

Йәһянын демәйә сөзү галмыр. Фәррухун янына кәлиб, динмәз-сөйләмәз әл узадыр:

— Вер, гардаш, әлини сыхым! Сән мәним ишимә чан яндырыбсан, бойнума һагг гоюбсан.

Фәррух Йәһянын миннәтдарлығыны гәбул этмәк истәмәйиб, күлүмсәйир:

— А гардаш, о, мәним борчумдур; комсомол комитәси тапшырыб. Миннәтдарлыг лазымдырса, кәл икимиз дә тәшкилата әләйәк!..

Фәррух буну үрәкдән дейир, сәмими дейир. О, өзүнүн тәһсилиндә, инкишафында вә фәалиййәтиндә һәмишә комсомола архаланмыш, онунла фәхр этмишдир.

Комсомолун 30-иллик јубилејиндә район комсомол комитәсинин мүкафатландырдығы комсомолчулар ичәрисиндә Фәррух да вар иди. Габагчыл комсомолчулар һаггында Мәркәзи Комсомол Комитәсинин гәрары охунанда, јүзләрлә фәһлә вә мүһәндисин топландығы бөјүк клубда сәһнәјә чыхыб алгышлананда да Фәррух һәмин сөзү демишди:

— Мән комсомолун оғлујам. Мәни һәјата, истеһсалата, партија сыраларына һазырлајан одур. Мүвәффәгијјәтим варса, онун сајәсиндәдир.

1949

ЈАРАДАН ӘЛЛӘР

Сүлһә хидмәт — вәтәнә хидмәтдир;
Вәтәнә хидмәт — сүлһә хидмәтдир.

Тәзәшәһәр клубунун пәнчәрәсини ичәридән тыггылдатдылар. Анчаг шофер ешитмәди. Пәнчәрәнин бир тајы тез ачылды. Јәһја башыны чөлә узадыб чығырды:

— Салман әми, Салман әми!

Машын дајанды. Салман киши дүшүб гапыја тәрәф јөнәләндә көрдү ки, клуб чамаатла долудур. О, јығынчаға кечикдијини дујуб тәләсик ериди.

Салманын бригадасы инди Тәзәшәһәрдә дөрдмәртәбәли бөјүк мәнзил корпусунун габаг диварларыны, сүтунлу гапы вә ејванларыны тикиб галдырмагда иди. Бу, бинанын ән көзәдәјән ери иди. Бу, тәкчә бинаја јох, бүтүн мәһәлләјә вә бөјүк кениш күчәјә сифәт вә јарашыг верирди. Узагдан, лап дәмир јолдан сечилән бу евләрин үзү, сәлигәли квадрат ејванлары, ишыглы пәнчәрәләри шәргә — күнәшә бахырды. Јүзләрлә аилә бу сүтунлу пилләкәнләрдән кечиб тәзә мәнзилләринә кедәчәк, минләрлә гонаглар, гатар-гатар өтән мүсафирләр бураја тамаша едәчәкләр. Она көрә дә һәм мүһәндисләр, һәм бәнналар бураја артыг диггәт етирирләр.

Ики күн әввәл мә'дәндән кәлән дашын бир һиссәсини Салман киши ајырыб кәнара гојду, гәбул етмәди. Ағабалаја тә'кидлә тапшырды ки; «Алабәзәк даш кәтирмә, мәним карыма кәлмәз; сүд кими ағ дашлар сечмәк лазымдыр!»

О, нә шофер, нә дә техники тәчһизат нүмајәндәсинә архајын олду. Истираһәт күнү сәһәр тездән јүк машынына отуруб Гарадаға, даш карханасына кетди. Машынына ағзындан чыхан дашлары сечиб ишарә етди. Ағабалаја тапшырыб трестә гајытды.

Бу һәмин күнләр иди ки, тәчавүзкар американ империалистләри дишинә гәдәр силаһланыб Корея саһилләринә төкүлмүшдүләр. Доллар һәрисләринин вәһши тәдбирләринә гаршы совет халгы кәскин э'тираз, нифрәт сәсини учалдырды. Бу һәмин күнләр иди ки, дүнянын һәр еринде атом силаһыны ишләдәнләрин мүһарибә чаниси адландырылмасы һаггында Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин бәяннамәсини милйонларла адамлар имза эдирдиләр.

Иншаатчыларын бу күнкү йығынчағы да һәмин мәсәлә үчүн чағырылмышды. Фәһләләр, мүһәндисләр, техникләр һәйәчанла данышыб мүһарибә гызышдыранлара лә'нәт яғдырырдылар. Трибунада бир-бирини әвәз эдән натигләр совет сүлһ сиясәтинә сәс вериб бәяннамәни имза эдир вә үзәрләринә ени-ени өһдәчиликләр көтүрүрдүләр.

Партком катиби сөзү тикинти устасы Салман кишийә верәндә бүтүн зал сукут ичиндә иди. Адамларын көзү өмрүнүн аз гала ярым әсрини тикинтидә, даш йонмагда кечирән гочаман бәнная дикилмишди. Салман киши ады чәкилән кими яшына ярашмаян ейин вә ири аддымларла трибуная галхыб чешмәйини көзүнә тахды, әлиндәки блокнот вәрәгинә бахды, башыны галдырды, бир гартал бахышы илә залдакылары сүздү, әмәкдә бәркимиш әлләрини күрсүнүн кәнарына сөвкәди, һейкәл кими даянды, сәсиндә ашкар сечилән бир һәйәчанла данышды:

— Йолдашлар, мәним пешәм тикмәкдир. Мән эв тикәнәм. Эв тикмәнин ән бөйүк дүшмәни эв йыханлардыр. Мән о эв йыханлары, о баш кәсәнләри дейирәм ки, сәрһәдләри, өлкәләри, дәрялары ашыб гузғун кими төкүлүбләр Корейя. Американы тапан Христофор Колумб сағ олсайды Трумэнә дейәрди: «Һейф ки, бу торпагда сәнин кими әчлафлар пейда олду. Тфу сәнин чәллад сифәтинә, өзүн чәһәннәм, бүтүн бир гит'әни рүсвай әләдин!»

Салман киши сәсини кет-кедә учалдырды. Сонра әлләрини көйә галдырды. Бүтүн дүняда һамынын истәдийи, һәмишә арзу этдийи бир сөзү тә'кидлә үч дәфә тәкрар этди:

Сүлһ, сүлһ, енә дә сүлһ! Мәним бригадамда бәяннамәйә гол чәкмәйән йохдур. Биз сүлһ ишинә ени әмәк рәшадәти илә хидмәт этмәйи гәрара алмышыг. Йолдашларымла мәсләһәтләшмишәм. Күнү бу ахшамдан сүлһ нөвбәсинә кедәчәйик! Чүнки, зәмидән йығылан һәр артыг сүнбүл дүшмәнә вурулан сүнкүдүрсә, чыхарылан һәр литр нефт мүһарибә һәрисләринә бир зәрбәдирсә, һәр тикилән ени мәнзил сүлһ дүшмәнләринә атылан бир бомбадыр. Бу зәрбәләрин сайыны артырмаг кәрәк. Һәр кәс өз иши башында: сән — мә'дәндә, о — тарлада, мән — иншаатда вә һабелә!..

Салман киши эвә гайыданда нәвәси — үч яшлы Агил ону пилләкән ағзында гаршылады. Ушаг, бабасынын кәлишини онун зәнк вурмағындан, аддым сәсләриндән я аста өскүрмәсиндән дуяр, габағына гачарды. Бабасынын әлиндә көрдүйү кағыза бүкүлү шейләри алыб эвдәкиләрә тәгдим этмәйә тәләсәрди. Бу күн исә Агил бабасыны шикайәтлә гаршылады:

— Баба, нәнәм мәни гоймады язам!

— Нә язачагсан, бала?

— Өзү язды, мәни гоймады!

Салман киши ушағын шикайәтинә бахмаг истәди:

— Ай Мәсмә, — деди, — өзүн язырсан, нийә гоймурсан ушаг да язсын?

Мәсмә күлүмсәйәрәк ушағын хаһишини изаһ этди вә деди:

— Мән йох, халалар гоймады. Ай Агил, гәләм мәним иди, йохса халанын?

Санки нәнәсинин сөзү Агилин ядына даһа ени бир шей салды. О, бабасынын әтәйиндән салланыб әлавә этди:

— Хала да гоймады. Портфели вар һа, о гоймады! Гәләм вермәди!

Салман киши нәвәсинин мәтләбини баша дүшдү. О күн эвләр мудири эвдар гадынларын йығынчағыны чағырмышды, бәяннамәни имзалайырдылар. Агил һәйәтдә, нәнәсинин янында иди. «Һамы язан кағыза» о да язмаг истәйирди.

Нәвәсинин бу арзусу Салман кишийә хош кәлди! Ону гучаглайыб көйә галдырды, өпдү вә:

— Оғлум, — деди — сән бөйүйәндә, боя-баша чатанда о гәдәр язачагсан, гол чәкәчәксән ки... Кәләчәк, бөйүк кәләчәк сизи көзләйир!

Салман буну дейиб нәвәсинин үзүнә бахды. Онун күл кими зәриф ушаг симасында оғлуну, Бәндалыны

көрдү. Бәндалы орду сыраларында иди. О, Вәтәнимизин шәрг сәрһәдләриндә кешик чәкирди. Һәр һәфтә мәктубу, телеграмы кәлирди. Һәр дәфә Агили бир дил илә диндирирди.

Бабанын сөзү Агили тә'мин этмәди:

— Мән бөйүмүшәм дә!

— Енә бөйүйәчәксән.

— Лап сизин кими?

— Биздән дә бөйүк!

— Һачан бөйүйәчәйәм?

— Лап тез бөйүйәчәксән.

Салман киши буну дейиб мә'налы нәзәрилә нәвәсинә — о ири вә гара көзлү, кирдәсифәт ушағын күләр үзүнә бахырды; бахдыгча да доймаг билмирди. Дейәсән, һәр күн көзү габағында фәрәһ вә нәвазишлә бөйүйән ушаг дейилмиш. Дейәсән, ону илк дәфә көрүрдү. Бәлкә дә һәр бахышда онда ерә-көйә сығмаян, бир ан сакит олмаян о зирәк, шириндилли ушагда ени-ени хасиййәтләр көрүрдү. Салман кишинин бу севинчли вә ифтихарлы бахышларында дәрин бир мә'на вар иди. О, үрәйини долдуран одлу һиссләри, зеһнини мәшғул эдән мә'наны демәйә һазыр иди, анчаг билирди ки, Агил бу сөһбәтләр үчүн көрпәдир.

Аилә сүфрә башында отуранда Агил бөйүкләрә мәхсус бир әдәблә чәнкәл-бычаг алмыш, чөрәйини, хөрәйини габағына чәкмишди. Бурада да шикайәтини унутмамышды:

— Баба, — деди, — халадан о кағызы ал, мән дә язым!

Салман киши она чохлу дәфтәр, рәнкли гәләм алачағыны вә'д этди.

* * *

Салман киши ахшам тикинтийә гайыданда бригада үзвләрини орада көрдү. Даш вә семент һазырланмышды. Бәһрам устасына салам вериб деди:

— Салман әми, биз дура-дура сизин ахшам ишинә кәлмәйиниз нә лазым!

Гоча уста енә гүдрәти түкәнмәз әлләрини галдырыб:

— Мәним голумда күч вар! — деди. О, юмругларыны дүйүб әлавә этди: — Буна күвәниб гол чәкмишәм. Өһдәчилик көтүрмүшәм. Мән ишләйәндә чаванланырам. Һәр эв тәһвил вериләндә, аиләләр тәзә мәнзилә көчәндә элә билирәм балаларыма той эдирәм. Бизим ишимизин мә'насы беләдир...

Салман киши буну дейиб пенчәйини сойунду. Дивар үстүнә галхды.

Бәһрам макараларла дама чыхарылан дашы устасына верир, семент төкүрдү. Салман киши тикирди. Өзүнүн сечдийи ағ даш илә ишләмәк, һәм дә сүлһ адына ишләмәк гочанын әзминә гүввәт верирди.

* * *

Азадлыг вә сәадәтин даяғы олан Москвада сүлһ тәрәфдарларынын икинчи Үмум Иттифаг конфрансы чағрыланда Салман кишинин бригадасы мәнзил иншааты ишини баша чатдырыб тәһвил вермишди. Тәһвил комиссиясынын сәдри архитектор Һашымов гоча бәннанын ишиндәки сүр'әтә, кейфиййәтә йүксәк гиймәт верди вә ону тәбрик эдиб деди:

— Сиз чох аиләләрә ени мәнзил вердиниз, мүһарибә гызышдыранлара исә ени бир зәрбә вурдунуз.

Салман киши һәмишәки үрәк раһатлығы илә архитектора тәшәккүр эдиб:

— Борчумуздур! — деди.

Бригада үзвләри устанын сөзүнә гүввәт вердиләр:

— Биз сүлһ йолунда ярадан әлләримизлә ахырачан варыг.

1950

ЧИН ГЫЗЫ

Исти яй күнләриндән бириндә, Янтсея дәмир йолуна тәрәф энән чылпаг ямачдан аягялын бир гыз ушағы ейинләйирди. Онун сачлары пәришан, яхасы ачыг иди. Чийниндән мәктәбли чантасына охшаян боз бир һәмайил ашырмышды.

Бу гыз үч күн әввәл атасы илә чәлтик тарласында чалышырды. Вәтән көйләринә йол тапан һава гулдурлары — американ тәйярәчиләри зенит топчуларынын горхусундан шәһәрә сохула билмәмиш, бу ерләри — кәнд эвләрини, йоллары, тарлалары бомбаламышдылар. Сәккиз яшындан анадан етим галмыш олан Лан-ни атасыны да бурада итирмишди.

О дәһшәтләри көзү илә көрәндән сонра Лан-ни эвә-эшийә, кәндә йовуша билмирди. Бир аз тәрәддүддән сонра гыз, атасынын тәзә гәбрини сон дәфә гучаглайыб, бирбаш шәһәрә йола дүшмүшдү.

О билирди ки, истидә, пияда бу узун йолу кетмәк чәтиндир, лакин бу чәтинлик ону фикриндән дашындыра билмәмишди.

О, вачиб бир мәсәлә ардынча кедәнләр кими кедирди. Лан-нинин — он дөрд яшлы бир етимин нә мәгсәди ола биләрди? О, шикайәтәми кедирди? Үмид бағладығы гоһумларынын далынча, яхуд иш ахтармағамы кедирди?

Гызын фикриндә бунларын һеч бири йох иди; о тамам башга мәгсәд үчүн кедирди.

— Кедәчәйәм!

Гәлбиндән кәлән бу гәт'иййәтли сөз ушаглара йох, бөйүкләрә мәхсус бир ирадә вә әзмдән хәбәр верирди. Лан-нийә elә кәлирди ки, ону һеч бир гүввә бу әзминдән дөндәрә билмәз, һеч бир кәс онун йолуну кәсә билмәз;

чүнки о, мәһз бир мәгсәд үчүн, бөйүк бир мәгсәд үчүн, ялныз Лан-нийә, ялныз ушаглара йох, һәм дә бөйүкләрә, Чинин, Кореянын бүтүн әһалисинә айдын вә әзиз олан бир мәгсәд үчүн кедирди. О, интигам алмаг үчүн кедирди.

Лан-ни ахшам гаранлығында бөйүк йола чатды. Орада чәбһәйә йолланан көнүллү дәстәләри көрәндә гыз севинчиндән аддымларыны ейинләтмәк истәди. Анчаг аяглары она табе олмады. Кейимиш дизләри санки һиссини итирмишди. Лан-ни силаһлыларын узаглашдығыны көрүб, вар күчү илә гышгырды.

— Йолдашлар! Гардашлар!

Дәстәләрин ахырында кедән әскәр, ушағын нә исә бир мәтләби олдуғуну баша дүшдү, арабасыны сахлады. Лан-ни әлини галдырды, салам вериб деди:

— Мәни дә көтүрүн!

— Һара кедирсән, гыз?

— Сизинлә кедирәм.

— Биз дүшмән габағына, дөйүшә кедирик! — дейә әскәр чаваб верди.

— Мәнә дә силаһ верин!

Әскәр, гызын хаһишиндә, онун сөзләриндә милйонларла кореялынын, чинлинин дүшмәнә — империализм тәчавүзүнә олан одлу нифрәтини дуйду.

— Гызым, — деди, — сән мәктәбә кетмәлисән! Вәтәнимизин кәләчәк ләягәтли вәтәндашы олмаг үчүн сән охумалысан. Сәнин силаһын гәләмдир. — Әскәр чибиндән чыхартдығы бәзәкли гәләми Лан-нийә бағышлады. — Сәнин силаһын бу олсун. Балача вәтәнпәрвәр, мүәллимин сөзләрини бунунла язарсан!

Әскәр башы илә «һәләлик» ишарәси эдиб, арабаны сүрдү. Лан-ни дәрин бир һәсрәтлә йолун кәнарына чәкилди, сүкутла кедәнләрин далынча баха-баха галды.

Гыза кәнддә демишдиләр ки, сәнә һеч кәс силаһ вермәз; чүнки сән ушагсан, белә иши бачармазсан!

О, баша дүшә билмирди ки, она нийә э'тибар эдиб, силаһ вермирләр? Мәкәр о, буна лайиг вә гадир дейилдими? Мәкәр онун үрәйиндәки интигам аловуну көзләриндә охуя билмирдиләрми?

«Нә үчүн мәнә, һеч олмазса, бир түфәнк вермирләр? Мән атәш хәттинә нечә чумардым, атамын, һәмвәтәнлә-

римин интигамыны нечә алардым! — Кечә-күндүз юху, раһатлыг билмәдән ирәли кедәрдим! Яраларымы гәзәблә сағалдар, сәсим һәмишә габаг чәркәләрдән кәләрди, мән буну бачарардым!»

Кәнд гызынын арзу вә һәсрәтләриндән хәбәр тутан гоча бир һәким ону һәрби хәстәханая хидмәтә кәтүрдү.

— Бу, — деди, — вәтән уғрунда, дөйүш гәдәр мүгәддәс бир ишдир. Сән бизим яралы дөйүшчүләрин мүаличәсинә көмәк эт! Вәтән сәндән чох разы галар.

Лан-ни хәстәханада шәфгәт бачысы вәзифәсиндә чанла-башла ишләсә дә, гулағы сәсдә, көзү йолда, үрәйи интизарда иди. Күман эдирди ки, нә гәдәр меһрибан, хошрәфтар адамлар ичиндә чалышса, нә гәдәр мүгәддәс иш көрсә дә, онун интигам алмаг арзулары бу отаглара сығмаячагдыр. О тез-тез баш һәкимдән хаһиш эдиб дейирди:

— Мән раһат ола билмирәм! Мән орая көмәйә кетмәк истәйирәм.

***

Күнүн бириндә Лан-нини Сүлһ тәрәфдарлары Комитәсинә чағырдылар. Гыз анчаг бурада, өзү кими чаванлар йығынчағында билди ки, ону Москвая, Үмумдүня сүлһ тәрәфдарларынын конфрансына көндәрирләр. Бу хәбәри эшидәндә Лан-ни севинчиндән билмәди нә десин. Йолдашлары да севинирдиләр. О бирбаш идарәйә, баш һәкимин янына кетди.

Орада да гызы тәбрик этдиләр. Она йол тәдарүкү көрдүләр. Сәһиййәчи чаванлар Москвая бир мәктуб яздылар. О мәктубда совет адамларынын, онларын бөйүк мүәллими, дүняда сүлһүн, сәадәтин байрагдары олан бөйүк Коммунист партиясына мәһәббәт вә миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Американ империалистләринин Асияда төрәтдикләри чинайәтләри, Чин, Корея халгларынын мүһарибә гызышдыранлара олан гәзәб вә нифрәтини изаһ этдиләр. Йолдашлары Лан-нинин әлини сыхыб йола саланда, һәрә бир дилдә она тапшырырды:

— Москвая салам дейәрсән!

— Сән нә хошбәхтсән!

— Москвада эшитдикләрини ядында мөһкәм сахла ha!.. Сән кәрәк һамысыны бизә данышасан!

***

Гатар Москвая чатмаздан һәлә бир күн габаг Лан-ни пәнчәрә габағындан чәкилмирди. О, әлиндәки «Правда» гәзетинин һәр сәһифәсинә бахдыгча, бармағыны айры-айры кәлмәләр үстүнә гоюб, мүтәрчимдән сөзләрин тәләффүзүнү, мә'насыны сорушурду.

Совет адамлары гардаш Чиндән кәлән чаван достларыны һәр ердә доғма мәһәббәт, һәрарәтли бир севинч, сәмимиййәтлә гаршылайырдылар. Лан-ни бу достларын дилиндән дүшмәйән сүлһ сөзүнү, ССРИ, Чин сөзләрини тәкрар эдирди.

Москвада, Чин гызынын илк аяг басыб кәздийи ер онун чохдан бәри китабларда охудуғу, радиоларда эшитдийи, рәссам лөвһәләриндә көрдүйү әзәмәтли ер — Гызыл мейдан олду. Лан-ни минләрлә совет адамларына гарышыб, бөйүк Ленин мәгбәрәсини зиярәт этди.

Лан-ни бурада, өзүнү доғма атасынын гаршысында олан кими сәрбәст һисс этди. Нәдәнсә онун гәлби, бузу гырылмыш бир үмман кими тәрпәнди. Гызын синәси чошгун вә сакит бир һисслә долду. Бу, илләрдән бәри чәкдийи һәсрәт, бәсләдийи арзу, ашыб-дашан бәхтиярлыг севинчи идими?... Лан-ни үрәйини долдуран, илләрдән бәри ифадә эдилмәйән гәһәрли сөзләри демәйә санки дүняда ән мүнасиб ери, ән мүнасиб адамы тапмышды. Лан-ни һисс эдирди ки, чохларына мүйәссәр олмаян бир имканы о анчаг инди тапмышдыр. Бәлкә буна көрә, мәһз буна көрә одлу кәнчлик дуйғуларынын көйрәлдийини, санки гәлбинин бирдән-бирә кенишләниб ачылдығыны зәнн этди. О, көзләрини әзәмәтли, мүгәддәс мәгбәрәйә тикәрәк пычылдады:

— Ата! Узаг Чиндән — азад Чиндән бүтүн ушагларын, кәнчләрин мәһәббәтини вә саламыны кәтирмишәм.

Лан-ни буну ата ағушуна атылан бир бала кими, һәйәчанлы гәлбинин бүтүн һиссийяты илә деди.

1950

КИЛАСЫН СЕВИНЧИ

Көзләнән күн кәлиб чатды.

Сабаһ, сентябрын 1-дә Килас да дәфтәр-китаб көтүрүб мәктәбә кедәчәк, охумаг, язмаг, маһны өйрәнәчәк.

Гыз нечә дәфә йолдан өтәндә даяныб мәктәбә, ушаглара һәсрәтлә бахмыш вә сорушмушду:

Мән һачан охуячағам?

Анасы онун һәлә мәктәб яшына чатмадығыны дейәндә Килас инчийирди:

— Боюм чатыр, адымы яза билирәм!..

— Дарыхма, гызым, кәлән ил сәни дәрсә гоячағам!

Көзләнән ил кәлиб чатды. Килас мәктәбә һазырлашырды.

Онун мәктәб тәдарүкү чохдан көрүлүрдү. Язын көзү ачыланда, гайсылар чичәкләйәндә ики гыз кәлиб онун яш кағызына бахмыш, адыны язмышды. Анасы она портфел, дәфтәр-гәләм, үстүндә шәкил олан тәзә бир китаб алмышды.

Шәкилдә лентли, көк, гаракөз бир гыз ушағы отуруб китаб охуюрду. Килас бу шәклә чох бахырды. Һәр бахдыгча орада өзүнү көрүрдү. Үрәйиндә бә'зи-бә'зи сөзләр дейирди: «Мән дә белә отурачағам, лап бу чүр. Мәним дә шәклими чәкәчәкләр».

Бу ахшам анасы Киласла хүсуси мәшғул олду. Онун мәктәб палтарыны һазырлады, машын башында отуруб, бир өнлүк тикди, лентләрини үтүләди, һачанданса сахладығы ағзыгатлаглы, гырмызы нахышлы чораблары шкафдан чыхартды, «Мүбарәк!» дейиб, гызына верди. Киласын дәфтәр-китабыны портфелә йығды, портфелин сол күнчүнә гырмызы бир алма да гойду.

— Тәнәффүс оланда ейәрсән! — деди.

Гызыны — әскәр йолдашындан еканә ядикар олан Киласы бөйүдүб, бу яша чатдыран, сабаһ ону мәктәбә йола салмалы олан ананын гәлбиндә тәбии бир севинч, бир раһатлыг һисси варды:

— Гызым, инди һәр шейин һазырдыр!

Анчаг Килас раһат ола билмирди. Анасынын чошан мәһәббәти вә бу тәдарүкләр онун интизар вә һәйәчаныны даһа да артырырды. Она елә кәлирди ки, бунларын һамысы сабаһ онун мәктәбә кетмәси үчүн кифайәт дейилдир. Илләрдән бәри ешитдийи, арзусунда олдуғу о бөйүк һәйәтли, ири пәнчәрәли үчмәртәбә бина, отагларындан мүәллим сәси кәлән, һәйәтиндә ушаглар ойнашан бина Киласын көзләриндә даһа да бөйүмәкдә иди. Дәстә-дәстә ушагларын кириб чыхдығы, сыралара дүзүлдүйү, зәнклә йығылыб-дағылдығы ядына дүшдүкчә гызын үрәйи дөйүнүр, рәнки гызарырды. Она елә кәлирди ки, мәктәбә кетмәйә һәлә һазыр дейилдир. Нәйи исә чатышмыр. Анчаг бу чатышмаян шейин нә олдуғуну ахтарыб тапа билмирди. Гапыя йүйүрүб гайыдыр, портфелини ачыб бағлайыр, күзкү габағында даяныр, пәнчәрәдән бойланыб, һәйәтдәки ушаглара көрүнмәк истәйир, анасындан дөнә-дөнә сорушурду:

— Мүәллимә нечә салам верим? Адымы дейим, йохса атамын адыны? Портфелими һара гоячағам?..

Мәктәб һәйәти йүзләрлә әли портфелли, боғазы галстуклу оғлан-гызла долмушду. Елә бил ки, һәр тәрәфә чичәк сәпилмишди. Айлардан бәри бир-бириндән айрылан, дүшәркәләрдә, истираһәт евләриндә, яйлагларда, сәяһәтләрдә динчәлиб гайыдан йолдашлар көрүшүр, гучаглашыр, гушлар кими учадан сәс салырдылар.

Һүндүрбой, ағ, узун палтарлы, дөшү нишанлы, голу саатлы гадын-мүәллим биринчиләри сырая дүзүб апаранда, зәнк сәсләри һамыны дәрсә чағырырды. Килас сәсини ешитдийи бу зәнкин һарада вурулдуғуну билмәк үчүн әтрафына бойланырды, амма бир шей көрә билмирди. Янындакы, адыны һәлә билмәдийи өзү бойда бир гыз онун бармағыны тутуб чәкирди: «А гыз, бәри кәл!».

Мүәллим ушаглары сыралара чүт-чүт ейләшдирәндән сонра деди:

— Ушаглар, сиз бу күндән мәктәблисиниз. Сизи тәбрик эдирәм!

Мүәллимин бу меһрибан сөзләри Киласын элә хошуна кәлди ки, өзү дә билмәдән аяға галхды, ширин-ширин күлмәйә башлады. Мүәллим өз адыны дейәндә Килас тәкрар ериндән галхыб, һеч кәсә мачал вермәдән деди:

— Мүәллим, мәним адым Киласдыр.

Ики күн сонра Киласы синфә санитар сечдиләр. Анасы онун голуна гырмызы нишан тикди, чийнинә «санитар чантасы» салды. Инди Килас өз вәзифәсини билирди. Синифдә бир кағыз гырығы, бир чөп дүшмәйә гоймазды. Тәнәффүсдә кәрәк лөвһә тәмизләнә, силки ююла, пәнчәрәләр ачыла, һамы синифдән чыха иди. Мүәллимин столуна һәр күн кәрәк тәзә кағыз я гәзет салына иди. Лөвһә тәр-тәмиз, тәбашир ериндә ола иди.

Күнләр кечдикчә, йолдашларыны яхшы таныдыгча, севдийи китабын вәрәгләрини өйрәндикчә, Килас севинчиндән һәр күн бир аз бөйүйүрдү. Инди даһа биринчи күнләр, гәләм тутмағы өйрәндийи, чизкини әйри чәкдийи күнләр дейил. О, һәрфләри, сөзләри гәшәнк язмагла, мүәллимә көстәрмәклә кифайәтләнмирди. Эвә чатмамыш анасыны чағырыб, портфелини ачыр вә севинә-севинә дейирди:

— Бах, мүәллим беш языб.

***

Гыз дәрсдән сонра һәйәтә чыхмышды. Орада ялныз ушагларын йох, бөйүкләрин, аналарын да йығынчағыны көрдү. Эв идарәси мүдири Зәһра хала стол гоюб, үстүнә гырмызы өртүк салмышды, кағыз-гәләм дә вар иди. Зәһра язылы бир вәрәги көстәриб, аналара дейирди:

— Гол чәкин!

Бу, инди бүтүн дүнянын һәр ериндә фикриачыг адамларын гол чәкдийи бир кағыз иди. Бу, Үмумдүня Сүлһ Шурасынын мәшһур мүрачиәти иди.

Гыз санки тәкчә Зәһрая йох, бүтүн аналара суал верирди.

— Нийә гол чәкирләр?

— Бу нә кағыздыр?

Зәһра онун башыны сығаллады, әйләшиб көзләринин ичинә бахды, чох мә'налы суалына чаваб верди:

— Гызым, биз сүлһә гол чәкирик. Гол чәкирик ки, бир дә дава олмасын, һеч бир эв дағылмасын, сизин кими балалар динч охуюб, боя-баша чатсынлар, бөйүк адам олсунлар. Бу кағыза рәһбәрләримиз биринчи гол чәкибләр.

Килас бир кағыза, бир дә Зәһрая бахды.

— Ушаглар да гол чәкә биләрми? — дейә Килас сорушду.

— Ушаглар бөйүйәндән сонра гол чәкәр. Инди сәнин анан гол чәкәчәк. Бәс анан һаны? — Бир шей ядына дүшмүш кими, Зәһра әлавә этди: — Сән исә дәрсләрини ә'ла өйрән, мүәллим дейәнләрә бах!

Килас эвә гачды. Төвшүйә-төвшүйә анасыны сәсләди:

— Тез кәл, гол чәкирләр!

— Нәйә гол чәкирләр?

— Даһа дава олмасын.

— Тәки олмасын, гызым. Бәс сәнә ким деди?

— Одур, Зәһра халанын әлиндә гәрар вар — сүлһүн гәрары. Рәһбәрләримиз гол чәкиб, инди дә һамы гол чәкир.

Анасы чәлд аяға галхыб, һәйәтә кәлди. Зәһра анасы илә кәлән Киласы көрүб күлдү:

— Сағ ол, Килас — деди. — Сән әсл сүлһ тәрәфдарысанмыш, гызым.

Килас һәвәсләниб, бинанын юхары мәртәбәләринә галхды. О бир ишыг кими эвләрә кириб чыхыр, хош хәбәр вә шәнлик кәтирирди. Эв гадынларыны сүлһә гол чәкмәйә чағырырды:

— Саялы хала, һәйәтдә чағырырлар, һамы йығылыб.

— Ай нәнә, кедә билмирсәнсә, кәтирим бура, гол чәк!

Киласын гапы-гапы кәзиб хәбәр вермәси, биная сәс салмасы бөйүкләрин хошуна кәлирди. Онлар: «Бу саат, бала!» дейә эвдән чыхырдылар. Сүлһ кағызына гол чәкәнләрин сайы чохалдыгча, Киласын фәрәһи артыр, көзләри севинчлә парылдайырды. О, бөйүкләр кими диггәтлә сияһийә бахыб, дейирди:

— Һамы сүлһ истәйир.

Зәһра онун севинчинә шәрик олду:

— Гызым, бүтүн вәтәнимиз сүлһ истәйир.

Гызын көзүндә сүлһ истәйәнләр кет-кедә артыр вә дүняны тутан әзәмәтли бир орду кими бөйүйүрдү. Килас кишиләрин, гадынларын, фәһләләрин, мүәллимләрин, гочаларын, чаванларын дәстә-дәстә кәлиб, бу гәрара гол чәкдийини көзү илә көрүр вә севинирди. О, сүлһ сөзүнү өйрәнәндән сонра лөвһәдә ири һәрфләрлә буну тәкрар-тәкрар языр, позмаға гоймурду. Санки ушаглар гызын бу ишарәсини бир чағырыш кими дейирдиләр. Мүәллимин өйрәтдийи сүлһ маһнысыны уча сәслә охуюрдулар:

Мән дә сүлһә сәс верән
Милйонларын бирийәм.
Мән сәадәт йолунун
Йорулмаз әскәрийәм.

Киласын вә йолдашларынын һәят, сәадәт маһнысы баһар күнәши кими үфүгләрә яйылырды.

1951

БАДАМ АҒАЧЛАРЫ

Әдаләт! Яшыдларынла кәлин-кәлин ойнамалы вахтында сәни чөлләрә саланлары, вәтәнини, ханиманыны, шәрәфини тапдаянлары таныйырсанмы, гызым?

I

Ағарзанын эвиндән таппа-тап сәси кәлирди. Дүнәндән бәри эвин ортасында, тәндир башында салынмыш тәлисин үстүндә бадам дөйүрдүләр. Бу ил бадамын мәһсул или иди. Ағачын бириндән 7—8 батманачан бадам дәрилмишди. Эвдәкиләр бадам сындырыр, ич һазырлайырдылар. Дейирләр шәһәрдә ич яхшы пула кедир, байрамгабағыдыр. Ағарза бир йүк ич апарачаг, бир азыны тахыла дәйишәчәк, бир азына да ушаглара әйин-баш, пинәчи көһнәси алачаг.

Алты яшлы Әдаләт дә иш көрүр, көмәк эдирди. Атасынын сындырыб төкдүйү бадам ичини габыгдан тәмизләйиб нимчәйә йығырды. Һәрдән, атасындан хәлвәт, бирини ағзына атыр вә бирдән йийә билмирди. Оғурлуг шейин емәк нә чәтин олур. Бадам Әдаләтин ағзында бөйүйүрдү. Сүфрәдә йығылан ағлы-сарылы, тәмиз, этирли бадам ичинә бахыб һәсрәт чәкир, бунлары доюнча ейәнләрин ким олдуғуну дүшүнүр вә атасына суал верирди:

— Ата, бунлары һара апарачагсан?
— Базара, шәһәрә апарачағам, гызым.
— Кимә сатырсан орда?
— Мүштәрийә.
— Мүштәри кимдир?
— О да бир адамдыр да, гызым.
— Яхшы адамдырмы?

— Яхшысы да вар, писи дә вар!

— Йох, ата, пис адама вермә, һейифдир, яхшы адама вер!

Ағарзаны мараг көтүрдү. «Ушағын яшындан бөйүк данышмағына бахырсанмы?» дейә дүшүндү.

— Гызым, — деди, — мүфтә вермирәм ки, пулуна миннәт! Ким чох версә она сатырам.

Әдаләт э'тиразында давам эдирди:

— Йох! Пис адам чох пул версә дә сатма! Бадамы она вермә, һейифдир! Пис адама гисмәт олмасын, ата!

Әдаләтин дедикләри ушаг сөзү дә олса бир һәгигәтдән хәбәр верирди. Ағарза бадам ичинин балачаларындан үч-дөрд дәнә көтүрүб, Әдаләтин овчуна гойду, сонра мүлайим, меһрибан бир дилля тәсәлли верди:

— Гызым, бизә пул лазымдыр. Аллаһ гойса мәһсулун алычысы олса, бу дәфә әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хумсу-зәкаты чыхандан сонра, тахылдан артыг галса, гәдәк алачағам. Бачарсам сәнә дә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг, лап онун өзүндән алачағам ки, байрамда кейәсән!

Даланда аяг сәси эшидилди, дәрһал эвин гапысы зәрблә ачылды. Ағарзанын гоншусу Әличан, күлләдәймиш гуш кими, өзүнү ичәри атды:

— Ай рәһмәтлик оғлу нә отурмушсан, бадамлығы кәсдиләр! — дейә һәйәчанла хәбәр верди.

Ағарза сағ әлиндә даш, сол овчунда бадам олдуғу һалда чөмәлдийи ердән дик галхды вә:

— О нә сөздүр, Әличан? — дейә сорушду.

— Сәнә дейирәм бадамлығы кәсирләр.

— Сәфиһ-сәфиһ данышма, элә шей олмаз!

— Бу саат орадан кәлирәм, кәсирләр.

Ағарза гоншусунун үзүндәки чиддиййәти, бахышларындакы ваһимәни дуюб чарығыны аяғына чәкди.

— Ахы ким кәсир, нә дейиб кәсир?

— Әмәлә төкүбләр; одур, кәндхудадан соруш!

— Кәндхуданын нә һаггы вар, өз әлимлә экиб-бечәрдийим ағачы кәсә, бәйәм мән она бағча сатмышам? Кәл отур!

— Ай сағ олмуш, отурасы вахтдыр? Мән дә йончалығын һайындаям. Ону да сүрәчәкләр. Мүшавирин янына кетмәк истәйирәм. Көрүм нә чарә тапарам.

Әличан гапыдан чыхмаг истәйәндә Ағарза кәмәрини бағлайыб онун далынча тәләсди. Итә раст кәләчәйини дүшүнүб әл ағачы көтүрмәк истәди, бир дә фикирләшди ки: «Әрбабын адамлары буну көрүб бир аз да һирсләнәрләр. Яхшысы будур әлиялын кет!»

Ағарза өзүнү бадамлыға о заман етирди ки, мүшавирин адамлары даш һасары учуруб чая төкүрдүләр. Һасар ағзында кәсилиб атылмыш ағачлары көрәндә элә бил Ағарзанын голуну гәләм эләдиләр, гычларыны пейләдиләр. Вүчуду од тутуб янды, ган башына вурду. Бүтүн көйшән дәйирман дашы кими онун башына доланды. Һавахт чайдан һоппаныб бирисинин яхасындан япышдығыны өзү дә билмәди.

— Нийә дағыдырсан а байгуш? — дейә гышгырды. Бу дивары чәкәнәчән мәним күрәйим габар олуб, нийә сөкүрсән?!

Алнындан тәр даман ортабой салдат дартыныб онун әлиндән чыхмаг истәйир вә дил-ағыз эләйирди:

— Бошла яхамы, буйруг гулуям! Мәндән нә япышмышсан?

Ағарза ону кәнара итәләйиб гышгырды:

— Чыхын мәним бағчамдан!

Хаки пенчәк кейинмиш бир американ забити она янашыб әлини тапанчасынын дәстәйинә гойду, эһмал сәслә, лакин һәләли әда илә деди:

— Бу көйшәнләри сизин ағаларыныз бизә сатыблар. «Маршалл планы» үзрә биз бурая көмәйә кәлмишик. Шикайәтинизи әрбабыныза эләйин, ишә мане олмайын!

2

Сон заманларда гоча вә издиһамлы шәһәрин дар, гаранлыг вә долашыг күчәләриндә учабой, узунгол, үз-көзүнү түк басмыш, гашгабаглы, әли ағачлы, аяғы чарыглы бир кәндлинин сәкидән-сәкийә аддымладығыны көрәнләр чох иди. Кәнардан кәлдийи, набәләд адам олдуғу, нә иш үчүн исә гапылар кәзмәйә мәчбур бир мүсафир олдуғу илк бахышдан мә'лум иди. Күман кәлдийинә о, әл бойда бир кағыз көстәрир, үнван сорушур, дәрдини демәк истәйир, баш әйиб йолуна давам эдирди.

йорулса, тагәтдән дүшсә дә ағыша, күләйә, вахт-бивахта бахмадан күчәләри аддымлайырды.

Бу мүсафирин ким олдуғуну охучулар яхшы билирләр. Кәнддә үмиди үзүлән Ағарза бунунла үчүнчү дәфәдир ки, шәһәр күчәләриндә кәзә-кәзә бадамлығынын һаггыны мүдафиә эдән адам ахтарыр. Кәндлиләри Мирзәмәммәдә бир «тутарлы» әризә яздырыб әрбабын һүзуруна апарды. Уча, һасарлы бир һәйәтин гапысыны эһтиятла тыггылдатды. Чаван бир оғлан чыхыб онун үзүнә бахды. Ағарза салам вериб сөзүнү деди:

— Бизим әрбабын эви бурадырмы? Кәмәрли кәндиндән кәлмишәм. Ағая әрзим вар.

Чаван оғлан гайыдыб кетди, бир аз кечмәмиш гапыны ачдылар. Ағарза «Бисмиллаһ!» дейиб ичәри дахил олду. Һовуздан су кәтирән бир гары она ишарә эләди: «Аға ибадәтдәдир, көзлә!»

Ағарза даш сәкинин янындакы сүтуна сөйкәниб даянды. Әввәл, әтәйинин алтында кизләтдийи һәдиййәни ерә гоймаг истәди. Сонра дүшүндү ки: «Йох, ағанын өзү кәләндә верәрәм». Ағарза һейрәт вә һәсрәтли көзләри илә әрбабын имарәтини сейр этмәмишди ки, эйванын башындакы гапыдан әли тәсбеһли, бели әйри, коса, арыг бир кишинин чыхдығыны, она тәрәф кәлдийини көрдү.

Ағарза, әрбабы ахунд либасында, әли тәсбеһли, ағзы дуалы көрәндә хейли севинди: «Аллаһ адамыдыр, — деди, — рәһми кәләчәк». Өзүнү итирмиш һалда бир аддым ирәлийә ериди. Лайигсиз һәддийә сайыб кәтирдийи ики бечәни, бағлы гычларындан тутуб сәкинин кәнарына гояндан сонра әтәкләрини силкиб дүзәлди. Әлләрини дөшүнә гоюб салам верди, баш эндирди. Голтуғундан чыхардығы әл бойда әризәни тәгдим этди, тәкрар баш әйди. Ағ арахчынлы коса саггал, гадын башмаглы, чиндара охшаян адам исә әлиндәки үсүр тәсбеһи чевирә-чевирә динмәз-сөйләмәз Ағарзанын әризәсинә бахырды. О каһ кағыза, каһ да гаршысында итаәткар вәзиййәтдә дуран кәндлисинә бахырды. Анчаг һеч нә демирди. О нә үчүн динмирди? Ағзындакы дуанымы битирмәк нийййәтиндә иди? Чындыр ичиндә бахан кәндлисинин үстбашынамы тамаша эдирди? Ағарзанын һалынамы ачыйырды я да шикайәтчини диггәтлә эшитмәкми истәйирди? Әрбабын сүкуту Ағарзая бир гәдәр дә чүр'әт верди.

О, башына кәләни — американы мүшавирдән көрдүйү зүлмү данышмаг истәйирди ки, әрбаб кағызы гатлайыб саһибинә гайтарды. Онун батыг сәси эшидилди:

— Киши, нәйә кәлмишсән?

— Аға, шикайәтим вар!

— Кәнддәкиләри, мүбашири гоюб бу экин-тикин вахтында бура нәйә кәлмишсән?

— Аға, мәнә зүлм эләйәнин бири дә мүбашир өзүдүр.

— Нә олуб, енә шикайәт дәфтәрини ачмышсан?

Ағарза өзүнү танытмаг истәди:

— Аға, кәнд чамааты билир, мән өмрүмдә шикайәтә кәлмәмишәм. Амма инди көр нечә элачым кәсилиб ки, сизә баш ағрысы верирәм. Аға, мәним өз әлимлә әкиб бечәрдийим бадамлығымы кәсирләр. Сизә пәнаһ кәтирмишәм!

Ағарза чох шейләр данышмаг истәйирди. Лакин арахчынлы киши онун сөзүнү кәсди:

— Киши, шүкүр эләмәк әвәзинә шикайәтә нәйә кәлирсән?

Ағарзаны тәәччүб көтүрдү: «Бу, нәдән яна данышыр; мән нә үчүн шүкүр эләмәлийәм, нийә эләмәлийәм?»

Ағарзая элә кәлди ки, әризә яхшы язылмайыб. Арахчынлы киши онун дедикләриндән дә бир шей эшитмәди. Күман этди ки: «Бәлкә кишинин көзү пис көрүр, гулағы ағыр эшидир, гочалыгдан ола биләр, бир аз гайымдан данышмаг лазымдыр».

Ағарза бир аддым да ирәли ерийиб сөзләрини учадан тәкрар эдәндә арахчынлы киши бир аддым кери чәкилди вә сәсини учалтды:

А киши, гышгырыға салма, кар адам йохдур бурада! Дейирәм: бадамлығы кәсирләрсә сәнин хейринә кәсирләр.

Ағарза тәәччүбдән чийнини чәкди, она тохунан бир шейи рәдд эдирмиш кими, әлләрини габаға тәрәф ачды:

— Аға, мәним чөрәк ағачымы кәсирләр, эвим йыхылыр. Эви йыхылан адам нәйә кәрәк шүкүр элэсин?

— Шүкүр элә ки, мүшавирләр кәлиб сәни-мәни горуюрлар.

— Аға, мәни кимдән, нәдән горуюрлар!

— Нечә нәдән, коммунистләрдән! Бәли, баша дүшмәлисән ки, американлар бизим торпагда тәйярә мейданы

тикирләр ки, сабаһ коммунистләр сәнин башына бомба төкмәсинләр.

— Аға, мән коммунистләри дава вахты кәндимиздә көрмүшәм. Онлар касыб-кусубун әлиндән тутан адамлардыр. Мән онлардан бир пислик көрмәмишәм. Бомба-флан нә сөһбәтдир!..

Ағарза буну дедийини көрдү. Арахчынлы киши ирәли ериди, тәсбеһи бир кәнарә атыб ағачы Ағарзанын әлиндән алмаг, онун башына чырпмаг истәди. Ағарза әввәл әрбабын нийјәтини баша дүшмәди. Онун ағача әл атдығыны көрәндә, ятмыш кими айылды. Әрбаб ағзына кәлән сөйүшү дейиб нөкәрләрини чағырды.

— Говун бу мүртәд оғлуну! — дейә бағырды. — Итилсин, һансы чәһәннәмә кедир-кетсин! Мәним кәндимдә отурмасын! Көр нә гәләт эләйир! Тәблиғат апармағына бир бах! Аяғы чарыглынын бири! Ай чөрәк тутсун сизин кими надүрүстләри!..

Ағарза өзүнү гапыдан чөлә атды, бир баш ону әрбаб янына көндәрән һәмйерлиси Мирзәмәммәдин янына кетди.

Мирзәмәммәд дә Ағарзаны данлады.

— Ай бәдбәхт оғлу, — деди, — бу яша чатмышсан әрбабла данышмағы да бачармырсан. Әрбаб сөз көтүрмәз. Билмирсән ики йолуг чүчә илә аға янына кетмәзләр? Сән нә һесаб эләйирсән! Һамы Мирзәмәммәд олмаз ки, сәнә мүфтә әризә яза.

Ағарза ерлиси илә разылашмады:

— Мирзәмәммәд, ахы достум, нә үчүн элә дейирсән? Әрбаб кәрәк өзү разы олмуя! Мән өз әлимин әмәйи илә әкдийим ағачларын баһасыны истәйирәм. Бу, фитрә-сәдәгә зад дейил. Гардаш, мүшавирди, американды, инкилисди, һәр кәсди. Она ер лазымдыр айры торпагдан көтүрсүн! Көйшән долудур. Мәним бадамлығым олмаса, бу тәйярә ерә энә билмәз бәйәм? Ону көрүм һеч сағ энмәсин! Маһалда мейдан гуртармышды ки, мәним бир тикә бадамлығымы кәсирләр?

Ағарза достунун мәсләһәти илә тәкрар кәндә гайытды. Дейирләр мүшавирдән кағыз кәтирсән, о кағызы дөвләт банкына тәгдим этсән, зиянын бир пайыны аларсан.

Мүшавир доғрудан да она бир кағыз верди. Тәсдиг этди ки, флан маһалда, флан кәнддә Ағарза Баба оғлунун отуз бир ағачлыг бадамлығы, «Маршалл планы» әсасында кәсилиб мүәййән мәгсәд үчүн дүзәлди.

Ағарзанын бу кағызы, кәнддә охутмадығы савадлы галмады. Орада языланларын һамысы айдын иди. Һәр шей она айдын иди. Анчаг «Маршалл планы», «маршаллашма» дейилән сөздән бир шей баша дүшмүрдү. Кағызы охуянлара мачал вермир, бармағыны языньн һәмин еринә гоюб сорушурду:

— О нә сөздүр, гардаш? «Маршаллашма» — йә'ни ким барәсиндә язып? Мәнә тәәллүгү вар о сөзүн я йох? Йә'ни о адам кимдир, көрүм мәним ағачларымы кәсән адамдыр я буна әмр верән, пул бурахан адамдыр? О кимдир ахы?

Охумушлар, — гәзетдән, сиясәтдән сөһбәт салыб чох сөз дейирдиләр. Анчаг Ағарза даһа да һирсләнирди:

— Гардаш, һәр нә планы-фланы вар апарсын шаһла, вәзирлә данышсын. Мәним ағачларыма нә дәхли вар ахы! Плана дүшүр, гой мүлкәдарларын халвар-халвар ерләри дүшсүн. Мәним чанамаз бойда бадамлығымы билмирәм ким плана салыр ахы!

Мирзәмәммәд Ағарзаны баша салыб дейирди:

— Ай рәһмәтлик оғлу, бу «Маршалл планы» оядан — Америкадан кәлир. Бир бизим вәтәнә дейил, одур, түркә дә, юнана да, әрәбә дә кәлир. Верки-төвчи кими бир шейдир. Әввәлләр Ирана вәба кәләрди, таун, чәйирткә кәләрди. Инди дә «маршаллашма» кәлир, Америка салдаты кәлир. Чүрүк мал, тысбаға юмуртасы кәлир. Дүнән кәндлинин чиловунда бир арыг ат вар иди, үфүрсән йыхыларды. Сорушурам: «Кәндли гардаш, ат нийә бу көкә дүшүб?..» Кәндли күлүб, дейир: «маршаллашыб». Белә екә бир кәндин бағ-бағатыны кәсиб төкүрләр; сорушурсан бу нә һәнкамәдир? Дейирләр: «маршаллашырыг». Шәһәр күчәләриндә диләнчи әлиндән кечмәк олмур. Дейирсән: чаным, бу нәдир? Дейирләр сәсини чыхарма, «маршаллашырыг!» Кәндлиләр бир-бирини лүт, мөһтач көрәндә дейирләр: «Сән «маршаллашыб» гуртармышсан!» Һеч бир зәлзәлә, сел, һеч бир сәмум ели кәндләри «маршаллашма» гәдәр яман күнә гоймамышды...

Ағарза достунун дедийиндән нәтичә чыхартды:

— Яхшы, гардаш, нә вачиб олуб? Олмаз ки, «машаллашмаяг!» Инди ки, «машаллашма» бизи бу көкә салыр, кәлин «машаллашмаяг» да!

Мирзәмәммәд гаһ-гаһ чәкиб күлдү:

— Сән, — деди, — доғрудан да лап авам имишсән. Көрүнүр, Кәмәрли дағларынын арасындан кәнары көрмүрсән. Ай рәһмәтлик оғлу, өлүнү дә кефинә гойсан шыллаг атыб кәфәни йыртар. Сәнин нә ихтиярын вар «маршаллашмаясан?» Сән «маршаллашмаясан» бәс бу әмерикан забитләринин газанчы һарадан кәлсин? Едди иглим, едди дәря баса-баса бурая әбәс ерә кечмәйибләр ахы! Бу сөзү мәним янымда дедин, өзкә ердә дилинә алма! Языгсан. Кет, бәлкә мүшавирдән бир кағыз ала билдин, бәлкә ерин баһасындан бир аз вердиләр. Енә гәниметдир, лә'нәт һечә!

Мүшавирин кағызына шәһәрдә күлдүләр. Бу кағыз, дедиләр, сәнин бағчан һаггында йохламадыр, айры бир шей дейил. Һеч бир иддиа үчүн сәнә әсас вермир.

— Мән айры иддиа әләмирәм. Һөкумәтлә һөкумәтлик әләмирәм. Торпаг дивана лазым олуб, буюрсун мәним зиянымы версин. Бу ки, ганунда вар.

— Ганунда нә вар?

— Ганунда вар ки, кәндлинин әлиндән алынан малын я мүлкүн баһасы верилә кәрәк.

— Кәндли вар, кәндли вар.

Банк дәфтәрдары, дазбаш, чешмәкли киши Ағарзаны даһа да һейрәтә салды.

— Нечә йә'ни, мән нечә кәндлийәм бәйәм? — дейә көзләри алачаланды.

— Нечә кәндлисән, өзүн билирсән, амма ихтияратын әрбабдадыр.

— Әрбаб мәндән верки алыр, малият алыр, бағчамын да саһиби дейил ки.

Дәфтәрдар кағызы Ағарзая тәрәф узадыб ичәри гайытды.

— Сәнин, — деди, — ишин мәһкәмәликдир. Кет орада бахсынлар, көр нә дейәрләр.

Мәһкәмәдә Ағарзаны бәлкә ийирми дәфә диндириб данышдырдылар. Языб поздулар. Шаһид, сүбут истәдиләр. Мүшавирин иштиракы олмадан ишә бахмадылар.

Чох хаһиштән, тәләбдән сонра күнүн бириндә мүшавирин вәкили кәлиб чыхды, мәһкәмәни инандырды ки, Ағарзанын бағча ери әввәлдән әрбабын олуб, кәндлинин иддиа үчүн әлиндә нә кағыз, нә сүбут вар. Она көрә дә бир шаһы тәләб этмәйә һагги йохдур!

Ағарзаны данышмаға гоймадылар. Иддиасыны рәдд этдиләр. Вәкил, чалдығы гәләбәнин ифтихары илә Ағарзанын янындан өтүб кетмәк истәйәндә Ағарза ону сахламаг истәди:

— Бура бахын, ағайи вәкил! — дейә мүрачиәт этди.

Вәкил гулаг асмады. Ағарза бәрк аддымлайыб онун чийниндән тутду, керийә чәкди:

— Сәнинәм ахы!

Кәндлини һирсиндән гызармыш көрән вәкил өзүнү итирди. Ағарза да түнд вә кефли нәзәри илә она бахыб дүшүндү: «Демәли, иши-күчү галды, әләми? Ди, ал кәлди!»

Ағарза буну дейиб вәкилә элә бир шиллә чәкди ки, үч дәфә фырланыб фәряд чәкди, йыхылды. Ағарза чыхмаг истәйәндә кимсә гапыны бәрк итәләди, гапы онун алнына тохунуб яралады. Ағарза арадан чыхдыса да, ону тә'гиб эдәнләри көрүб габагдакы дөнкәйә дөндү. Учуг бир дивардан һоппаныб кичик һәйәтә, орадан исә ағачлы бир ерә кечди. Бура хәстәхана имиш. Ағ халатлы бир һәким ону гаршылаянда, Ағарза алнынын ярасыны көстәрди. Ону сарғы отағына апардылар. Ағарзанын ярасы бағланыб гуртармышды ки, хәстәхана гапысында издиһам көрүндү. Мүдир гапыя чыхды. Горху вә тәәччүблә гапыдакылара бахды. Мүшавирин адамлары мүдирдән Ағарзаны тәләб эдирдиләр.

— Аға, нә буюрурсунуз? — дейә хәстәхана мүдири сорушду.

— Буранын мүдири лазымдыр! — дейә мүшавирин адамларындан бири донгулданды.

— Буюрун кәрәк!

— Демәли, рәис сизсиниз?

— Белә көрүнүр.

— Бурада кизләнән дүшмәни истәйирик.

— Аға, бура мүаличәханадыр!

— Кимин мүаличәханасыдыр?

— Фәрги йохдур, һәр кәсин олса, вәзифәси нахошлары мүаличә етмәкдир.

— Бурада яралы вармы?

— Яралы да вар, шикәст дә вар, гыздырмалы да...

— Биз бурая гачыб кизләнән...

Вәкил сөзүнү битирмәмишди ки, Ағарза чамааты ярыб һейкәл кими онун габағында даянды.

— Ағайи вәкил, пис олмазды сән кедиб өз ериндә Америкада вәкил олайдын. Бурада нә Америка торпағы вар, нә тәбәәси. Сизи бура чағыран да йохдур. Билмәк олмур дүнянын о башындан атыла-атыла кәлиб, бурада нә сүләнирсиниз! Кәндлинин ганы сизә дә ширин кәлиб... әләми?

Ағарза һирслә ирәли чыхды. Һиддәтиндән көзләри бөйүмүш, кичкаһ дамарлары шишмиш, сифәти мис кими гызармыш һалда дишләрини гысараг, юмруғуну дүйәрәк, сөзүнү бәркдән тәкрар этди:

— Ширин кәлиб, әләми?

Ағарзанын одлу бахышлары әтрафа илдырым сачырды. Юмруғу көйә галдыранда, вәкил бу саат башына энәчәк зәрбәнин дәһшәтиндән үркәрәк, кериләмәк истәди. Сәндәләди, өзүнү сахлая билмәди. Голларыны кәнара ачыб дырмашдығы уча ердән дүшән тоюг кими ләнкәр вурду. Архадан тутмасайдылар тирләнәчәк иди. Ағарза һәрифин чәкилдийини көрдүкдә санки зәрбәсини эндирмәйә һәдәф ахтарырды. Юмруғу илә һаваны ярды, синәсиндә янан нифрәт, гәзәб алову илә деди:

— Зәлиләр! Әгрәбләр!

Ағарза ирәли чуманда, вәкил дә, адамлары да чәлд чәкилди, издиһам парчаланыб голу чирмәкли, сачы дағыныг кәндлийә йол верди. О бир нечә аддым атандан сонра дөнүб вәкилә бахды. Санки бахышы сүнкү иди вә бунунла да өзүнә йол ачды Вәкилин әтрафындакылар дағылышдылар. Вәкил йолун ортасында гангал колу кими тәнһа көрүндү. Издиһам Ағарзаны бир гәһрәман кими гучағына алыб көздән итәнә гәдәр мүшайиәт этди.

3

Доғрудур, кәнддә Әличан Ағарзанын ушағына, атасынын тапшырдығы балача Әдаләтә өз өвлады кими бахырды. Ону көздән гоймурду. Анчаг Әдаләтдән архайын ола билмирди. Чүнки Әдаләт һәр күн оғурланыб кәнд үстүнә, бадамлыға кедирди, тәзәчә пучурлаян нәһәнк ағачларын доғраныб төкүлдүйүнә, бағча һасарынын ериндә биновралар салындығына диггәт вә үрәк ағрысы илә тамаша эдирди. О, бахырды, мүшавирин адамларынын нә иш көрдүкләринә диггәт етирирди ки, атасы кәләндә данышсын. Бағчада Әдаләтин өз әли илә тохумуну басдырдығы ики яшлы бир бадам ағачы, адам бою учалмышды. Гыз бу ағачы һәмишә әли илә суварыр, дибини алағдан, көвдәсини гарышгадан тәмизләйирди. Бағчанын сөкүлүб дағылдығыны көрсә дә, Әдаләт о көрпә ағача бахмагда давам эдирди. О бурая кәләндә әзиз йолдашыны — кимсәсиз галмыш, гоһум әгрәбасындан узаг дүшмүш бир етими көрән кими гәһәрләнирди. Санки көрпә ағачын еничә пучурлаян, һәят, күнәш арзусу илә баш галдыран зәриф, зүмрүд ярпаглары Әдаләтин кәлишиндән һәрәкәтә кәлир, нә исә дил ачыб демәк истәйирдиләр. Әдаләт нә этсин? Бадамын дибинә торпаг йығсын, әтрафына чәпәр чәксин? Дағ кими диварлары вуруб дағыдан, тәпәләри дүзә чевирән бу силаһлы мүшавирләрин, курултулу машынларын габағында Әдаләт нәдир ки, чәпәр дә чәкә! Һеч ердә Әдаләт бурадакы гәдәр күчсүз, әлачсыз олмамышды. Санки буну көрпә ағач да һисс этмишди. Әдаләтә тәрәф әйиләрәк ялвармаг, ағламаг, архаланмагмы истәйирди я гыза мә'лум олмаян бир сирр демәкми истәйирди? Балкә дейирди: «Бу гансызлардан узаг ол!» о, демәк истәйирди ки: «Мәни апар!» Гыз ону һара апара биләрди? Әдаләт әлиндә балача бел көрпә ағачын янына кәлир, ағ әлчәкли бир забит ону истеһза илә гаршылайыр, ағача ишарә эдирди. «Гызым, бу сәниндирми?» Әдаләт чаваб вермәмиш, забит фин бычағы илә ағачы кәсиб Әдаләтә тәрәф узадырды! Ағач кәсиләндә Әдаләтдән одлу бир һычгырыг чыхды. Өзүнү дәһшәт алмыш, көзләри бөйүмүш ушаг ериндәчә донуб галыр вә билмирди ки, нә этсин. Әлчәкли забит «сәһвини» анламыш кими, ағачы бөйрү үстә тутур, шәрг адәти илә ики әлли, пешкәш тәгдим эдән кими, бир вәзнййәт алыр вә:

— Буюрун! — дейирди.

Әдаләт чанавара туш кәлмиш гузу кими, начар нә-

зәрләри илә ашағыдан юхары забитә бахырды. Забит бадам шивини әлинә алыб гызын чылпаг балдырларына дөйүр, гышгырырды:

— Һайды, меймун баласы!

Ушаг ағлайыб гачанда әлчәкли забит гәһгәһә чәкиб дурур, тәпийини ерә вуруб ушағы һәдәләйир, баханлар күлүшүрдүләр.

4

Әдаләт көзләриндән алмас яшлар төкәрәк, башы ашағы дәрәйә гачырды. Еничә көйәрән чәмәнләри, йончалыглары аяглаяраг, коллардан, һасарлардан, архлардан өтәрәк, яралы бир гуш кими чырпынараг гачырды. О бирбаш шәһәрә йол алмышды, атасынын далынча кедирди. Әлиндәки бадам шивини бәрк-бәрк тутуб эһтиятла апарырды. Апарырды ки, атасына көстәрсин, бөйүкләрә шикайәт этсин.

Бу ерләр, бағчалар, көйшәнләр кәрпә кәнд гызынын һәмишә ойнадығы, чичәк йығдығы, сүнбүл дәстәләдийи, гуш ювасы ахтардығы, гузу отардығы, чырпы топладығы ерләр иди. Инди исә, Әдаләт һеч нә дүшүнмүрдү. Чәнуба, узагда ағаран гарлы дағлар архасына, шәһәр йолуна доғру үз тутараг гачырды. Анасындан галма көһнә башмаглар чохдан аяғындан чыхмышды. Союгда каһ гызаран, каһ көйәрән балача аяглары кейимиш кими нә даш, нә тикан, нә палчыг һисс эдирди. Гыз һәрдән һычгырығыны боғараг: «Ата чан!» дейә фәряд эдир, әлиндәки ағача бахырды. Ушағы бу көкдә көрән кәндлиләр мүшавирин горхусундан она янашмасалар да, ағачлар архасындан һайлайыр, ушағы сахламаг истәйирдиләр. Әдаләт гулаг асмыр, йолуна давам эдирди.

Бүтүн үмидләри пуча чыхмыш, мүшавирин, мүбаширин, әрбабын, мәһкәмәләрин гапысындан наүмид олан, әл үзән Ағарза һәмин бу ахшам да һәмин йолла кәндә гайыдырды. О бурадан кедәндә чибиндә пул, әлиндә эризә, үрәйиндә үмид апармышды. Гайыданда исә бунларын һамысыны итирмишди. Анчаг үрәйиндән даш кими асылан вә кет-кедә ағырлашан бир интигам һисси кәтирмишди.

Гәрибәдир, үрәйини ағрыдан бу һисс она нәләр дейир, нәләр өйрәдирди. О, узун вә гайым аддымлары илә кәндә доғру яхынлашдыгча гәлби тәрпәнир вә тәрпәндикчә дә санки ондан чох сиррләр сорушурду: «Сән Кәмәрлидә енәми галачагсан? Енәдәми мүшавирлә үз-үзә кәләчәксән? Бағча ериндә дикәлән даш биналар сәнә көз дағы дейилми?» Сонра өзү-өзүнә суал верирди: «Әлимдән нә кәләр? Одур, көз габағындадыр. Нечәләри һәбсдә, сүркүндә чүрүйүр. Йолу йоғрулмуш бу кәлмә забитләр әрбаба көмәйә кәлибләр. Кәндлини союб таламаға кәлибләр.

Ағарза фикирләширди ки, олуб кечәни яддан чыхарсын, дағларын дөшүнү бел, кәрки илә гаралдыб бир-ики батман арпа сәпмәклә күзәран кечирсин, енә баласы Әдаләти бөйүдүб баша чатдырсын. Көрүрдү ки, йох, о мүшавирин зүлмүнү һеч чүрә унуда билмәйәчәк. О көрүрдү ки, чәллад әли илә кәсилиб атылан о икид бадам ағачлары галхыб баш-баша верибләр, бир сирр кими онун гаршысында даяныб суал эдирләр, тә'кидлә сорушурлар: «Бизим күнаһымыз нә иди? Бизи баһара һәсрәт гоянлардан сорғу-суал олачагмы?»

Ағарза үрәйиндә онлара чаваб верирди: «Йох, эй мәним бәрәкәтли ағачларым, сизин гатилиниздән сорғу-суал эдән олмады. Мән, шәһәрдә гапы галмады дөйдүм, мәһкәмә галмады дәйдим, охум даша дәйди...»

Ағарза бу сөзү дейирди, анчаг мин бир нискил вә үрәк ағрысы илә дейирди. Бирдән башыны галдырыб учадан әлавә этди: «Анчаг мәним охум гуртармамышдыр. Мәним бир охум, бәлкә дә ахырынчы охум лап һәдәфә дәймәлидир. Шикайәтдән һарай йох имиш. Мән өз күчүмә күвәнмәлийәм!»

Онун бу сөзләрини габагда кәлән, титрәйәрәк, горхараг, коллара сығынараг кәлән Әдаләт эшидирди. Бирдән:

— Ата чан! — дейә Әдаләтин сәси эшидилди.

Ағарза юху көрүрмүш кими, дөйүкүб даянды, әтрафыны динләди. Аддым сәсләри яхынлашырды. Ушаг сәси тәкрар олунду:

— Ата чан!

— Гызым, Әдаләт!

— Ай ата!

— Чан, гызым, һарадасан?

— Ата, сәни ахтарырам. Бадам ағачымы да кәсдиләр. Мәни дөйдүләр, ата!

Ушаг гаранлыгда өзүнү атасынын гучағына атды. Ағарза бадам шивини гызынын әлиндән алыб шәфәгдә она бахды, ушағын ялын аягларыны голтуғунда сыхды. хәчаләтдән башыны ашағы салды. Ахы о, гызына сөз вермишди: шәһәрдән белә гайытмаячаг. Һәдиййәләри илә Әдаләти севиндирәчәкди. Нәвазишли бир сәслә гызына дедийи сөзләр атанын гулағында тәкрар сәсләнди: «Гызым, аллаһ гойса, мәһсулун алычысы олса, бу дәфә әлимә пул кәлсә, әрбабын борчуну, хумсу-зәкаты чыхандан сонра, тахылдан артыг галса... сәнә бир чүт тәзә башмаг алачағам, готазлы башмаг. Лап онун өзүндән алачағам ки, байрамда кейәсән!..»

Ағарза йолдан кәнара чәкилиб бөйүк вә союг бир даш үстүндә отурду. Әдаләт, мүшавирин адамларындан көрдүкләрини ағлая-ағлая, яныглы дилла кәсмә-кәсмә данышды.

Көзү тәмиз яз көйләринин дәринликләринә дикилдийи һалда Ағарза Әдаләтин мә'сум, мәзлум сәсини бир фәряд кими эшидирди. Эшидир, анчаг чаваб вермирди. О билмирди ушағына нә илә вә нечә тәсәлли версин. Онун көзү шималда парлаян вә кур ишығы илә диггәтләри чәкән шимал улдузуна дикилмишди. Ата шәһадәт бармағы илә көстәрәрәк, Әдаләтә тәсәлли верирди:

— Көрүрсән, гызым! Биз о улдузун далынча кетмәлийик, онун ишығы вә күчү бизә дә ничат верәчәкдир. Галх кедәк!

Ата-бала әл-әлә вериб гаранлыг чөлләрдән парлаг шимал улдузуна доғру йол алдылар.

Декабр 1953

ӘСКӘР ОҒЛУ

Али мәктәбләримизә һазыр чаванлар етишдирән мүәллимләрә, имтаһан верән ушағыны мин бир гайғы илә йола салан аналара, гучаг-гучаг китаблары оху залына дашыян китабхана гызларына.

I

— Башы хейирлиләр чөрәйи-сую да вахтында ейиб-ичмирләр. Белә дә дәрс олармы, белә дә чандан кечмәк олармы? Мүәллимләринә бир дейән, бир чатдыран йохдурму? Нәдир бу ахы...

Эһтият хала чай мәчмәисини һирслә столун үстүнә атыб, дейинә-дейинә ичәри эвә, Һүснийәнин янына кетди. Кетди ки, Һафиздән шикайәт элэсин. Анчаг бачысыны ширин ятан көрүб гайытды.

Инди о, айнәбәнддә, гырмызы абажурлу чырағын алтында битиб галмышды. Билмирди кимә десин, һирсини нечә соютсун.

Күндүз айры бир һәвәслә бишириб дүшүрдүйү хөрәк, һазырладығы сүфрә дә белә олмушду. Һафиз алаярымчыг бир-ики тикә алыб гачмышды ки, «Мүәллим мәсләһәт верәчәк!» Ахшам йолдашлары илә һазырлашмаға отурмушдулар. Инди дә Эһтият халанын исти чайы соююб гайыдыр, сәрин сую гызыб галырды. Нә Һафиз, нә дә йолдашлары китаб-дәфтәрдән баш галдырмыр, кәлиб-кедәнә көз учу илә дә бахмырдылар. Дәрсә элә чуммушдулар, бармагларыны кәссәйдин хәбәр тутмаздылар.

***

Эһтият хала дәмир йолдан хейли узаг, сыраланмыш мешәли дағлар гойнунда, сәфалы яйлаг шәһәриндә яшайырды. Ипәк фабрикиндә, бояг-нахыш сехиндә чалышырды. Ай олмазды ки, онун мүкафаты чыхмасын, ады гәзетдә, я ичласда чәкилмәсин. Ишиндә дә, һәятында да онун өзүнә мәхсус сәлигәси вар иди. Балача аиләйә һәм ана, һәм ата иди. Чәбһәдән гайытмаян Тапдыг оғлунун еканә ядикары Һафиз инди онун тәсәллиси, үмиди, бөйүйән севинчи, күчләнән ифтихары иди. Вахтилә Тапдыг үчүн бәсләдийи бүтүн арзулары инди бөйүйән, ағыл-камала чатан Һафизин боюнда, бахышында, дурушунда, данышығында, күлүшүндә көрүрдү.

Дейирләр ана гәлби бөйүк һиссләрин бешийидир. Дүняда ана мәһәббәтиндән күчлү нә вар! Ана гаршысында селләрин даяндығыны, мүһит дәнизләринин чәкилдийини, дағларын баш әйдийини, туфанларын кәсдийини, илдырымларын сусдуғуну, һөкмдарларын тәслим олдуғуну даһи әдибләрдән бири көзәл язмышдыр.

Накам мәһәббәт исә баһаргабағы башы кәсилмиш чаван ағач кими йүз ердән пөһрәләйир, гол-будаг атыр. Эһтият халанын да Һафизә мәһәббәти белә иди. Варлығыны она бағламышды. Оғлундан әл үздүйү илк күндән сәккиз яшлы нәвәсини икид оғлунун еринә гоймушду. Хүсусилә кәлини — Тапдығын хатирәсинә һөрмәт гоймаян о нанәчиб башгасына гошулуб кедәндә Эһтият халанын дәрди даһа да артмышды. Ушағы бағрына басыб доюнча ағламыш, сонра анд ичмишди ки, нә гәдәр чанында чан вар, Һафизә гуллуг эдәчәк, ону Тапдыг кими бир икид бөйүдәчәкдир...

Гадын бүтүн сәадәтини, мүгәддәс һиссләрини «әскәр оғлунун» — Һафизин охумасына вә боя-баша чатмасына бағламышды. Һафизин пионер шәклини кечә-күндүз гойнунда, чан көйнәйинин алтында кәздирәр, бүтүн дост, йолдашларына көстәрәр, севиниб фәхр эдәрди. Һафиз бир саат кечикдими Эһтияты мәктәб гапысында көрәрдин. Һафизин башы ағрыдымы дүня гадынын көзүндә гаралырды. Һафиз күлдүмү гадынын үрәйи чичәк кими ачыларды.

Эһтият халанын адыны әлли ил бундан әввәл анасы гоймушду. Амма элә мүнасиб гоймушду ки, дейәрсән башга һеч бир ад бу гадына ярашмазды. Эһтият! Эһтият инсанын ярашығыдыр. Анчаг бу бәстәбой гадынын ярашығы йох, бүтүн варлығы эһтият иди. Ийирми илдән артыг иди ки, о, фабрикдә чалышырды, бир дәфә кечикмәмиш, бир дәфә дә ишдән галмамышды. Һәмишә ярым саат габаг сехә кәләрди. Фит сәси эшидәндә сәкидә даянарды, машыны өтүрмәмиш күчәни кечмәзди. Пасдә даянарды, машыны өтүрмәмиш күчәни кечмәзди. Пасдә даянарды, машыны өтүрмәмиш күчәни кечмәзди. Пас портуну да чибиндән кәнара гоймазды: «бәлкә сорушан олду». Жакетинин яхалығындан ийнә-сап әксик олмазды. Жакет чибиндә сахладығы балача яйлыгда хырда пул, аспирин, карандаш гырығы, адрес кағызы, һашийә нахышы көрмәк оларды. «Ишдир, адамдыр лазым олар...»

2

Айлар, илләр бир-бирини тә'гиб эдиб өтдү. Күн о күн олду ки, Һафиз орта мәктәби битирди, али тәһсил эшийинә дүшдү. Бу күн исә Эһтият халанын бөйүк байрамы иди.

— Ушаг нечәдир, Эһтият хала?

— Кефин яхшы олсун; бу ил университет дәрсинә кедир.

Гадын «университет» я «институт» адыны хүсуси аһәнк вә ифтихарла чәкәр, тәкрар-тәкрар дейәрди. Һәлә дәрс илинин гуртармасына нечә ай галмыш о, Һафизин «университетиндән» ширин-ширин данышарды. Йәгин ки, о бу «дәрсин» мәзмун вә тәфсилаты һаггында дүрүст бир шей билмирди. Оғлунун һансы ихтисас саһиби олачағыны сорушан олсайды йәгин ки, мүәййән чаваб верә билмәзди. Анчаг ону билирди ки, «университет» дәрси бөйүк дәрсдир. Һәр адам бу дәрсә чата билмир. Ону яхшыча дәрк эдирди ки, «боягчы Эһтиятын университетдә оғул охутмағы башга ердә, башга заманда көрүнән иш дейил, бу анчаг Совет һөкумәтинин күчүнәдир...»

Бир сәһәр Һафиз чай столунда отуранда нәнәсинә лаваш кими энли, сүфрә кими шәкилли бир журнал көстәрди. Сәһифәләр бою бөйүк, чох гатлы, ярашыглы биналарын, «көйүн едди гатына учалан» биналарын шәкли чәкилмишди. Сағдан сола узаныб кедән, бир-бириндән гәшәнк, уча гүлләли биналарын лап кәлләсиндә гырмы-

зы улдуз парлайырды. Габагда да гоша дирәкләрдән салланан кур ишыглы фәнәрләр күн кими яныр, кениш һәйәт мейданчасында чаван ағачлар, күл-чичәк хиябанлары көрүнүрдү:

— Бу нә гәшәнк ердир! — дейә Эһтият хала марагла сорушду.

— Ана, билирсән бура һарадыр?

Эһтият хала һәмишәки кими, янылмамаг үчүн бирдәнбирә чаваб вермәди. Бир оғлунун янына кечди. Журналы бир о яна чевирди, бир бу яна чевирди, пәнчәрә габағына кәтирди.

— Мән, — деди, — Бакыда чох олмушам. Буну көрмәмишәм. Тифлисдә дә олмаз. Дейәсән, бала, бу тәзә әһвалатдыр ахы?

— Тәзә бинадыр. Анчаг нә бинасы олдуғундан хәбәрин вармы?

Чәтин бир суал гаршысында галмыш кими, гадын көзләрини Һафизә зилләди.

— Нә бинасы олачаг, әлбәттә ки, һөкумәт бинасыдыр.

— Нечә йә'ни һөкумәт бинасы?

Гадын оғлунун суалыны ерсиз сайыб сәсини учалтды:

— Әдә, Совет һөкумәтиндән савай белә дәскаһы ким гура биләр!

Һафиз тәкрар сорушду:

— Һөкумәт тикмәйини демирәм. Ичиндә ким олур, ону сорушурам!

Эһтият хала бу суала чәлд чаваб верди:

— Ичиндә олур һөкумәтин адамлары, бөйүк-бөйүк министрләр, директорлар!

Һафиз башы илә рәдд ишарәси верди:

— Билмәдин, ана!

Гадын тәәччүблә оғлунун үзүнә бахды:

— Бәс ким олур?

Һафиз әлини бәрк-бәрк журнал сәһифәсинә вуруб деди:

— Ай ана, бурада тәләбәләр олур, мүәллимләр олур. Бура университетдир әй!..

— Нечә университет?

— Бәли, тәзә тикилмиш университет!

Гадын яхын кәлиб шәкилләрә бир дә бахды:

— О бойда да университет олар?

— Һеч ердә олмаса да Москвада олар!

Һафиз: — Гулаг ас, — деди, — журналы әлинә алыб, бу нәһәнк элм очағындан анасына ширин-ширин данышды, изаһат верди:

— Ер үзүндә, дүнянын һеч ериндә белә нәһәнк мәктәб йохдур; буну Москвада тәзә тикибләр. 25 мин отаг вар.

Гадын бу рәгәмә һейрәт әләди:

— Нечә! Ийирми беш нә?

— Ийирми беш мин!

Эһтият хала тәкрар этди:

— Ийирми беш мин! Бу һара ерләшир! Бөйүк шәһәр олар ки?

— Университет элә бир элм шәһәридир. Отагларын сайыны ондан бил ки: тәзә доғулан ушағы һәмин биная кәтирәсән, өтүрәсән, дейәсән ки, һәр отагда бирчә күн яша! Ахырынчы отагда онун етмиш беш яшы олар!

Эһтият хала әлини додагларына апарыб даянды, бахды, бахды!

— Бах, бу орта бина 32 мәртәбәдир. Қалләдәки минарәни көрүрсән, бурада бөйүк саат гоюлуб. Әгрәбинин узунлуғу бир метр ярым, йә'ни мәним боюмча! Тәкчә әгрәби!..

Һафиз журнала бахыб рәгәмләр охудугча, бу шөһрәтли тикинтинин васфини дедикчә гадынын мараг вә тәәччүбү даһа да артыр, оғлуна суаллар верирди:

— Ора чыханачан адамда тагәт галмаз ки.

— Һәр гапыда бир лифт ишләйир. Бир көз гырпымда адамлары истәдийи мәртәбәйә галдырыр.

— Һачан тикибләр буну, белә?

— Сон беш ил әрзиндә. Бу ил дә бурада дәрс башланыр.

— Бәхтәвәр орада охуянлара!

— Ана, истәрсәнми оғлун да онларын чәркәсиндә олсун?

— Нийә истәмирәм, оғул. Тәки сән бөйүк-бөйүк дәрсләрә чатасан, сәсин элә ерләрдән кәлсин!

— Ана, мән дә орая имтаһан вермәк, Москва университетиндә охумаг истәйирәм.

— Аллаһ мурадыны версин, оғул!

Мәтләбинә чатмыш кими, Һафиз ериндән галхды, узун, күчлү голларыны ачыб нәнәсини гучағына алды, кәздирмәк истәди.

— Бәсиндир, әдә, бәсиндир, үрәк-көбәйин дүшәр!

«Мәтләбинә чатмыш кими» дейирик. Чүнки бурада бир һәгигәт вар. Һафиз узаглара, Москва мәктәбләринә кетмәк нииййәтини нәнәсинә бирдән-бирә демирди, дейә билмирди. Горхурду гадын е'тираз едә ки, «узаға кетмә, тәкәм. Көзүмүн габағында ол!» Инди, нәнәси университетә валеһ оланда, Һафизә хейир-дуа верәндә Һафизин севинчинин һәдди-һүдуду йох иди. О орая, мәһз бу бөйүк елм очағына, дүнянын милйон кәнчләринин һәсрәт чәкдийи университетә дахил олмаг әзминдә даһа бәрк дурду. О, отағына кечиб китаблар аләминә чумду...

Имтаһан сөһбәти инди һәр ердә ән ширин сөһбәтдир.

Чаванлар арасында бу сөһбәти даһа чох ешитмәк олар: китабхана, мәсләһәт сааты, зачот китабчасы, имтаһан билетләри, язы темасы, мүсабигә, гиймәт... Бу сөзләри һәр ердә ешидәрсән: Һафизин мәнсуб олдуғу кичик бир аиләдә дә, районда да, вагон купеләриндә дә, яйлагларда да, мәркәз шәһәрләрдә дә...

Бизим вәтәнимиздә елә шәһәрләр вар ки, язбашы йүз минләрлә тәләбә имтаһана һазырлашыр. Аудиторияларда, имтаһан столу гаршысында кәнчләрин билик мүсабигәси кедир...

Һеч бир дөврдә, һеч бир өлкәдә бу гәдәр китаб охунмамышдыр. Һеч бир дөврдә, һеч бир өлкәдә бу гәдәр кәнч елмә киришмәмишдир. Һеч бир өлкәдә, һеч бир дөврдә бу гәдәр гәләм ишләмәмиш, китаб бағланмамышдыр, алимләрин ады, кәшфләрин ады бу гәдәр чәкилмәмишдир. Магазалара дашынан китабларын сайы йүзләр, минләр дейил, милйонлар, йүз милйонларладыр. Тарлаларда, бағ вә бостанларда мәһсул топланышы фәсли шыдырғы давам едән кими китабханаларын да гызғын иш фәсли имтаһан вахтыдыр. Минләрлә кәнчләр китаб үчүн ахышыб кәлирләр. Дөшү өнлүклү китабханачылар әлдә гейд кағызы, тәр төкә-төкә гәфәсәләри арашдырыр, гучаг-гучаг китаблары тәләсә-тәләсә оху залына дашыйырлар.

Сабаһ Һафиз Бакыя йола дүшәчәкди. Әһтият хала бүтүн кечәни оғлу илә, онун сәфәр һазырлығы илә мәшғул олду. Ушағын палтарларыны юйуб үтүләди, дүймәләрини бәркитди, сәлигә илә чамадана йығды. Сабун гутусу, диш тозу, үз дәсмалы, ики дәнә әл яйлығы, палтарларын алтына, сәрилмиш гәзетин алтына, чамаданын күнчүнә ики йүз манат пул гойду.

Анчаг чамаданы бағлаянда ядына дүшдү ки: «Адам ичинә кедир, яр-йолдашы вар, чамадана өртү лазымдыр». Галхыб әл машыныны столун үстүнә гойду, һачанданса алдығы көй сатиндән бир өртү тикди, һашийәләринә гырмызы көбә верди, ағ дүймәләр гойду. Чамаданы торбасына салыб дүймәләди. Әлинә алыб ағырлығыны йохлады, ярашығына диггәт еләди. Ишиндән разы бир һалда әлдә чамадан нечә дәфә евдә о ян-бу яна кетди. Баягдан бәри ғайғылы көрүнән симасы бирдәнбирә яз көйләри кими ачылды. Өзү һисс етмәдийи һалда додағында ойнаян севинч тәбәссүмү чөһрәсини ишыгландырды: «Һамынын баласы боя-баша чатсын, мәнимки дә онларын ичиндә!»

Оғлунун хейир ишиндә, белә бир хош күнүндә чалышмаг, истираһәт, юху билмәмәк Әһтията нә гәдәр хош, нә гәдәр ләззәтли иди! О һәрдән, чарпайысында ағырархайын узаныб ятан оғлуна нәзәр салыр, һәрәкәтләринә даһа чох әминлик, сүр'әт вә гәт'иййәт верирди.

Һафиз исә о гәдәр дә ширин ятмырды. Заһирән ятмыш көрүнсә дә, о, кәләчәк ишләри, таһсил сәфәри, мәркәздә ону көзләйән ағыр, чәтин мүсабигә имтаһанлары илә мәшғул иди. Али мәктәб гапыларында йүзләрлә өзү кими кәнчләрә гарышыб данышыр, адыны яздырыр, шәһадәтнамә көстәрир, имтаһан вәрәгәси алыр, комиссия габағында дурур, билет чәкир, чаваб верирди.

— Ана, һәлә ятмамысан?

— Йох оғул, ишим вар!

— Кечдир, сабаһ көрәрсән, дур ят! Ахы сән ишә кедәчәксән.

Оғлунун ояг олдуғуну көрән ана, баягдан бәри үрәйиндә данышдығы сөзләри учадан демәк истәди. «Тез-тез кағыз язарсан! Өзүнә яхшы бахарсан. Емәйинә корлуг вермә. Үстү ачыг ятма. Пис йолдашлара ғошулма. Халанкилдә гал...»

Бу сөһбәтләрлә Һафизи мәшғул едиб юхудан гояҹағыны дүшүнәндә Әһтият хала фикриндән әл чәкди, һеч

нә демәдән галхыб чырағы сөндүрдү, ятағына кирди. Ятағына кирди, анчаг көзүнә юху кетмәди. Элә бил дүнянын фикир-хаялыны бу кечә йығыб онун ясдығына төкмүшдүләр: «Нечә олачаг көрәсән?.. Ушаг имтаһанлардан нә чүр чыхачаг? Яйын күнүндә арыглаячаг. Дейирләр мәктәбләрә кәлән чох олур. Һәр дәрсдән беш алмаяны көтүрмүрләр. Өзү дә Һафизин истәдийи Москва мәктәбләринә кетмәк лап чәтиндир. Көрәсән нә саяг олачаг? Көрәсән мүәллимләр Һафизин дәрсиндән разы галачагмы, йохса кағызларыны гайтарыб дейәчәкләр: «Бала, сән кет өз шәһәринииздәки института! Буралара күчүн дүшмәз...» Дилим-ағзым гурусун, онда кәдә гүссәдән дали олар. Онда мән нейләрәм? Мәним әлим һара чатар? Бакыда кимим вар? Языг Һүснийәнин әлиндән нә кәләр?..»

Гадын бу дәһшәтли фикирләри өзүндән рәдд эдиб үрәйинә тәскинлик верирди: «Йох, Һафизин дәрси кимдән эксикдир. Буняд мүәллим һәр ердә тә'рифләмирми? Нахыш кими хәтти вар. Өзү әскәр баласы, өзү тәйярә модели дүзәлдән, өзү комсомол. Онун дашдан кечән аттестаты вар. Йох, ким нә дейә биләр! Бәркә галанда лап назирин янына кедәрәм. Бир оғлум вар она да ер тапылмаячагмы? Дүня һәләбәслик дейил ки! Йох, сағлыг олса һеч Һафизә көмәк лазым олмаячаг. Он илдир өз күчүнә кетмирми? Он илдир мәктәбин, мүәллимин, директорун әзизидир. Иншааллаһ ахырачан да элә кедәчәк. Буна нә сөз!..»

Гадын оғлунун юхуя кетдийини йәгин эдиб тәкрар галхды. Һәйәтә чыхды. Дан ери сөкүлүр, һава ишыгланырды.

Эһтият хала ағ самавара од салды. «Ахырынчы күндүр, — деди, — гой ушағын янында сәсләнсин». Һәйәт бағчасына эниб әл сәбәтини етишмәкдә олан гайсы, кавалы илә долдурду, үстүнә тут ярпағы гоюб өртү чәкди.

Һәйәт гапысыны ачыб күчәйә чыхды. Һава лап ишыгланмышды, күчәләрдә даш дөшәмә үзәриндә аддым сәси эшидилирди. Эһтият хала бу сәсләрә диггәт етирир, бунларын һәр биринә оғлунун сәфәри илә бағлы бир мә'на вермәйә чалышырды.

— Эһтият бачы сабаһын хейир! Сәһәр-сәһәр нә тездән чыхмышсан, хейир ола, йохса сәфәрдән кәләнин вар?

Бу, чәлд аддымларла идарәсинә доғру кедән, чийни чанталы почталйон Әкбәр иди. Эһтият севинди, онун саламына учадан чаваб верди:

— Хейрә уғраясан, Әкбәр гардаш! Сәфәрдән кәләним йох, кедәним вар. Һафизи йола салырам. Университет дәрсинә кедир.

— Яхшы йол! Демәли, бундан сонра сәнә кағыз, совгат дашыячағыг, элә ми?

— Әлдән-аягдан вар оласан! Һәмишә хейир хәбәр оласан! Тәләбә адамдан нә совгат олачаг! Ушаг охуяҹаг, енә кәрәк мән әлимә дүшәни көндәрәм.

— Эһтият хала, элә демә, ә'лачы тәләбә таныйырам, һөкумәтдән беш-алты йүз тәгаүд алыр, сәнин оғлун да билән ушагдыр. Онун тәгаүдү аз олмаячаг ки!

— Чаны сағ олсун, сизинкиләрлә баһәм! Охусун гуртарсын, галан шей өтүшәр.

— Әлбәттә ки, чаны сағ олсун!

Әкбәр өтүб кедәндә бир шей ядына дүшмүш кими, Эһтият эвә дөндү. Чамаданы, сәбәти көтүрүб афтобус стансиясына йолланды.

Почталйон Әкбәрлә көрүшү вә сөһбәти гадын уғурлу бир фал кими йозур, оғлунун ишләринә үрәйиндә там әминийәт дуюрду. «Ушаг стансияя раһат кетсин» дейә шейләри габагча апарыб нөвбәтчийә тапшырды. Үч манат да пул вериб хаһиш этди ки, «Бир билет көтүр, лап габагда Һафизә ер сахла!»

Гайыдыб эвә чатанда эвләрин чохунда радио ишләйирди. Кремл саатынын алтыны вуран зәнки эшидилирди. Гадын истәди Һафизи оятсын. Фикирләшди ки, автобусун йола дүшмәйинә һәлә бир саат вар. Шейләр дә ербәер олуб. Ушағы тез юхудан элә мәк лазым дейил. Бир дә фикирләшди ки, «Йох, ахы ейиб-ичмәлидир. Тәләм-тәләсийә дүшмәсин...» Яхынлашыб шәһадәт бармағы илә Һафизин адялына тохунмаг истәди. Оғлуну — сабаһ кечә ким билсин һарада, һансы вагонларда ятмалы олан оғлуну ширин сәһәр юхусунда көрүб даянды. Бир хейли даянды. Сонра эһтиятла вә ширин, мүлайим, меһрибан ана сәси илә чағырды: «Һафиз, Һафиз! Оғул, вахтдыр! Һафиз, вахтдыр!»

Гадын Һафизи Бакыя, бачысы Һүснийэнин янына йола салырды. Архайын иди ки, ушаг бачысы эвиндә корлуг чәкмәйәчәк, отуруб имтаһанлара һазырлашачагдыр. Анчаг үрәйиндә гоймушду ки, он-онбеш күн сонра, имтаһанлар гуртарһа-гуртарда, ушагларын иши мүәййән олан заман өзү дә кетсин, Бакыда олсун. Директорла да мәсләһәтләшиб разылыг алмышды ки, мә'зунийиәти июнун ахырларына салынсын.

Һафиз кейиниб гәлянәлты емәйә отуранда гадын тәкрар һәйәтә эниб, ярпағы шеһли күлләрдән сәлигәли бир дәстә дүзәлдиб кәтирди:

— Халан күлү чох хошлайыр. Графинкая гойсун, гөнчәләри чохдур, суда ачылар.

— Ана, мәни күллә йола салырсан!

— Һәмишә күлә туш кәләсән, оғул, сәфәрин уғурлу олсун!

3

Бакыда яй истиләринин мәлаһәтиндән данышмаға эһтияч йохдур. Буну охучулар яхшы билирләр. Июл сәһәриндә күрәдән чыхан мис тешт кими Хәзәр суларындан галхан күнәш шәһәрин үстүндә санки гәсдән даяныб од төкүр: тәндирдән галхан кими исти һава, бүркү адамы боғанда, чамаат сәринләмәйә ер, васитә ахтарыр. Башлар, яхалар, пәнчәрәләр, гапылар ачылыр, машынлар күчәләри сулайыр, бузханалар вар күчү илә ишләйир, вентиляторлар күләк дүзәлдир, дондурмаханаларда, су дуканларында адам чохалыр. Ишин ахырында папағыны алан ахышыб саһилләрә, пляжлара, бағлара кедир. Хәзәр саһилләриндә гоюн-гузу кими машын-машына сөйкәнир.

Һәмин белә күнләрдән бириндә сизи Низами күчәсинин сол тәрәфиндәки балача, чаркүл һәйәтә, уча эвләрлә эһатә олунмуш бир һәйәтә чағырырам. Арха диварда, су крантынын бөйрүндә юхарыя дәмир мәһәччәрли бир пилләкән галхыр. Үчүнчү гатда айнабәндли, гәһвәйи эйвана дахил олурсунуз: күнә гаршы чәкилән ағ пәрдәләр үтүдән говрулмуш кими саралыр. Эйванда дивара сөйкәнмиш гатлама чарпайыдан, мыхчадан асылмыш палтар ипиндән, ярпағы солухан күлданлардан башга

бир шей йохдур. Эвин исә гапысы ачыгдыр. Дахил олун! Горхмайын, таныш эвдир, дахил олун! Дөшәмәйә салынан көй һашийәли халчанын үстү илә явашча ерийир, отаға яхынлашырсыныз. Истими, сүкутму сизи даяндырыр. Өскүрүрсүнүз, чыхан олмур. Эв саһиби көрүнмүр. Бойланыб ичәри бахырсыныз: айры аләмдир!

Үстү китаблар, кағызлар, хәритәләр, гәләм вә карандашларла долу столун кәнарында үч нәфәр чаван мүталиәйә elә чумублар ки, бир-бириндән тамам хәбәрсиздирләр. Көй майкалы назик бир оғлан дирсәкләниб охуюр. Абы сатин көйнәкли бир башгасы көзүнү кағызлара зилләйәрәк башыны ики әли арасына алыб, санки сыхыр, я сәс эшитмәмәк үчүн гулагларыны тутуб. Үчүнчүсү бизим таныдығымыз гарашын, гыврымсач, гуршағачан союнчаг оғлан исә әлдә гәләм, диван үстүнә сәрдийи хәритәдә шәһәрми, көлмү, дағмы, көрфәзми ахтарыр? Бир янда тарих китабынын II чилди, бир янда ачыг гоюлмуш лүғәт, арасында кағызлар олан һесаб, кимя китаблары, низамсыз язылмыш гейд дәфтәрләри, конспект кағызлары. Бунлар, бу китаб һерисләри, тәһсил әскәрләри дәрсдән, имтаһан билетләриндән башга һеч нә дүшүнмүр, һеч нәйә бахмырлар. Санки һоп тутублар бир-бирилә дә данышмырлар. Онлар рәсми дәрс вахтларында олдуғу кими өзләринә мәчбури мүталиә вахты тә'йин эдибләр. Бир саат һәр кәс өз темасына мәшғул олур. Сонра, беш дәгигә тәнәффүс башланыр. Тәнәффүс дәгигәләриндә исә онларын сәсини вә гәһгәһәли күлүшләрини, бир-бириндән этдийи сорғу-суалы эшидәрсиниз.

— Дүнән сәндән нәйи сорушдулар?

— Октябр силаһлы үсяныны. Башламышдым, данышырдым ки, деди: «Кеч о бири суала!»

— Мәнә конститусия дүшмүшдү. Маддә-маддә сорушурду.

— Мәнә лап чәтин суал дүшмүшдү: тәһкимчилик һүгугунун ләғви!

Белә бир шәраитдә Эһтият хала оғлуна вә онун йолдашларына гуллуг эдир, емәк һазырлайырды. Өмрү бою өйрәндийи мәтбәх мәһарәтләрини ишләдир, Һафизин үрәйинчә хөрәкләр биширирди. Анчаг Һафиз дә, йолдашлары да буна э'тина этмирдиләр. Онларын элә вахты иди ки, яван чөрәклә чүчә плова фәрг гоймурдулар. Сүф-

рә дәсткаһына вахт вә диггәт сәрф этмәк онларын ядына дүшмүрдү. Сәһәрдән ахшама, ахшамдан сәһәрәчән фикир-зикир анчаг һазырлыг, имтаһан иди. Буна көрә дә гадын, бә'зән наразылығыны кизләдә билмир, бачысына шикайәтләниб дейирди:

— Башыхейирлиләр чөрәйи, сую да вахтында ейиб ичмирләр. Белә дә дәрс олармы, белә дә чандан кечмәк олармы? Мүәллимләринә бир дейән, бир чатдыран йохдурму? Нәдир бу, балам, ахы!..

Анасынын килейләринә һеч бир чаваб вермәйән Һафиз күнүн бириндә, имһатандан гайыданда бу сөзләри тәкрар эдә-эдә пилләкәнләри чыхырды:

— ... Белә дә дәрс олармы, белә дә чандан кечмәк олармы? Мүәллимләринә бир дейән йохдурму?..

Оғлунун, бу тәглиди Эһтият хала үчүн көзләнилмәз иди:

— Нә дейирсән, эдә?

— Дейирәм, ай ана, элә әзийјәт олмасайды, белә дә гиймәт олмазды. Мәни тәбрик эдә биләрсән. Университетә физика факултәсинә гәбул олундум.

— Физика нәдир?

— Мүһәндислик, инженер!

— Доғрудан?

— Бу да мәним вәсигәм!

Һафиз гәбул комиссиясынын вердийи йохламаны уча сәслә охуду. Имтаһанларын һамысыны ә'ла вердийи (ялныз русча языдан 4 алмышды) үчүн ону Москва университетинин физика-риязийят факултәсинә гәбул этмишдиләр.

Анасы ону гучаглайыб өпдү вә сорушду:

— Бәс Москвада нечә, сизә бир дә имтаһан олачаг?

— Йох, имтаһан бурада олду. Москва өз нүмайәндәсини көндәрмишди, республикая верилән беш ер үчүн имтаһаны бурадача апардылар, бурадача тәләбә сечдиләр.

Һафиз әлиндәки кағызы сәлигә илә гатлайыб голтуг чибинә гойду, кәнара чәкилиб зарафатла деди:

— Ана, мәнимлә данышанда эһтиятлы ол, даһа баладча адам дейиләм. Москва тәләбәсийәм!

— Тәки олсун, олсун, бала! Сән элә оғулсан ки, сәнә һәр шей ярашар!

Гадын сорушмаг истәйирди ки, Һафиз әлавә этди:

— Юрики дә көтүрдүләр, анчаг айры шө'бәйә. Мурад бурая дүшә билмәди, ону Ленинграда көндәрдиләр.

— Йолдашларынызылан кәнарда галан олдуму?

— Чох! Беш ерә 30 әризә вар иди. Нечә кәнарда галан олмады!

Гадын чаванларын һалыны дүшүндү:

— Бәс о языглар нечә олачаг, охумаячаглар?

— Нийә охумаячаглар. Минәчән институт вар, кедиб һазырлашачаг, бу илдә олмаса, кәлән ил биринә имтаһан верәчәкләр. Архайын ол, ана, әсл охумаг истәйәнә гапылар ачыгды.

О күн Һуснийәнин эвиндә һәр шей дәйишди, нә исти, нә бүркү яда дүшдү, гоншулар да гарышдылар. Байрам шәнлийи олду. Ики күн әввәл сүкута батан отаглардан мусиги, маһны сәси учалды. Гоншудакы кәнчләр йығылыб кедәнләрин шәрәфинә чалыб чағырдылар. Эһтият хала да «утанмагдан кечиб» дейә орталыға дүшүб колхоз һавасында доюнча ойнады.

Августун ийирми бешиндә Бакы вагзалында, Москва гатары вахтында издиһам бөйүк иди. Бурада Москва тәләбәләрини, бу ил тәзә гәбул олунанлары, онларын мәктәб йолдашларыны, Эһтият хала кими оғлуну биринчи дәфә йола салан аналары, аталары көрмәк оларды.

Үчүнчү сигнал вериләндә Эһтият халанын гәлби тәрпәнди. Санки бу һәйәчанлы дәгигәдә ону күчлү бир әл көтүрүб йохлады, тәкрар ерә гойду. Санки буну имтаһан үчүн этдиләр. Тохучу гадынын үрәйини йохламаг, сынамаг үчүн этдиләр. О, өзүнү топлайыб белини дүзәлтди. Башыны дик тутду, көзләрини силиб нәвәсинин үзүнә бүтүн һәсрәти вә мәһәббәти илә бахды. Һафиз тәчрүбәли бир кәнч кими голларыны ачыб өзүнү гадынын гучағына атды. Ана өз Һафизини вар күчү илә бағрына басды, гыса, гоча, тунч кими бәрк әлләрини кәнчин энли күрәйиндә меһрибан-меһрибан кәздирди: «Ағрын алым, уғур олсун! Кет оғул!» Һафиз йолдашлары илә дә көрүшүб видалашды, галхыб вагонун пилләсиндә даянды.

Гатар тәрпәнди, үрәкләри дә тәрпәтди. Һафиз пилләкәндән анасына әл эләйир, видалашырды. Гатар ону алыб апарыр, узаглашдырырды. Узаглашдыгча онун

тәбәссүмлү нәзәрләри анасынын һәйәчанлы симасындан айрылмырды.

Эһтият хала һеч бир заман, һеч бир гатар далынча белә севинч, ифтихарла бахмамышды. О бахырды, һәм һәсрәт, һәм дә ифтихарла бахырды. Дөнәндә, тәләбә йола салан ата-аналары, достлары көрәндә, онларын фәрәһ вә севинчинә диггәт етирәндә һансы бир һисс иләсә синәси галхды. Она элә кәлди ки, инди ону, өз элинин зәһмәти илә әскәр оғлуну бөйүдүб бу мәртәбәйә чатдыран гадыны һамы таныйыр, һамы көрүр. О, башыны даһа да уча тутду. Яшына, еришинә ярашмаян сүр'әтли аддымларла вағзалдан узаглашды.

Инди Эһтият хала оғлуну йолда, гатарда йох, о мөһтәшәм вә мүгәддәс бинанын кениш, мәрмәр пилләкәнләриндә, дүнянын һәр ериндән кәлмиш, мүхтәлиф дилләрдә данышан вә гардашлашан минләрлә кәнчләр сырасында көрүр, онун саф, ширин, сәмими, доғма сәсини эшидирди.

Нуха, август 1953

КӘРӘК ОЛАР

Элә дүшүб ки, гоншум ишдән кәләндә мән ишә кедирәм. О, күндүзләр ишләйир, мән ахшамлар. О, заводларын бириндә мүһәндис, мән дә мәктәбләрин бириндә мүәллимәм. Доғрудур, гоншулуғумузун он беш илдән артыг тарихи вар, анчаг Мүрсәллә яхын әлагәмиз, кет-кәлимиз йохдур. Демәк олар ки, бизим танышлыг вә я достлуғумуз гоншулугла башланыр вә гоншулугла битир.

Илк дәфә мән ону мүһарибәдән әввәл күчәмиздәки он бир нөмрәли эвә көчәндә көрүб тәбрик этмишәм. О да мәнә я гапыда раст кәлир, саламлашыр, я үмумшәһәр йығынчагларында көрүшүб әһваллашырыг. Яхын мүнасибәтимиз олмадығындан бизим әһваллашмағымыз да дилучу вә рәсми олур. Сөһбәтимиз, бир-бири илә о гәдәр дә марағланмаян, анчаг гәбул олунмуш нәзакәт гайдаларына риайәт үчүн эдилән вә галыб шәклинә дүшмүш мүхтәсәр вә мүлайим суал-чавабдан ибарәт олур:

— Салам!
— Әлейкәссәлам!
— Нечәсиниз?
— Сағ олун, дуачы варыг. Сиз нечәсиниз?
— Чох сағ олун!
— Айры нә вар, нә йох?
— Сағлығыныз.
— Һавалар да пис дейил.
— Бәли, хош кечир.
— Даһа нә вар, нә йох?
— Даһа сәламәтлик, бу яна тәләсирәм.
— Ди һәләлик!
— Хош кетдиниз!

Дейә биләрәм ки, бу мүкалимә Мүрсәллә мәним арамда, ялан олмасын, һәр көрүшдә тәкрар олунур. Бә'зән бир-ики кәлмә о ян-бу яна олса да, мәзмун дәйишмир.

Бәс нә үчүн биз сөһбәти дәринләшдирмир, я узатмырыг? Бәлкә бизим бир-биримизлә данышмаға сөзүмүз йохдур?

Белә дейил, данышмаға сөз вар.

Бәлкә ишә тәләсирик, бундан артыг даянмаға вахтымыз олмур?

Белә дә дейил. Үрәйин истәйән адамла данышмаға, әһваллашмаға вахт тапылар. Ахшам иши дә ки, ләғв олунуб.

Бәлкә бир-биримизи истәмирик, яхынлыг этмәйә мейлимиз йохдур?

Буну да дейә билмәрәм. Чүнки Мүрсәл мәним үчүн һәм гоншу, һәм дә яхшы бир мүтәхәссисдир. Мәним техника саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләрин ишинә вә сөһбәтинә мейлим, марағым чохдур. Ола биләр ки, Мүрсәлин мәндән ачығы кәлир, хошланмыр? Һаггы данышмаг лазымдыр, буну мән һисс этмәмишәм, кишийә шәр ата билмәрәм.

Сорушачагсыныз ки: «Яхшы, бәс сизин араныза даш дығырлаян кимдир? Нийә яхынлашмырсыныз?»

Бунун сәбәбини, әслинә бахсан, өзүм дә яхшы билмирәм. Анчаг сон заманлар Мүрсәллә мәним арамыздакы бу сәринлик бирдән-бирә көзләнмәдән чәкилди. Буна да сәбәб бир һадисә олду ки, бу һекайәдә ону сизә данышмаг истәйирәм.

Мүрсәл орта яшлы, бойдан уча, чандан сағлам, хош сифәт, ағбәниз, галынгаш бир кишидир. Мән гапыдан чыхыб троллейбус аяғына йөнәлмәкдә, Мүрсәл дә троллейбусдан дүшүб он бир нөмрәли эвин даш пилләкәнләринә тәрәф кәлмәкдә.

Ону да дейим ки, Мүрсәлин газанчы яхшыдыр. Чох яхшыдыр. Буну мән нәдән билирәм. Әлбәттә ки, онун идарәсиндән, вәзифәсиндән, һәмкарлар иттифагы китабчасындан хәбәрим йохдур. Ондан билирәм ки, Мүрсәл ишдән эвә гайыданда әли долу кәлир. Көзүмлә көрмүшәм. Хүсусән һәр ил, һөкумәт гәрарилә маллар учузлашандан сонра, Мүрсәлин базарлығы чох олур. О, голтуғу долу тәр басмыш бир һалда өзүнү эвә салыр. Гапыны аяғы илә ачыр. Мүрсәлин алдығы әрзаг шейләри илә ишим йохдур. Мәни марагландыран бу олуб ки, Мүрсәл нә олса (баһалы, учузлу, бөйүк, хырда) күчә гапысында ачыб төкүр, санки базарлығыны гонум-гоншуя, йолдан өтәнләрә көстәрмәк истәйир. Дейәсән, киши буну шөһрәт билир, бундан зөвг алыр. Көрүрсән гапыя етишән кими әлиндәки ири гутунун кәндирини гырды, ағзыны ачды, орадан бир парылдаян электрик чайник, стол лампасы, я ушаг кино чиһазы, вентилятор чыхартды; гутуну кағызлары илә гапыда гоюб ичәри кетди. Я көрүрсән чәкмә, папаг, үст көйнәйи, язы чиһазы, стол сааты... Бунларын да кағызыны ачыб төкәндән сонра ичәрийә апарды.

Доғрусу, гоншумун бу хасиййәти мәнә гәрибә кәлмишди. Чүнки белә бир һәрәкәт, йә'ни алдығын шейләри чамаат габағында ачыб төкмәк, һамыя көстәрмәк, мәним фикримчә, яхшы дейил. Буна көрмәмишлик дейәрләр.

Дүняда әлбәттә ки, әлә адамлар да вар. Әлә адамлар вар ки, тәзә палтосуну, костюмуну көстәрмәк үчүн шәһәри күчә-күчә кәзир, гаранлыглашана гәдәр кәзир. Йорулуб дилдән дүшсә дә, кәзир.

Нәдәнсә мәнә әлә кәлирди ки, бу хасиййәт Мүрсәлә ярашмыр, һеч ярашмыр. Бир адам кәлиб гоншум һаггында бунлары данышсайды, мән инанмаздым вә о адамы бәлкә дә бир аз данлардым.

Инди бунлары мән өз көзүмлә көрүрәм. Мүрсәл ичәри кирәндә гапыда гоюб кетдийи, кәнара атдығы чүрбәчүр бичимли, маркалы, рәнкли гутуларын, ири галын кағызлары, бағлама кәндирләрини өз көзүмлә көрүрәм, енә дә көзүмә инанмағым кәлмир. Она көрә инанмағым кәлмир ки, белә бир «көрмәмишлийи» я шөһрәтпәрәстлийи Мүрсәлә ярашдыра билмирәм.

Дейирләр, сөз адамын үрәйини дәләр. Күнүн бириндә гәт этдим ки, бу иши һөкмән гоншумун нәзәринә чатдырачағам. Ачығы да кәлсә дейәчәйәм. Гой билсин ки, кәнардан баханлар данышырлар, онун бу хасиййәтинә яхшы демирләр. Гой билсин ки, базардан бол-бол эв ләвазиматы, сәнае маллары алан минләрлә адам вар. Амма һеч кәс алдығыны күчәдә ачыб э'лан этмир. Бу, мәдәни адама ярашан хасиййәт дейил. Бу, адамы һөрмәтдән салар.

Сөз вахтына чәкәр: апрелин әввәлләри иди. Саат беш я алты оларды. Эвдән чыхыб троллейбуса тәрәф кедирдим. Мүрсәлин енә, өз гайдасында, гапыда бир бағламаны куб шәклиндә, ярашыглы вә үстү язылы гутуну ачдығыны, ичиндән чыхартдығы узун биллур вазаларын кағызыны союб төкдүйүнү көрдүм. О, ишарә илә мәнә салам верди. Вазалары ғучағына алыб ичәри кедәндә мән ону һагладым.

— Мүбарәкдир, биллур алмышсыныз! — дедим.

— Бәли, күлданлардан хошум кәлир.

Мүрсәл мәним өтәчәйими күман эдирди. Мән исә сәсимин аһәнкини бир гәдәр дәйишдим:

— Гоншу, сизә бир сөз дейәчәйәм, кәрәк ачығыныз тутмасын. Я әрк билин, я да өзүнүтәнгид сайын. Чохдан үрәйимдә кәзән бир сөзү сизә демәйи гәт этмишәм.

Мүрсәл, көзләмәдийи бир сөһбәтә мүнтәзир, һәм дә хейли мараг этдийини кизләдә билмәйән бир төврлә даянды. Сонра ғолумдан тутуб ичәри чағырды:

— Буюрун, буюрун! Ачығым тутмаз. Яхшы мәсләһәтинизи эшитмәйә һәмишә һазырам. Иллаһ да ки, сизин кими бир муәллим йолдашдан ола.

— Гоншу, көрүрәм сиз доғрудан да әсл гайғыкеш, аиләчанлы бир йолдашсыныз. Мән һәр дәфә сизи голтуғу долу көрәндә севинирәм. Севинирәм ки, бизим яхшы зиялыларымыз бүтүн севинч вә шәнликләрини, байрамларыны мәһз аиләләри илә бирликдә кечирирләр. Совет аиләси дә белә кәрәк олсун. Амма бир шей мәнә ғаранлығдыр ки, ону сизинлә, элә-белә суал шәклиндә мәсләһәтләшмәк пис олмаз.

Мәним сөзүм, дейәсән, Мүрсәлдә мараг оятмышды. О, мүнтәзир көзләрини диггәтлә мәнә зилләмишди. Мәтләби һара кәтирәчәйими арамсыз көзләйирди. Мән тәнгидимә суал рәнки вердим:

— Бу ки, сиз алдығыныз шейләри гапыда һәр дәфә ачыб төкүр, гутудан, ғәзетдән чыхарырсыныз һа, доғрусу, бунун мә'насы мәнә бир гәдәр айдын дейил, ахы. Шүкүр, сизин көзәл эвиниз, отагларыныз, аиләниз... Нә олар ки, алдыгларынызы ачмамыш эвә кәтирәсиниз? Эвдәкиләрин өзү дә бир аз марагланар, сонра мүбарәк дейәрләр. Мән көрүрәм ки, сиз базарлығы, шүбһәли совгат кими, лап гапы ағзында ачырсыныз, һамынын көзү габағында!

Ушаглар бурадан һәмишә гуту дашыйырлар. Бир дәфә ананызын онлара ачыгландығыны да эшитмишәм...

Мән илләрдән бәри үрәйимдә бир ағры кими ятыб галан вә галдыгча ағырлашан бу сөзләри дедикчә, бир йүнкүллүк, раһатлыг дуюрдум. Мәнә элә кәлирди ки, һачандан бәри зеһнимә йүкләнән бу ағырлыгдан индичә гуртармышам. Гәддими дүзәлдиб этрафыма бир бахдым. Мүрсәлә даһа мүфәссәл данышa биләрдим. Анчаг буна эһтияч көрмәдим. Чүнки мәним илк ишарәмин һәрифә кифайәт этдийи мә'лум иди. Мүрсәл ғучағындакы вазалары эһмаллыча тахтын үстүнә гоюб фикирли-фикирли мәнә бахыр, даһа нәләр дейәчәйими көзләйирди. Мән исә әлавә бир сөз дейәси дейилдим. Чүнки охум лап һәдәфә дәймишди. Гоншум рәнкдән рәнкә дүшүрдү. Мәним сусдуғуму йәгин эдәндән сонра көз гапагларыны ашағы эндирир, ерә, лап чәкмәләринин учуна бахырды. О, чәтин суаллара тутулан һазырлыгсыз бир мәктәбли вәзиййәти алмышды. Башыны галдырыб хош бир нәзәрлә деди:

— Гоншу, кәл бу сөһбәти айры вахта гояг. Көрүрәм сиз ишә тәләсирсиниз.

— Нә эйби вар.

— Мән зәһмәт вериб сизи чағырачағам. Әрким чатармы?

— Хошдур, хошдур.

Мүрсәл доғрудан да мәни чағырды. Мәтләби ачыб данышды. Будур, мән онун дедикләрини онун өз сөзү илә сизә данышырам:

«Мәним анамда көһнәдән ғалма бир хасиййәт вар. О, чох йығчыл гадындыр. Әлинә кечән бир чөпү, мисмары, бир тахта парчасыны, консерв гутусуну көтүрүб эвә кәтирәр ки: «кәрәк олар». Бизим эвдә олан гуту, картон, кағыз, көһнә палтар, чәкмә, галош, галстук, стул гычы, бутулка, дәрман шүшәси, чатдаг бошгаб, гырыг нәлбәки, хараб лампочка, язылы ушаг дәфтәри, сыныг гәләм, сөкүк зәнбил... һеч кәсин эвиндә йохдур. Ялан олмасын, анамын бәлкә лап кәлинлик күнләриндә кейиб дағытдығы башмаглары, парча-парча этдийи кофталар да эвимиздә, сандыгларын, ешикләрин һансы күнчүндәсә дурур. Мән һәрдән чәсарәт эдиб онлары атмаг истәйәндә анам ачыгланыр:

— Сәнә бир манечилийи йохдур ки!

— Ахы бу әир-зибили нийә рәдд эләмирсән ки, әл-аяг ачылсын, ер кенишләнсин?

— Бунлар һамысы кәрәк олур.

Бә'зән мән лап һөвсәләдән чыхырам, эви утил дахмасына охшадан бу гадынла аз галырам бир яд кими рәфтар эдәм. Анам мә'налы-мә'налы мәним үзүмә бахыр. Сонра башымы сығаллайыр.

— Оғул, — дейир, — эв-эшик йығмаг асан дейил. Сән һәлә ушагсан, һәлә дабанынла гапы ачмамышсан. Сән билмирсән ки, адам һәр бир мисмар үчүн, бир ийнә, бир шүшә үчүн мәэттәл галыр. Адам өз шейинин гәдрини биләр! Нә олар көһнә оланда? Көһнәнин көһнә, сынығын сыныг ери вар, тәзәнин дә тәзә. Нийә атырам, дәли-зад олмамышам ки, малымы чөлә атам! Бир кәнарда дуруб, мәндән кира-зад истәмир ки, тәзә нәлбәкини гонаг габағына гоярам, учуғунда өзүм чай ичәрәм, көһнәсини дә бағда ишләдәрәм...

Мән көрүрәм ки, гадын лап дағыдыб һечә дөндәрдийи палтарындан да әл чәкмир. О бунларла санки гырылмаз бир үнсиййәт бағламышдыр. Санки онун нәйи исә гиймәтли бир шейи бунлара бағлыдыр. О бу палтар, я аяггабыда кечиртдийи күнләрдән, өмрүнүн өтүб кедән күнләриндән айрылмаг истәмир. Гадынын гәрибә хасиййәти вар. Һачандан галма көһнә галстуклары сәлигә илә йығыб сахлайыр, юмурта биширмәк үчүн алдығым тәзә тайгулпа гыймыр, консерв гутусунда биширир.

Мән өзүмү сахлая билмирәм. Һирсләнирәм, гутуну көтүрүб күчәйә атырам.

О мәним әсәби вәзиййәтими көрүб һеч нә демир. Сакит көрүнүр. Анчаг бир дәгигә кечмәдән хәлвәти оғурланыб күчәйә кетдийини, гутуну көтүрүб этәйинин алтында кәтирдийини дуюрам. О бу гутуну кизләдиб гиймәтли шей кими горуюр.

Мән белә бир нахошлуға тутулан адамын мүаличәсини билмирәм. Әлачым она галыб ки, бундан сонра эвә гуту-гапаг кәтирмәйим. Гәт этмишәм ки, эвә алынан шейләрин гутусуну, кағызыны, кәндирини гапыдача рәдд эдим ки, эв зибилханая дөнмәсин».

Данышдыгларындан йүнкүллүк дуймуш кими Мүрсәлин рәнки ачылды. О, бир гәдәр сүкутдан сонра давам этди:

— Сизи тәәччүбләндирән ишләрим дә анчаг бунун үчүндүр, йохса мәним дә шөһрәтпәрәстдән зәһләм кедәр...

Мүрсәлкилин аилә сиррини биләндән сонра мәни һейрәт көтүрдү:

— Бәлкә, — дедим, гадынын бу хасиййәти ирсидир, нәсилдән кәлмәдир?

— Нечә ирсидир ки, бу языг һеч ата-ана көрмәйиб, әмисинин эвиндә гуллугчу бөйүйүб.

— Йәгин, әмиси яхшы сахламырмыш.

— Бәли, она өз ушагларынын көһнәсини кейдирирмиш.

— Даһа сән гадыны нийә гынайырсан? Ушаглыгдан һәсрәт көзү вар.

Мүрсәл күлдү:

— Ушаглыг яшындан гырх ил кечир. Чобанлар кәлиб алим олуб. Инди ки, һәсрәт дейил! Инди онун нәйи чатышмыр? Көрмүр ки, мәним бүтүн газанчым эвә, онун әлинә кәлир...

— Адәти унутмаг нахошлуғуна сәбәб олур.

О, көһнә мәсәлдир.

— Анан да көһнә адам дейилми?

Һәр икимиз чох данышандан сонра гадынын көһнә азарына мүаличә тәдбири дүшүндүк.

Мүрсәл бу яхынларда тәзә эвә көчмәли иди. Күман эдирди ки, «Анамын барханасыны да гоюб кедирик». Анчаг гадын, дейәсән, буну дуймушду. Дүйүнчәләрини бир-бир саһманлайыб йығырды: «Орада, дейирди, — мәнә отагдан-заддан верәрсән, өз шейләрими йығым, әл-аяға долашмасын...»

Мән Мүрсәлә бир мәсләһәт кердүм: «Элә вахтда көчмәлисән ки, анан шәһәрдә олмасын! «Мүрсәл бу тәдбири хошлады вә әмәл этди: августун орталарында гадын бағда олан заман ушаглары футбола кәтирмәк мәгсәдилә шәһәрә кәлди. Һәмин күнүн сәһәри, тездән дә көчдү.

Анчаг көчәндә ики йүк машыны чағыртды: бири эв әшясыны, тәзә эвә апарырды, о бири дә лүзумсуз шейләри шәһәр кәнарына атмаға апарды.

Көчәндән бир һәфтә сонра анасыны машына гоюб тәзә отаглара кәтирмишди. О, паркет дөшәмәси парыл-

даян кениш, ишыглы отаглары кәздикчә «пәһ-пәһ, — дейирди, — оғул, сағлығына гисмәт олсун!»

Отаглары кәздикчә көзү нәйи исә ахтарырды: «Һаны бәс мәним шейләрим? Һара йығмышсыныз онлары?»

— Һансы шейләрини?

— Көһнә пал-палтарымы, дүр-дүйүнчәми!

— Одур, сандығында!

— Сандыг о гәдәр шей тутмазды, көһнәләри дейирәм!

— Көһнәләри көһнә эвдә гойдуг.

— Әдә, бош данышма, шейләри көстәр. Кағыз гутуну көрмүрәм!

— Ана, о шейләри бурая кәтирмәк олардымы?

Гадын бирбаш көһнә эвә чумду. Эви бағлы көрдү, саһиби бағда иди...

Бир мүддәт гадын дабанларыны чәкиб көһнә эвә аяг дөйдү. Ахырда тәнкә кәлиб ериндә отурду. Дилиндән дүшмәйән бирчә шикайәти бу иди:

— Көһнә эвдә мәним чох шейим кетди. Мәнә чох ағыр отурду...

Оғлу да дейирди.

— Дүз дейирсән ана, о эв сәндән чох шей апарды. Амма яхшы ки, апарды, сәни йүнкүлләтди.

1953

МӘРДИМАЗАР

Һәр кәс өз әмәйинин мәһсулуна бахыб һәзз алыр: нефтчи көйдә учан тәйярәнин сәсиндән фәрәһләнир; памбыгчы топ-топ олан парчалары, палтарлары көрүб севинир; агроном кәһруба тахылы илә, бағбан бол мейвәси илә, мүәллим һүнәрли тәләбәси илә, мүһәндис тикдийи әзәмәтли биналарла фәхр эдир. Азад, ичтимаи зәһмәтдән доған фәрәһ вә ифтихары дуймаян совет адамы йохдур.

Тарлада алаг оту олдуғу кими, ичәримиздә көһнә дүнядан илишиб кәлән чиркин нийјәтли адамлар да вардыр. Онлардан бири һәмин Һачы Аслан оғлудур. Өмрү бою яздығы ифтира долу аризәләри «әскинас кими» бүкүб сығаллайыр, әзизләйир, дөнә-дөнә дүзәлдиб ағардандан сонра пакетә гоюр, марка вурур, ахшамүстү, гаранлыг чөкәндә шәһәрин мүхтәлиф ерләриндәки почт гутуларындан биринә салыр. Бөйүк икидлик көстәрибмиш кими, севинчәк әлләрини овушдуруб: «Һәрифин атасы янды» — дейир.

Һачы оғлу чарпайысында узаныр. Мүхтәлиф адресләрә көндәрдийи имзасыз языларын һәрәкәтини, талеини ширин-ширин дүшүнүр: «Чох чәкмәз сәси чыхар. Бу саат материал мәркәздәдир. Дүнән сәһәр почта чатыб. Бу күн катиб дәфтәрә салыб. Ахшамачан сәдрә чатар. Сәдр дә йорғун олмаса, бу күн, дейәк ки, сабаһ үстүнә язар. Бирикүн комиссия тә'йин олунар. Сабаһ — бирикүн һәрифин вайына отурарлар».

Һачы оғлу бу һүнәри илә һамыдан ачығы кәлән һәр кәсдән интигам алмаға чалышыр.

Заһири көркәминә, дөшүндәки чиб гәләминә, гәһвәйи чешмәйинин дик дурушуна бахан күман эдәр ки, көрә-

13—564

сән бу һансы әсәр, һансы ихтира саһибидир. Доғрудан да «Һачы оғлунун» әсәри чохдур. Савад өйрәнәндән бәри яздығы эризә, шикайәт, мәктуб, хәбәрләрин сайы-һесабы йохдур. Гочулар чамааты хәнчәр, бычаг, тапанча илә горхудурдулар. Бу «гәһрәман»да гәләми илә горхудур. Бир хидмәтчинин ишдән кәнар эдилдийини эшитдими, өрдәк кими йырғаланыр, газ кими сәс салырды.

— Ләләшин гәләм ишләтмишди, сәси инди чыхыр.

Бириси Һачы оғлунун тәшәххүсүнә тохундуму, дөшүнә дөйүр:

— Сәни гәләмин учуна гоюб фәләкин дәминә вермәк мәнә борч олсун! Дүня борч-хәрч дүнясыдыр...

Һачы оғлунун һәят мүлаһизәләри, иш планлары беләдир.

Һачы оғлуну инди ән чох мәшғул эдән мантйор Чаһанкирдир. Ики күн әввәл Чаһанкир һәйәтдә чыраг яндырмышды. Демә онун истираһәтини позмушду. Һачы оғлунун арвады э'тираз этмишди ки: «Киши ятыр, пәнчәрәдән ишыг ичәри дүшүб мане олур».

Чаһанкир чаваб вермишди ки: «Бачы, пәнчәрәни өртүн, ишыг дүшмәсин. Ахы һәйәти гаранлыг эләмәк олмаз. Яйдыр, биз бурада отуруруг, охуюруг, данышырыг, кәлән, кедән олур».

Мантйорун чавабы Һачы оғлуна чох ағыр кәлмишди. «Бу һәриф, дейәсән, мәним материалларымын дузуну дадмайыб. Яхшы!..»

Ики күн сонра Һачы оғлу портфел голтуғунда гапыдан чыхыб нечә аддым кетмишди ки, Чаһанкири кечә нөвбәсиндән гайыдан көрдү. Чаһанкир салам вериб кечмәк истәйәндә Һачы оғлу ону сахлады, башыны дик галдырыб енинә мейвә вермәйә башлаян чаван тут ағачына бахды.

— Гоншу, — деди, — бу ағачы, дейирләр, кечән ил сән әкмишсән?

— Кечән ил йох, дөрд ил әввәл әкмишәм.

— Чох наһаг ерә әкмишсән!

— Ағач әкмәк ки, хейир иш сайылыр.

Һачы оғлу Чаһанкирин сөзүнү лаға гойду:

— «Хейир иш сайылыр...» Бу көһнә патриархал сөзләрдән әл чәкин, чаным! Сабаһ — бу күн мейвәси төкүләндә баяғыланачаг, милчәк ширәйә йығылачаг, орадан да галхыб гонaчаг мәним сүфрәмә. Милчәйин нечә азар яйдығыны билмирсәнми, китаб охуюрсанмы?

Чаһанкири сөз тутдуса да, истеһза илә сорушду:

— Гоншу, сиз һеч ағач әкмишсинизми?

— Мән нийә ағач әкәм кәрәк?

— Бу нийййәт ки, сиздә вар, әксәниз дә битмәз!..

Чаһанкир буну дейиб гапыдан ичәри кирди. Һачы оғлунун исә күчәдә әсәби сәси эшидилирди: «Мәним әкдийим битмәз? Мән Һачы оғлуна дейирсән бу сөзү? Көрәрсән мән сәнин о гуллуг еринә бир тохум әким ки, сәни ериндән динкилдәтсин».

Һачы оғлу дәрһал эвинә гайыдыб портфелини һирслә столун үстүнә атды, күләшмәйә кедән бир пәһливан кими чәлд союнду, арвадыны сәсләди:

— Тез габа мүрәккәб төк, язачағам!

Арвады әринин пешәсиндән хәбәрдар иди. Пәнчәрәләри өртдү, кағыз-гәләми саһмана салды. Һачы оғлу отуруб мантйор һаггында дөрд сурәтли материал язды: Бирини ерли милис шө'бәсинә, бирини электрик идарәсинә, бирини редаксияя, бирини дә Чаһанкирин ишләдийи идарәйә. Мал дили кими узун, ағ дили илә пакетләри яшлайыб бәрк-бәрк япышдырды. Үстүнү чызыгланды, сол әли илә адресләри язды. Материаллары үст-үстә гоюб галын бир китабла сыхды. Вар-дөвләтинә бахан кими бир дә диггәтлә бахыб фәрәһләнди. Сонра өзүндән разы бир һалда аддымлайыб варкәл эләди, кәлиб дивана узанды, әлләрини пейсәриндә чатагланы, көзләрини пакетләрдән айырмадан яздыгларыны зеһниндә тәкрарлады:

«...Директоруна мә'лумат.

Һөрмәтли директор йолдаш, сизә мә'лум ола ки, чүрбәчүр фырылдаг йолларла идарәнизә сохулмуш Чаһанкирин бизә яд бир үнсүр олдуғуну бүтүн шәһәр билир. Белә ки, бу адамын атасы кечмишдә икинчи дәрәчәли килди саһиби ихлас баггал олмушдур. Демәли, юмурта да сатмышдыр. Тарихдән дә бизә мә'лумдур ки, 1918—19-чу илләрдә империалист гошунлары Гафгаздан кечәндә бу адамын атасы баггал дуканында ширин алыш-веришлә халгы истисмар эдирмиш. Дүшмән гошунларына яғ-юмурта сатырмыш. Һәмин бу көрдүйүнүз Чаһанкирин әти, ганы о юмурталарын газанчы илә мая тутуб, хаһиш

эдирәм адына да диггәт етирәсиниз! Чаһанкир — халис империалист адыдыр. Әлбәттә ки, тәсадүфи дейилдир! Фарсча биләнләрдән сорушун. Әминәм ки, belә бир хәбис маядан йоғрулмуш адамын нә фәсад саһиби олдуғу, бизә нечә зиян вердийи һәр кәсә мә'лумдур вә биринчи нөвбәдә сизә, нечә ки, бир сайыг йолдаш!»

Һачы оғлу яздыгларыны сәтир-сәтир зеһниндән кечирәрәк илдырым вурмуш кими, дик галхды: «Әдә, мән нә рәрәк илдырым вурмуш кими, дик галхды: «Әдә, мән нә гайырмышам, чорт вазми!» — деди. Тез пакетин бирини ачды. Диггәтлә охуду: «Бу адамың атасы... халгы истисмар эдирмиш. Дүшмән гошунларына яғ-юмурта сатырмыш...»

Һачы оғлу бармағыны дишләди: «Көр мән нәләр язмышам!»

Һачы оғлу язысынын бу ерини тамам гаралады. Пакетләрин һамысыны чырыб, сурәтләри дә тәзәләди, ени пакетләрә гойду.

Һачы оғлу өз пешәсиндә стажлы вә маһир иди. Әризәнин ахырында бир һәдә кәлмәйи дә унутмады: «Сиз лазыми өлчү көтүрмәсәниз, биз совет адамлары мәчбуруг юхары тәшкилатлара мүрачиәт эдәк».

О, мәктубларын һәр бирини айры хәтлә языр, пакетләри айры рәнкдә көтүрүр, айры-айры гутулара салырды.

Көзләйирди ки, Чаһанкири ишдән говсунлар, һеч олмаса ора-бура чәксинләр, о да юхары пилләкәндә, әли чибиндә даяныб папиросуну фысгыртсын, өскүрсүн вә өз-өзүнә десин: «Инди көр Һачы оғлу экән тохум нечә битәр!»

Доғрудур, ону бир-ики дәфә мүстәнтиг чағырды, прокурор марагланды. Анчаг Һачы оғлу һәр дәфә гоншусу һаггында «шаһид» кими данышды, бәлкә дә яздыгларына бир шей артырмаға чалышды.

Һачы оғлунун һесабына көрә материаллар өз тә'сирини кәрәк көстәрәйди. Кәрәк бу күнләр Чаһанкири чағырайдылар, «митилини байра атайдылар...»

Дейәсән, онун хәялындан да кечәни билирмишләр. Һәйәт гапысы чырылдады. Учабой бир милис нәфәри ичәри кириб, онун адыны вә фамилиясыны сорушду, дәфтәрә гол чәкдириб бир вәрәгә верди.

— Бағышлайын, һардандыр? — дейә Һачы оғлу сорушду.

— Мәһкәмәйә чағырылырсыныз.

— Нечә йә'ни?

— Нечәси йохдур, охуюн!

Һачы оғлу вәрәгәни охуянда көзү бәрәлди. Вәрәгәдә язылмышды: «Совет адамларына ифтира атмагда тагсырландырылан Һачы оғлунун ишинә айын 4-дә район халг мәһкәмәсинин ачыг ичласында бахылачагдыр».

Һачы оғлунун мүшдүйү әлиндән дүшдү, дизи бүкүлдү. О, электрик вурмуш кими, пилләкәнләрдәчә ерә чөкдү. Арвады ичәридән гышгырды.

— Ай киши, яш ердә отурма, рүтубәт чәкәрсән!

1953

БАЛАЧАЛАРА ҺӘДИЙЙӘ

ГӘЛӘМ

Илясын мәктәбә кедән йолу мешәдән кечирди. Бу сәһәр Иляс тәләсмиш, дәрс шейләрини яхшы йығмамышды. Гәләми чантанын күнчүндән башыны чыхарыб бахырды. Мешәдән кечәндә, гәләм чантадан дүшдү.

Мешәдәки ағачлар гәләмин башына йығылдылар, она «хош кәлдин» дедиләр. Онлар гәләмин дүз боюна, дәмир папағына, гара көзүнә, әлван рәнкинә, ярашығына һейран-һейран бахыб, сорушдулар:

— Гәләм гардаш, һарада белә бәзәнмишсән, сәни ким кейиндириб-кечиндириб? Һеч бизим ушаглара охшамырсан?

Гәләм деди:

— Мән мәктәбдән кәлмишәм. Мүәллимләрлә, шакирдләрлә отуруб-дурмушам. Мешәдә мән дилсиз-ағызсыз идим. Шәһәрдә башыма дәмир папаг гойдулар, мәнә рәнкбәрәнк сулар ичиртдиләр, данышмаға башладым.

— Бизи дә оралара гоярлармы? — дейә ондан сорушдулар.

Гәләм деди:

— Һәр шей адамын өзүндән асылыдыр. Шәһәрдән кәләнләр дүз вә мөһкәм битән ағачлары сечирләр, көтүрүб апарырлар, тәмизләйирләр, бәзәйирләр, онлара әдәб өйрәдирләр, бөйүк мәчлисләрдә ер верирләр. Чинс ағачлары, мөһкәм, дүз будаглары яндырмырлар. Онлардан гәләм дүзәлдиб китаб язырлар. Күрсү дүзәлдиб кейиндирир, мәчлисләрә дүзүр, әзиз гонаглары онларын үстүндә әйләшдирирләр. Шкаф әләйиб ичинә китаблар, палтарлар йығырлар, байраглар үчүн ағач әләйирләр. Байрам күнләриндә онлары маһны, мусигилә кәздирирләр.

Зоғал, шам, ағчагайын, гарағач бу сөзләри эшидиб, севиндиләр. Һейва ағачы бойнуну әйиб сорушду:

— Бәс әйри битәнләри шәһәрә бурахмырлар?

Гәләм деди:

— Онлары да бурахырлар, анчаг одун әләйиб печләрдә яндырырлар, я да көтүк әләйиб, дәһрә илә башына дөйүрләр.

Сөйүд ағачы габаға ериди.

— Дүзлүк мәндә! Бәс һеч мәни чағыран, диндирән йохдур! — деди.

Гәләм деди:

— Сөйүд әми, сәнин дүзлүйүн вар, амма давамын йохдур. Адамларын ишиндә дүзлүкдән башга, мөһкәмлик дә лазымдыр.

Гәләм мөһкәм олмаса, язынын күчү олмаз. Гәләм язаны кәрәк гылынч да поза билмәсин. Эшитмәмишсәнми?...

ЮХУ ВӘ КҮЛӘК

(Эл мәсәлиндән)

Майил эйванда көкә ейирди. Халлы пишик отуруб она бахырды. Халлы гулағыны шәкләди, көзүнү бәрәлдиб һа бахды, Майил көкәдән пишийә вермәди. Ахырда Халлы дилләнди:

— Мяу!

Майил пишийә бахмады. Пишик Майилин дизинә дырмашды, енә мяулдады вә әлини атыб көкәни алмаг истәди.

Майил ону дирсәйи илә итәләди, ерә салды.

Күләк пишийә лағ әләди:

— Сән бачармадын. Даян, мән көкәни Майилдән аларам!

Күләк буну деди, ганад чалды, вар күчү илә әсмәйә башлады. Будаглар тәрпәнди, ағачлар сәсләнди, хәзәлләр төкүлдү, тоз гопду, һава союду.

Майил тез яхасыны дүймәләди, әлиндәки көкәни бәрк-бәрк тутуб, дишинә чәкмәкдә давам этди.

Юху да күләйә күлдү вә деди:

— Сән чох һай-күй салсан да, ушаға күчүн чатмады. Көкәни ала билмәдин. Даян, мән сәссизчә иш көрәчәйәм. Майилдән көкәни элә алым ки, өзүнүн дә хәбәри олмасын.

Юху гара палтара бүрүнүб, юмшаг-юмшаг ериди вә кәлиб Майилин көзләринә долду.

Майилин кирпикләри ағырлашды, көз гапаглары энди, көзләри эһмал-эһмал юмулду. Көзләр юмулан кими бармаглар араланды, әлләр ачылды. Көкә ушағын әлиндән дүшүб, дөшәмәйә дығырланды. Халлы пишик фүрсәт тапды. — Мяу! — дейә севинчәк көкәнин үстүнә атылды.

БУЗ МАШЫНЫ

Нәнә гарышга балаларыны — Гарачаны, Сарычаны, Халлычаны ишә көндәрди вә:

— Бағда мейвәләр етишиб — дейә лазыми тапшырыг верди. — Әтриндән дура билмирәм. Ағачлара, тәнәкләрә дырмашын, алма, — армуддан, үзүмдән доюнча ейин, дишиниздә ширә кәтирин!

Балалар дүзүлүб ювадан чыханда Нәнә тапшырды:

— Йол үстүнә чыхмайын, кәнар — күнчдән кедин, суя да кирмәйин, сәсдән горхмайын!

Балалар мейвәләри тапдылар. Гарача алма кәмирирди. Сарыча армуд дишләйирди. Халлыча онлары чағырды:

— Бура кәлин, гызлар! Гара шанынын айры ләззәти вар.

Бачылар онун янына кечдиләр. Гара салхымын ири, долу киләләринә япышыб сордулар.

Бағбан кәлиб тәнәкдәки етишмиш салхымлары дәрәндә гарышгалар горхуя дүшдүләр вә «Бизи һара апарырлар?» дейә дүшүндүләр.

Халлыча тапшырды:

— Киләләрин ичинә кирин! Киләдән бәрк япышын! Дишинизи илишдирин, тәрпәнмәйин!

Салхымы тәнәкдән үзүб ири бир зәнбилә гойдулар, үстүнү өртдүләр. Сәс кәсилди. Гарача явашдан дилләнди:

— Гызлар, биз һарадайыг? Мән лап дарыхырам!

Халлыча деди:

— Гаранлыг фүрсәтдир, ишинизи көрүн!

Чох чәкмәди зәнбилә ишыг дүшдү. Үзүмләри көтүрдүләр.

Халлыча пычылдады:

— Комалашмайын, сәс салмайын!

Үзүмү ағ таса гойдулар. Салхым-салхым үстүнә йығылды. Халлыча бачыларына үрәк верди:

— Киләдән бәрк тутун!

Тасы кәтириб ағ диварлы, ишыглы, тәмиз бир ерә гойдулар. Ешийә бәнзәйән бир ердә чираг көрәндә Халлыча дүшүндү: «Бура һарадыр көрәсән!»

Гапы чалынды, ишыг сөндү. Бир хырылты сәси кәлди. Һава союду. Гарачанын сәси эшидилди:

— Мән үшүйүрәм.

— Мән дә! — дейә Сарыча пычылдады.

— Мән донурам! — дейә Халлыча әлавә этди.

Гарача өзүнә чүр'әт верди:

— Бәлкә горхуруг!

Халлыча деди:

— Мән өмрүмдә горху билмәрәм. Инди әсирәм.

Союг даһа да артды. Бачылар:

— Союгдан өлдүм! Гыш дүшдү дейәсән! — дейә өзләрини Халлычанын үстүнә атдылар.

Һара дөндүләрсә буз көрдүләр.

Бачылар титрәйә-титрәйә галдылар.

Нәнә гарышга балаларыны көзләйә-көзләйә галмышды. Ахшам олду кәлмәдиләр, кечә дүшдү хәбәр чыхмады. Сәһәр тездән Нәнә ахтармаға кетди. Дарваза ағзында үзүм ийи дуйду, чүрүк бир салхыма яхынлашанда балаларыны өлмүш көрдү. Ағлады, сачыны йолду. Элә билди балаларыны әзибләр. Диггәт эдәндә көрдү ки, бәдәнләри бүтөвдүр. Тез һәким далынча гачды.

Һәким кәлиб бахды, йохлады вә деди:

— Нәнә, бунлара азар дәймәйиб, донуб өлүбләр.

— Яйын бу гызмарында да донмаг олармы? — дейә Нәнә тәәччүбләнди.

Һәким чийинләрини чәкди:

— Она мән дә мәәттәләм.

— Ахы гыша алты ай вар?

— Бунлары гыш дондурмайыб!

— Бәс бу шахта нә ишдир?

— Нә ишдирсә, бу, инсан ишидир!

1953

УЛДУЗ

Директорла әл вериб таныш оландан сонра Гәләндәров бир силисчи әдасы илә сорушду:

— Сиздә Улдуз Гәләндәров адлы оғлан ишләйирми? — чаваб көзләмәдән әлавә этди: — Гараяныз, арыг, узун бир оғлан!

Директор Улдузун гыз ады олдуғуну зәнн этсә дә зәнки басды, катибәйә тапшырды:

— Көр Дадаш кетмәйибсә бура чағыр.

Заводун кадр шө'бәсиндә чалышан Дадаш адамларын анкетини әзбәр билирди. Һафизәси ити олдуғундан, бир дәфә әмрә дүшән адамын адыны унутмазды.

Әлиндә узун ачар ойнадан, көдәк, этли сифәт, гарасач бир адам ичәри кирди. Улдузун адыны чәкән кими Дадаш таныды.

— Бииздәдир. Ики ай олар кәтүрмүшүк. Модел сехинә көндәрдик. Кәрәк ки, мәктәбдән кәлмишди.

Гәләндәров севинчәк тәсдиг этди:

— Өзүдүр, мәктәблидир. Доггузунчуну гуртарыб.

Гәләндәров директорун да, Дадашын да бу арайыша марагла янашдығыны көрүб стулуну габаға чәкди:

— Билирсинизми, Улдуз мәним тәк бир оғлумдур. Аиләдә сөз олуб, ондан күсүб кедиб. Ики айдыр, ахтармамыш ер гоймамышам. Сорағыны бурадан верирләр. Шүкүр ки, тапылды. Йолдаш директор, хаһиш эдирәм чағыртдырасыныз, кәтүрүм кедим, эвдә никарандырлар.

Директор гонағын данышығындан хошланмаса да үзә вурмады.

— Бәйәм сиз оғлунузун бурада ишләмәйинә разы дейилсиниз?

— Хейр чаным, нә ишләмәк, онунчуя кечир. Нә ишләмәк! Онун маашына галмамышыг ки, сәфиһлик эләйиб кәлиб.

Директор гонағын үзүнә бахыр, сусурду. «Өз ирадәси илә кәлән бир оғлан сизин сөзүнүзү эшидәчәкми?». Бу суалы вермәмиш Дадаш дилләнди:

— Фәһләләр ишдән чыхыблар, зәһмәт чәкин, сабаһ кәлин.

— Мән онун мәнзилинә кедә биләрәм. Хаһиш эдирәм, адресини версинләр.

Гәләндәров оғлунун адресини алыб чыхандан сонра Дадаш директора, директор Дадаша бахды. Директор деди:

— Бу адамдан көзүм су ичмир. Өйрән, көр нә әһвалатдыр.

Дадаш бир сөз демәйиб кабинетдән чыхды.

Гәләндәр Гәләндәров бору заводунун бөйрүндән өтүб фәһлә мәнзилләринә яхынлашанда, Улдуз ашханада отуруб котлет ейирди. Онун көзү пәнчәрәдә иди. Атасыны еришиндән таныды. Аяға галхыб диггәтлә бахды. Бу яна кәлдийини йәгин эдәндә, рәнки дәйишди, чәтинликлә тикәсини удду. Чәнкәли атыб дәсмал илә әлини силди. Кассая бир бешлик верди, артығыны алмамыш чәлд гапыдан чыхды.

***

Ата вә оғул!

Янашы язылан бу ики кәлмә һәр кәс үчүн муәййән, мә'лум бир мүнасибәтин ифадәсидир. Дүняда бир-биринә бундан яхын ким ола биләр?

Оғул бөйүтмәкдән, аяг алыб ерийән, дил ачыб данышан, ширин-ширин гымышан бир көрпәнин симасында кечмишини, кәләчәйини, бүтүн һәят вә зәһмәтини көрмәкдән чәмиййәтә лайиг бир адамын, будур, сәнин эвиндә, сәнин көзүнүн габағында бөйүдүйүнү, мәһз сәнин тәрбийән, сәнин адынла бөйүдүйүнү һәр күн көрмәкдән хош вә фәрәһли нә ола биләр!

Әсл мәһәббәти дуян кәнчләр өз севкиләри үчүн һәр фәдакарлыға кедирләр. Чүнки белә бир мәһәббәт аловуну нә туфан, нә сел, нә өлүм, нә айрылыг сөндүрәр. Бу мәһәббәтин битмәз дастаны чилд-чилд китабларда язылыр!

Анчаг ону дейән вә язан аздыр ки, әсл ата әсл өвлады, чийәрпарасы үчүн ода кирмәкдән чәкинмәз. Һәр кәсә айдын олан бу сөһбәти биз она көрә тәкрар эдирик ки, бә'зән буна уймаян тәсадүфләр олур. Доғрудур, аз олур, анчаг олур.

Мәсәлән, бу саат ити аддымларла ашхана габағындан өтүб фәһлә мәнзилләринә доғру кедән һесабдар Гәләндәров өзү дә бир атадыр. Атадыр, анчаг бунун аталығында башгалыг вар.

Гәләндәров Улдузу нийә итирмишди вә нийә ахтарырды? Айдын олмаг үчүн башдан данышаг.

1

Гәләндәр Гәләндәров әввәлләр Хачбулагда гоюнчулуг фермасында һесабдар иди. Күлләр адлы бир гадынын эвиндә яшарды. Бу эвдә үнсиййәт бағлады, Күлләрин чаван гызы Бөйүкханымла эвләнди. Сонра Гәләндәрову шәһәрә мүһасибат курсларына көндәрдиләр. Һәрчәнд ки, бу курслар алты айлыг иди, анчаг Гәләндәров бир дә габу курслар алты айлыг иди, анчаг Гәләндәров бир дә гайытмады. Бөйүкханымла һәмишәлик видалашды. Арада галан көрпә ушаға хәрчлик вермәк дә истәмәди. Мәһкәмә ушаға хәрчлик кәсәндән 6 ай сонра Бөйүкханым яталаг хәстәлийиндән вәфат этди. Ушағы Гәләндәровун эвинә кәтирдиләр. Инди о, район малиййә шө'бәсиндә мүфәттиш иди. Әминә адлы бир татар гызы илә яшайырды. Әминә ушағы гәбул этмәди. Улдузу ушаг эвинә вердиләр. Гәләндәров бир мүддәт буну вә сонра башга бир шейи бәһанә эдиб «ушағын олмур» дейә Әминәни дә бошамаға мүвәффәг олду.

Күнләрин, айларын, илләрин нечә кечдийини бә'зән һисс этмәк олмур. Улдуз исә ушаг эвиндә санки хүсуси бир сүр'әтлә бөйүйүрдү. Сәккиз яшындан сонра ону атасынын эвинә кәтирдиләр. Ушаг бурада тәзә бир ана көрдү. Бу

да өзкә чүр ана иди. Уча, көк, һәмишә бәзәкли бир гадын иди. Бу гадын санки бәзәйинин, ярашығынын позулачағындан горхур, адама йовушмурду. Бир дәфә дә Улдузун әлиндән тутмады, башыны тумарламады, үзүндән өпмәди.

Улдузун мәктәб һәяты, тәһсил илләри башланды. Атасынын, айларла районлара йохламая кедән мешин говлуглу малиййә мүфәттишинин һарада, кимлә, нечә яшадығыны ушаг һисс этмирди.

Эви сүпүрән, ушаға чай-чөрәк верән гоншу гадын Сәкинә хала һәмишә Гәләндәровун дальнча дейинәр вә Улдуза тәсәлли верәрди:

— Оғул, дәрсиндә ол, атан да районлардан гуртарар, иншаллаһ сән бөйүйәнәчән онун да ағлы башына кәләр...

Доғрудан да Гәләндәров районлардан гуртарды. Бир мүддәт эвдә чох көрүндү. Улдузун янында отуруб дәфтәрләринә бахды, китабларыны вәрәгләди, ушағын чибинә бир үчлүк гойду.

— Оғул, — деди, — мәндән адам чыхмады, һеч олмаса сән бешуур олма!

Биринчи дәфә атасынын нәвазишли сәсини эшидән Улдуз нә гәдәр севиниб фәрәһләнмишди! Үч манатлығы исә ушаг бәлкә отуз дәфә чибинә гоюб чыхарды, каһ ики, каһ дөрд гатлайыр, каһ сағ, каһ сол чибиндә сахлайырды, дәгигәдә бир әлини салыб йохлайырды...

Улдуз инди даһа 9-чу синифдә иди. Бир ахшам дәрсдән гайыданда атасыны эвдә башга бир гадынла габаг-габаға отуран, ейиб-ичән көрдү. Союнмамышды ки, Гәләндәров дуруб кәлди. Оғлунун гулағына пычылдады:

— Улдуз, сәнә бир аналыг кәтирмишәм ки, доғма анадан яхшы.

— Мән чох аналыг көрмүшәм.

— Беләсини көрмәмишсән, кәл таныш ол! Ады да Агибәт. Аталар нечә ки, дейиб агибәтин хейир олсун! Бу чох нәчиб ерләндир...

Улдуз союг бир шейә тохунурмуш кими, үрәксиз әл верди, хош кәлдин әләди. Агибәт исә исти, этли овчунда улдузун әлини бәрк-бәрк сыхды.

— Оғлумуз будурму? — дейә сорушду. Әйилиб үзүндән өпмәк истәйәндә Улдуз илан көрмүш кими, башыны гачыртды. Атасы ачыгланды:

— Дәлилик эләмә, анандыр!

Агибәт стәканын дибинә бир аз араг төкүб Улдуза тәгдим этди:

— Ич буну көрүм!

Гәләндәров да тә'кид этди:

— Ананын сағлығына ич! Агибәтин сағлығына!

Һәр ики тәрәфдән тәзйиг көрән Улдуз сыхылды, кәлдийинә пешман олду. Нәдәнсә үзүнү көрмәдийи, сәсини эшитмәдийи, анчаг шәкилдән вә Сәкинә халанын сөһбәтләриндән таныдығы доғма анасы Бөйүкханым кәлиб онун көзү гаршысында даянды, һәсрәт-һәсрәт бахды. Эв исә бу дәмдә Улдузун башына доланды. Элә сүр'әтлә доланды ки, дейирдин бу саат һәр шей ериндән учачагдыр. Улдуз чәлд гайытды, палтосуну кейинди, чантасыны көтүрүб эвдән чыхды.

Гәләндәров стәканы Агибәтин стәканына вуруб башына чәкди, ири ағ бир соған дишләйиб, сифәтини туршутду:

— Агибәт ханым, сән кәрәк ону бағышлаясан. Ушагдыр, анламыр, ахы о нә ганыр? Дүняда нә көрүб ки!

2

Һараданса азыб кәлән бир гадынын сүн'и нәвазиш көстәрмәси, илк саламын дальнча араг тәклиф этмәси Улдуза күллә кими дәймишди. Эвдән нечә чыхдығыны, һансы истигамәтә вә нә үчүн кетдийини тә'йин эдә билмәди. Бир ан күчәләр, трамвайлар, биналар онун алачаланмыш көзләриндән ойнады. Гарышыг аләмдә Улдузун көзүнә ялныз бир шей, ялныз анасы, о сакит, о мә'сум бахышлы, бәдбәхт кәлин көрүндү. Кәнардан бахан дәрһал дүшүнәрди ки, саһил көлкәликләриндә тәк вә сүр'әтлә кедән бу мәктәблинин һалы өзүндә дейил. О, нә исә бир шей итирмишди я фәлакәтә дүшмүшдү.

— Улдуз, ширин ушаг гайғысызлығындан еничә хилас олан эй һәссас кәнч! Мән сәни яхшы баша дүшүрәм. Сән ики аләмин арасында бөйүмүшсән. Ән хош, гайғысыз саатларын яшыдлар, йолдашлар арасында кечиб. Мәктәб — сәккиз яшындан сәни гойнуна алыб охудан, бөйүтән мәктәб, сәни тәмиз, саф һисслләр, ачыг фикирләрлә бәсләйиб силаһландырыр. Эвдә, эһтияч вә өвладлыг учун-

дан бағлы олдуғун Гәләндәр аиләсиндә исә сән тамам башга бир aләм көрүрсән. Дашыдығын фамилијанын фитрәтинә, тәһсилинә вә кәләчәјинә јад олдуғуну сән бөјүдүкчә даһа айдын дујуб дүшүнүрсән. Инди гәт этмишсән ки, јад бир тәрбијә илә үзүлүшмәк вахты чохдан чатмышдыр. Сәнин доғма атан олса да, енә дә үзүлүшмәлисән.

Улдуз, чанта чијниндә саһил ашағы баш алыб кедирди. Сәрин јаз һавасындан сәфаланан, дејиб күлән далға-далға адамлары санки көрмүр, сәсләри эшитмир, һеч нәјә диггәт этмәдән кедирди. Кедирди, һара кетдијини өзү дә билмирди. Санки ата ханиманындан узаглашдыгча онун башы аязыјыр, зеһни дурулур, фикри өзүнә кәлирди: «Кәрәк Иляса дејәјдим. Кәрәк мәктәбә билдирәјдим...»

Бир дә дүшүнүрдү ки, мәктәб вә я комсомол катиби 50 яшлы бир әјяшла нә данышачаг, нә нәтичәјә кәләчәкди! Бу бәлкә дә кишини гәзәбләндирәр, ким билир, даһа нәләр баш верәрди! Улдуз әлини чибинә салды. Хырда пулу вар иди. Атылыб трамвая отурду. Вагон диварларындан асылан э'ланлары, адам ахтаран идарәләрин адресини тәкрар-тәкрар охуду. Әл бойда бир кағызда ири һәрфләрлә язылмышды: «Сәнәт мәктәбинә шакирдләр лазымдыр. Бурада емәк, палтар, мәнзил дә верирләр».

Етирән кими бир әризә, бир дә мәктәб васигәси илә Улдузу бору заводунун модел сехинә гәбул этдиләр. Сех рәиси уста Муртуз онун тәһсилинә, һесаб билмәјинә, әлинин габилијјәтинә бәләд олуб севинди.

— Бу оғлан, — деди, — ишләјәчәк. Бундан уста олачагдыр!

Улдуза шакирдләр ятагханасында, 11-чи отагда ер вердиләр. Бу бирмәртәбәли, клуба охшаян, узун, кениш бир бина иди. Һәр ики тәрәфә пәнчәрәләри вар иди. Он биринчи отагда чәркә илә дүзүлән чарпајыларын башы пәнчәрә габағына иди. Улдузун чарпајысы лап ахырда, гапы ағзында гоюлмушду.

Отагбашы Виктор Улдузла таныш оланда, онун тәһсилини биләндә үзүнү јолдашлара чевириб деди:

— Ушаглар, гонаға хош кәлдин эјләјәк, өзүнү дә мән дејирәм бир гуллуға ирәли чәкәк!

— Бундан яхшы...

— Яхшы културник олар.

Ушаглар тәсдиг этдиләр. Виктор Улдузун әлини сыхды.

— Китабханада бир кәдәрәк гыз вар. Бизимкиләрә яхшы китаблар вермир. Һәр кәс кәлирсә ушаг китабы верир. Мурзылка, балыгчы нағылы... Сән яхшы оғлансан, онун дилини биләрсән. Өзү дә ки, киноду, консертди, стадионду, кәрәк 11-чи отағы 11-чи дәрәчәјә галдырасан!

Виктор сәсини учалдыб отагдакылардан сорушду:

— Нечә дејирәм, ушаглар, пис дејирәм?

— Яхшы дејирсән.

Виктор Улдуздан сорушду:

— Охуюб чалмагла аран нечәдир?

— Нијә севәнәм.

Виктор санки ушаглара муштулуг верирди:

— Ушаглар, ханәндәмиз дә вар!

Улдуз бојнундан атды:

— Охумаг әлимдән кәлмәз.

— Бачармасан да кәрәк тапасан, кәтирәсән. Истәјирсән шәһәрдән Бүлбүлү я Рәшиди тап, истираһәт ахшамлары бу отағын курултусу кәрәк әксик олмая!

Виктор мыхчадан асылан балалайканы көстәрди:

— Бу балалайка да, мән дә сәнин ихтиярында.

Улдуз бир айын ичиндә заводда таныңды. Өз хәтти иләяздығы дивар гәзетинин 1-чи нөмрәсини апарыб директора көстәрмишдиләр. Хүсусән карикатуралар һамынын хошуна кәлмишди. Улдузу район јүрүшүнә нүмајәндә дә сечмишдиләр.

Улдуз кедән күнүн сәһәри Гәләндәров бу мәзмунда бир мәктуб алды: «Ата, бојнумдакы аталыг һаггынызa борчлуям. Анчаг бу һагг нә гәдәр бөјүк олса да вичданымы чидалая, мәни кечмиш адәтләр кирдабына чәкә билмәз. Һачандандыр өзүм-өзүмлә вурушурам. Мәктәб мәнә әдәб өјрәдир, эвә кәлирәм чиркин мәнзәрәләр көрүрәм. Әјяш һәят, анамын тәһгир эдилмәси мәни мәнкәнә кими сыхыр. Бир яндан да аталыг һаггы габағымы кәсир. Динә билмирәм, суса да билмирәм. Нәһајәт, давам кәтирмәдим, кетдим, белә бир аиләјә мәнсуб олмаг... Јох! Истәмирәм, арха чевириб кетдим. Агибәт ханымла хошбәхт олманызы арзу эдирәм. Мәни исә ахтармајын. Ишә дүзәлмишәм, ерим раһатдыр...»

Гәләндәров адрессиз мәктубу тәкрар-тәкрар охуюб о ян-бу яна чевирирди ки, гапы дөйүлдү. Кәлән Улдузун мүәллимәси Хураман иди. О да Улдузу ахтарырды. Гәләндәров мүәллимәйә белә чаваб верди:

— Району кедиб гоһумларынын янына. Бир һәфтәйә гайыдар.

Хураман ханым деди:

— Һара кетдийини билмирәм, йолдаш Гәләндәров, анчаг ону билирәм ки, аиләдә она яхшы кечмир. Өзүнүз яхшы билирсиниз ки, өвлад бөйүтмәк шәхси иш дейил, вәтәндашлыг ишидир, өзү дә лап бөйүйүндән!

Гәләндәров мүәллимәнин төһмәтини анласа да, өзүнү сындырмады.

— Архайын олун, — деди, — мүәллимә, мән онунла хүсуси мәшғул олачағам, хүсуси... Мән даһа йығышыб кәлмишәм.

Хураман она дик-дик бахан адама чох шей демәк истәйирди, анчаг буну дейә билди:

— Бәли, йығышмаг, өзүнү йығышдырыб, ушагла мәшғул олмаг! Өзү дә сизин кими бир йолдаш...

Мүәллимәнин төһмәти, Улдузун мәктубу гәфилдән вә бәрк вурулмуш бир силлә кими Гәләндәровун боз сифәтини гызартды. О анчаг инди анлады ки, оғлунда, сүкут вә үзүйолалыгла бөйүйән ушагда атасынын һәрчайы һәятына нифрәт нечә хырда-хырда бөйүйүб, нә мәртәбәйә кәлә биләрмиш!..

Сәкинә халадан сорушанда, ачыгла деди:

— Ай сағ олмуш, бәс билмирдин ки, пәрдәни көтүрәндә, эвә күндә бир арвад кәтирәндә өвлад адамдан үз дөндәрәр? Индинин ушагларыны танымырсан? Билмирсән ки, мәктәб онлара айры йол өйрәдир!..

Гәләндәров оғлундан сораг билмәк үчүн бачысы эвинә кетди. Орада илк арвады Бөйүкханымын ушагла янашы шәклини көрдү. Дейәсән, бу шәкил о күн гәсдән лап ачыг-ашкара, айыг-сайыг даяныб Гәләндәровун йолуну көзләйирди. Көзләйирди ки, о кәлсин, яхынлашанда диггәтлә үзүнә бахыб көрсүн утаныр я йох.

Гәләндәров хәчаләт чәксә, ерә йыхылса Бөйүкханым хәял кими учуб кедәчәкди. Утанмаса шәкилдә бөйүйүб чанланачаг, столдан энәчәк, бармагларыны бу әйяш кишинин көзүнә сохачаг, дейәчәкди: «Тфу сәнин үзүнә!»

Дейәсән бу, хәял дейилди. Тамам һәгигәт иди. Бөйүкханымын гәзәб вә нифрәтлә дедийи бу сөзләр Гәләндәровун гулағында мис кими чинкилдәди. Ону дәһшәт көтүрдү. Қарыхдығындан билмәди нә этсин, әлләрини кизләтмәйә ер ахтарды. Чибинә саланда мәктубун хышылтысы әф'и илан кими ону горхутду. Тез әлини чибиндән чыхарыб овушдурду. Дәрһал кери гайытды.

Чүрбәчүр бәһанә илә күман кәлән таныш эвләри бирбир кәзди, һеч ердә Улдуз һаггында бир хәбәр эшитмәди. Һеч кәсә дә сиррини демәди.

Гәләндәров Улдузу ахтармая биләрдими? Йох! Хүсусән инди ахтармалы иди. Она көрә ахтармалы иди ки, бу ишин далысындан, мәктәбин тәләбиндән, оғлун атаны байкот этмәйиндән, адынын гәзетләрә дүшмәйиндән горхурду. Горхурду ки, ахырынчы хидмәт ериндә дә ондан мәс'улиййәт сорушалар.

Анчаг әсас горху бу дейилди. Гәләндәров өмрүндә һеч кәсә инанмадығы кими Агибәтә дә инанмырды. Күман эдирди ки, күнүн бириндә ишдән гайыдыб эвини мәсчид кими бош көрә биләр. Агибәтә эв тапшырмаг олмаз. Еканә оғлу Улдуз исә чыхыб кетмишдир.

Яш да, иш дә, вәзиййәт дә элә иди ки, Гәләндәров өзүнү тәнһа вә гаранлыг бир учурум гаршысында һисс эдир, бири-бирини тә'гиб эдән гәбаһәтләри чохданкы яралары кими далбадал ачылмаға башлайырды. О, күман этмәди ки, оғлу белә гәт'и тәдбирә әл атсын. Ону да күман этмәзди ки, Улдузун кетмәси бу эвә, илләр боюу бәзәниб гурулан бу эвә бир мәзар сүкуту, январ шахтасы кәтирмиш олсун. Инди о, районлара, завод, фабрик, идарә гапыларына аяг дөймәкдә санки Улдузу йох, бирдән-бирә итирдийи шәнлийини, кәләчәйини, үмидини ахтарырды.

Улдуз исә башына кәләнләри завод комсомол катиби Ислама билдирмишди.

Ислам она бир мә'рузә тапшыранда сөһбәт ачылмышды. Мә'рузәнин мөвзуу белә иди: «Совет адамынын мә'нәви-әхлаги хүсусиййәтләри». Улдуз бу мә'рузәни һазырласа да кәнчләрә охумаздан габаг Исламла данышды:

— Дүняда вичдан әзабындан ағыр шей йохдур. Башгаларыны әхлаг тәмизлийинә чағыран адамын аиләсиндә белә бир тәмизлик йохса, о адам ән чиркин ишләрдән бирини көрүр. Онун Әбдүләли бәйдән фәрги нәдир? Сабаһ

мә'рузәдә бириси галхыб десә ки, йолдаш лектор, сиз Гәләндәровун оғлу дейилсинизми? Мән нә чаваб верим? Йох, Ислам, мән бу шәрәфдән чох-чох ашағыдаям. Гардашымсан, бу иши башгасына тапшыр!

4

Виктор чарпайысынын үстүндә отуруб балалайканы дыныгылдадыр, кинодан гайыдан кәнчләр исә филмдән сөһбәт эдиб күлүшүрдүләр.

Коридорда Гәләндәровун сәси эшидилди:

— Он биринчи отаг бу дейилми?

— Кими ахтарырсыныз?

— Улдуз лазымдыр, Гәләндәров Улдуз!

Улдуз чәлд галхыб гапыя чыхды. Атасы ону чохданын, узағын айрылығындан сонракы кими гучаглайыб өпдү:

— Һарадасан ай оғул, сәни ахтармагдан дизимдә тагәт галмады.

Улдуз ону отаға чағырды, алтына стул чәкди.

— Йох, отурмаға кәлмәмишәм, йығыш кедәк!

Ушаглар гонаға тәклиф этдиләр:

— Әйләшин!

Гәләндәров өз һөкмүнә әмин бир әда илә тәклиф этди:

— Йығыш, йығыш кедәк, машын данышмышам!

Бирдән ядына дүшдү ки, Улдузун йығышдырмалы бир шейи дә йохдур. Ятачаг һөкумәт малыдыр. Улдузун китаблардан башга нәйи ола биләр!

— Дур, — деди, — йолдашларынла көрүш, кечдир!

Улдуз әввәл бир гәт'иййәтлә данышан атасына, сонра мүнтәзир даяныб тамаша эдән йолдашларына бахды вә башыны ашағы салды. Санки о, гәлбинә мүрачиәт этди. Дүшдүйү вәзиййәтдән чарә ахтарырды. Башыны галдырыб тәкрар атасынын үзүнә бахды:

— Ата, мән ишләйирәм ахы!

— Сәнин ишләмәйин мәнә лазым дейил! Дур чыхаг кедәк!

Улдуз бу дәфә чох сәбр вә тәмкинлә нә исә демәк истәйирди, ушаглардан кимсә дилләнди:

— Сәнә лазым дейил, һөкумәтә лазымдыр!

Гәләндәров әтрафына бахынды ки, бу сөзү дейәни көрсүн, тапа билмәди. Она доғру чеврилән диггәтли нәзәрләрдән элә һисс этди ки, буну бир адам йох, бүтүн отаг дакылар дейирләр. Оғлуна сары дөндү:

— Улдуз, оғул, сән мәним эвимдә бир пуддан чох дуз емишсән. Мәни инди сатачагсанмы?

Улдузун гәлби гәфәсдәки гуш кими чырпынырды. Дахилән дәрин һәйәчан кечирсә дә, рәнки пул кими гызарса да, заһирдә тәмкинини позмады.

— Сән дә, мән дә, ай ата, — деди, — һөкумәтин бәлкә беш пуд дузуну емишик! Онун ишини биринчи тутмалыйыг. Өзүн ишчисән, билирсән. Мәним нәсиһәтим артыгдыр!

Гәләндәров сәсинә һиддәт верди:

— Демәли, сән ата-анадан үз дөндәрирсән?

— Анамын адыны наһаг чәкирсән. Ону һеч олмаса гәбирдә раһат гой! Ата исә, ата гой әввәлчә өз барәсиндә дүшүнсүн!

Бүтүн кәнчләр диггәт вә марагла Улдузун сөзләрини динләйирдиләр. Чарпайыда узананларын да көзүндән юху гачмышды. Һамы дирсәкләниб ата илә оғулун ихтилафына диггәт верирди.

Гәләндәров һеч вахт белә вәзиййәтә дүшәчәйини дүшүнмәзди. Она көрә ки, өз эвиндән, аиләсиндән кәнар һәяты, ичтимаи һәятын әсл инкишаф истигамәтини дәрк этмәкдән узаг иди. О, һәмишә аиләсинә кор бир гүввә кими һаким иди. Дүшүнә билмирди ки, онун эвдәки һөкмү анчаг бачаны бағламагла, күнәш боғдуғуну куман эдән бир ахмағын һәрәкәтинә бәнзәйир. Аиләни дә, өвлады да аяглайыб юмшалтдығы бир палчыг кими тәсәввүр эдирди. Бу палчыгдан истәдийи галыбы дүзәлдәчәкди. Белә бир палчыгда битки көйәрдийини, һәм дә бирдән-бирә бой атыб учалдығыны ким көзләйә биләр, ким көрә биләрди!.. Гәләндәров ялварычы бир әда илә деди:

— Оғул, кәл белә эләмә, тәк бир өвладсан, эви-эшийи мән кимин үчүн йығмышам? Ахы сәнә шәһәрдә нә мәктәб, нә иш эксикдир. Яхшы, нә дейирәм, разы дейилсән, арвады да рәдд эләйим кетсин. Сән мәтләби нийә бу пилләйә миндирирсән?

— Ата, мән гәт эләмишәм. Даһа нә данышым!

Улдузун янындан мә'юс гайыдан Гәләндәров булут кими тутулмушду. Өз доғма оғлунун нифрәтинә лайиг олачағыны, адамлар янында бу гәдәр һечә дөнәчәйини хәя-

лына да кәтирмәзди. Инди эви, ятачағы она илан-чаян ювасы кими олмушду. Чарпайысындан узагда, көһнә диван үстүндә бир йорғана бүкүлүб сүпүркә кими дүшмүшдү. Киминсә бу саат ону көтүрүб күчәйә атачағыны көзләйирди. Сәһәр Агибәт ону чәтинликлә оядыб пәнчәрәни көстәрди.

— Киши, яздыр, халг күнәшли һавада кәзмәйә чыхыр, дурсана!

— Арвад, лап бузламышам. Сүмүкләрим кизилдәйир. Үстүмә бир йорған да ат!

Һәмин бу дәгигәдә асфалт йолларла ишә кедән фәһлә кәнчләр Гәләндәровдан данышырдылар:

— Кечмишдә ата тәрбийә верәрди. Инди дә оғул тәрбийә верир

— Адамына бахыр!

— Ким кими!

Июл 1954

ӨЗКӘ УШАҒЫ

Үнсиййәт инсанлығын биринчи шәртидир. Аталар дейиб: «Дағ-дağа говушмаз, адам адама говушар.»

Апрелин отузунда һава дағ һавасы кими ачыг, дуру вә сәрин иди. Ахшам истираһәтиндән сонра Фәрамәз арвады Зивәрлә саһилә, кәзмәйә һазырлашырды. Зивәр һамыдан әввәл ушагларыны — он яшлы Ярпызы, үч яшлы Айдыны кейиндириб һәйәтә бурахды. Өзү дә палтарыны дәйишиб чыхырды. Дәһлиз ағзында чәкмәсини дүймәләйирди ки, гапынын зәнки сәсләнди.

— Ай гыз, бәсдир! — дейә бир сәс кәлди.

Зивәр күман эдирди ки, зәнки вуран, анасы илә зарафатлашан Ярпыздыр. Она көрә дә зәнкин сәсинә мә'на вермәди. Зәнк тәкрар олунду. Зивәр гапыны чәлд ачды ки, гызына ачыглансын, айры бир сәс кәлди:

— Гонаг истәдинизми?

— Паһо! Хош кәлмишсиниз, чох сәфа кәтирмишсиниз! Һәгигәт мүәллимә, буюрун, буюрун!

Гонаг әл вериб көрүшсә дә эв саһибини кәзмәк әзминдә көрәндә дурухду:

— Зивәр ханым, дейәсән кедәси ериниз вар. Кедәк, мән мане олмайым.

Һеч ерә кетмирик, элә белә кейиникли идим, индичә кәлмишәм, кечин ичәри!

Фәрамәз ичәри отагдан кәлиб гонаға әл верди, хош кәлдин эләди:

— Кечин, Һәгигәт ханым! Буюрун әйләшин!

— Доғрусу, яхшы олмады...

— Лап яхшы олду. Яхын әйләшин!

Гонаг әлиндәки гутуну пәнчәрәйә гойду, сумкасыны чәнкәлдән асыб стул чәкди, отурду. Зивәр мәтбәхә кечиб

очағы яндырды. Чайники, газаны ода гойду. Һәйәтә гачыб гызынын овчуна нә исә сыхды вә тапшырды:

— Гач, Ярпыз, бу яхын будкадан бир банка гатыг ал кәтир! Ярпаг долмамыз вар, тез кет ки, ахшамды, бағланар.

Ярпыз овчундакы үчлүйә бахды, тәкрар гатлады. Кетмәк истәйәндә Айдын ағлады: «Мән дә кедирәм! Мәни дә апар!»

Ярпыз гардашынын сөзүнә гулаг асмадан ейинләди. Айдын да ағлая-ағлая бачысынын далынча гачды.

— Мән дә кедирәм, мән дә кедирәм, — сонра анасыны чағырды.

— Ана, мән дә кедирәм!

Зивәр әзиз гонағына баш ағрысы олмасын вә ушағын сәси кәсилсин — дейә гызына ичазә верди:

— Ярпыз, әлиндән тут ону да апар! Муғаят ол, сәкидән ашағы дүшмәсин. Тез гайыдын!

Зивәр буну дейиб, чәлд гонағын янына гайытды.

Һәгигәт ханым деди:

— Ушағы көндәрмә, түнлүкдүр, һеч бир шей лазым дейил!

Зивәр Һәгигәт ханымы инандырды ки:

— Будур, бурададыр, яхында, икп аддымлыгдадыр. Бир шей олмаз!

Фәрамәз дә кәлиб стол башында отурду.

Шүбһәсиз ки, Зивәр ушағы гатыг алмаға көндәрәндә Фәрамәз эшитди. Онун да фикринә кәлди ки: «Бәлкә өзүм кедәм». Сонра адәти үзрә дүшүндү: «Ушағы о гәдәр дә әзизләмәйин, әркөйүн бөйүтмәйин хейри йохдур. Сабаһ һәята чыхачаг, мүстәгил вәтәндаш олачаг. Инди бир стәкан гатыг алмағы да өйрәнмәсә, он сәккиз яшында да кәрәк ана гучағындан айрылмасын. Нә олачаг, узағы сатычыя бир аббасы, бешшаһы артыг верәчәк. Бунун һеч эйби йохдур...» Һәтта батумлу бир достунун сөзү дә ядына дүшдү. Куя Батумда һаммал чағыранда белә дейәрдиләр: «Ай ананын әзиз оғлу, бура кәл!» Чүнки әзизләниб, бөйүйән, һеч бир сәнәт далынча кетмәйән чаванлар ахырда һаммаллыға мәчбур олурмуш.

Һәгигәт ханым «ушағы көндәрмәйин» дейәндә Фәрамәз истәди бу мисалы чәксин, аралыға айры сөһбәт дүшдү.

Һәгигәт ханым Фәрамәзин дә, Зивәрин дә яхын досту вә әзизи иди. Әввәла, она көрә ки, Һәгигәт ханым онларын һәр икисинә дәрс демишди. Балачалыгдан онлары яхшы таныйыр, тәрбийәләри илә мәшғул олурду. Һәтта онларын тоюнда да фәал иштирак этмиш, һәр икисинә бөйүклүк этмиш, оғланын да, гызын да алнындан өпүб, тәбрик нитги демиш, хейир-дуа вермишди. Инди Фәрамәзин, Зивәрин белә бәхтияр бир аилә гурмалары, күл кими балалар бөйүтмәләри онун үчүн нә гәдәр фәрәһли вә хош иди!

Һәгигәт ханым бир дә она көрә әзиз иди ки, нечә илдән бәри Фәрамәзин эвинә аяг басмамышды. Чүнки ону бир мүддәт район техникумларындан биринә директор тә'йин этмишдиләр. Орада икән әри вәфат эләмишди, гадын тәк галмышды, чох чәтинликдән сонра тәкрар Бакыя ишә тә'йин олунмушду. Фәрамәз дә, Зивәр дә бир телеграмла кифайәтләнмиш, өз тәләбәлик вәзифәләрини лайигинчә еринә етириб, Һәгигәт ханымы йохламамыш, вахтында әһвалыны сорушмамышдылар. Инди исә мүәллим тәшәббүс эдиб, тәләбәләринин эвинә кәлмишди. Буна көрә дә чаванлар мүәллим янында хәчаләтли кими идиләр, үзрхаһлыг эләмәйә сөз вә фүрсәт ахтарырдылар.

Үчүнчү тәрәфдән дә Һәгигәт ханымын кәлиши али бир кәлишә охшамырды. Она көрә охшамырды ки, бу эви о, биринчи дәфә көрүрдү.

Фәрамәз бу эвә көчәли бир ил дейил. Москва архитекторларынын планы илә, шәһәрин мәркәз еринде, али мәктәб ишчиләри үчүн тикилән бу эвин сәлигә-сәһманы, шөһрәти һәр ердә дейилирди. Һәгигәт ханым, сөз йох, тәзә эвин мүбарәкбадлығыны да нәзәрдә тутмамыш дейилди. Бу көрүш һәр ики тәрәфин гәлбән арзу этдийи севинчли, фәрәһли бир көрүш иди. Чүнки мүәллим өвлад гәдәр севдийи тәләбәләринин бәхтияр һәятыны сейр этмәкдән, тәләбәләр дә мүәллимләринин сә'йинә миннәтдарлыг этмәкдән хүсуси бир һәзз дуюрдулар.

Достлар ишыглы, сәлигәли эвин эйванында, сүфрә башында әйләшмәкдә, ширин сөһбәтдә олсунлар, биз дә бир нечә дәгигәлийә, гатыг далынча кедән ушагларын янына гайыдаг.

Ушаг зеһнинин бөйүк, мараглы вә бакир бир аләм олдуғуну ким инкар эдә биләр? Психологлар, педагог-

лар бу аләми нечә өјрәнир, нечә гиймәтләндирир, ону билмирәм. Ону билирәм ки, бу аләм каинат гәдәр бөйүк, тәбиәт гәдәр зәнкин вә әлвандыр. Бу аләми тәфсилатына гәдәр яхшы билән алимләр хошбәхтдирләр. Анчаг инанмырам ки, бир алимин билик тәрәзиси бу ағырлығы чәкә билсин. Чүнки бөйүк рус шаири көзәл дейиб: «Бир гәлбин тарихи бир халгын тарихи гәдәр зәнкиндир».

Бир дамчы суда каинат экс олундуғу кими, бир ушағын зеһниндә дә бүтүн бир мүһит экс олунур. Бә'зән ән характерик һәрәкәтләримиз, хасиййәтләримиз бизим саймадығымыз, мә'на вермәдийимиз бир ушағын илк бахышы илә тә'йин олунур. Тә'йин олунур вә һәмишәлик онун зеһниндә һәкк олунуб галыр. Бир заман һаггымызда сорушуланда ушаг адымызы, фамилиямызы я пешәмизи йох, она тә'сир едән һәрәкәтимизи хатырлайыб дейир:

— Һә, о диши ачыг кишиними дейирсән, таныдым! Көйә бахан адамы мән һәмишә көшк габағында көрәрдим...

Ушаг зеһнинин гүдрәти, әһатә даирәси вә давамы да чохдур. Күзкү габағында дуран һәр предмет лабүд экс олундуғу кими, ушаға раст кәлән һәр шей онун зеһниндә өз тә'сирини бурахмалыдыр вә бурахыр. Сизин янынызда гуш кими өтәрәк бә'зән ойнаг көзләрини үзүнүзә тикән, ашағыдан юхары диггәтлә бахан балачалары бала саймайын! Онларын янында өзүнүзү йығышдырын! Онлар кәләчәкдә сизин һаггынызда һөкм верәнләрдир.

Нә исә, мәтләбдән узаг дүшмәйәк.

Ярпыз банканы будкачыя вериб пулуну йохлаянда күчәнин о бири тәрәфиндән бир киши кечирди. Кишинин әлиндә бир оюнчаг газ вар иди. Киши ушаг үчүн алдығы оюнчаға һәрис кими, дейәсән ойнадыр, о ян-бу янына диггәт етирирди. Айдын ону көрән кими сәкидән дүшүб йүйүрдү вә кишинин әлиндәки оюнчаға бахмаға, күлүмсәйәрәк ейин еримәйә башлады.

Милис нәфәри көрпә ушағын кишини изләдийинә диггәт эдирди. Ушағын атасы сайдығы кишинин э'тинасыз кетдийини, тини дөнәндә һеч ушағы ахтармадығыны, көзләмәдийини көрүб йәгин этди ки: «Өзкә ушағыдыр!» Ушаға яхынлашыб әл верди:

— Нә яхшы оғлансан, ә!

Ушаг күлдү, киши кедән тәрәфә ишарә этди:

— Гуси, гуси, га-га-га!

Милис нәфәри һансы әтрафа бойландыса, бәлкә ушағын бөйүкүнү көрсүн, һеч кәс яхын кәлмирди, дейәсән ушаг көйдән дүшмүшдү.

— Бәс сән... Бәс сән кимлә кәлмишсән? — дейә милис нәфәри ушагдан сорушду.

— Ярпызнан!

— Һаны бәс Ярпыз?

Ушаг әтрафына бахынды вә мә'юс бир чаваб верди:

— Йохдур!

Милис нәфәри ушағы гучағына көтүрмәк истәди:

— Кәл, сәни эвинизә көндәрәчәйәм!

Ушаг балыг кими силкәниб онун әлиндән чыхмаг истәди:

— Истәмирәм.

— Эвиниз һаяндадыр?

— Бурдадыр!

— Һансыдыр?

— Одур!

Милис нәфәри ушағын әлиндән тутуб бинaя яхын кәлди:

— Һансы гапыдыр?

Ушагдан чаваб кәлмәди.

— Кимин оғлусан?

— Папанын!

— Папанын ады нәдир?

— Фәриш.

Милис даянды:

— Нечә йә'ни Фәриш? Фамилиян нечәдир?

— ...

— Бәс сәнин адын нәдир?

— Айдын!

— Һарада олурсунуз?

— Эвдә.

— Эвинизи көстәр көрүм!

Ушаг даянды, кичик бармағыны ағзына апарды, алтдан юхары милис нәфәринин үзүнә бахды.

— Атан һарада ишләйир?

— Ичласда!

Милис нәфәри ушагдан мүәййән бир чаваб ала бил-

мәйәчәйини йәгин этди; дүшүндү ки: «Района апармаг лазым кәләчәк, бу саат валдейни ахтарыр».

Ушағы гучағына көтүрүб кетмәк истәйәндә Айдын оюнчаг истәди:

— Гуси-гуси, га-га-га!

— Кедәк сәнә, гуси-гуси га-га верәчәйәм!

Ушағын мә'юс сифәтини севинчли бир күлүш ишыгландырды.

Милис нәфәри постуну йолдашларындан биринә тапшырды, ушағы дилә тутуб района кәтирди вә ону нөвбәтчийә тәһвил верәндә деди:

— Коммунист күчәсинин башында, бешинчи даланын янындан тапылыб. Валидейни һаггында бир шей демир. Анчаг көрүнүр охумуш аилә ушағыдыр.

Гатыг алмаға кедәндә Ярпыз ушағын әлиндән тутмушду. Будкая яхынлашан кими бурахмалы олду. Чүнки сатычынын габағында адам чох иди. Ушағы кәнарда гоюб өзү нөвбәдәкиләрин далында даянды. Банканы аланда да бир хейли көзләди. Сатычынын хырда пулу йох иди, башгаларындан алыб она вермәли иди.

Ярпыз кери дөнүб ушағы јериндә көрмәйәндә тәшвишә дүшдү. Адыны чағырды. О, тинә бахды, бу дүкана кирди, әтрафыны йохлады, Айдындан бир әсәр көрмәди. Күман этди ки, ушаг бирбаш эвә гачыб. О эвдән башга бир ер танымыр, өзү дә горхар, адамсыз һеч яна тәрпәшмәз. «Бәлкә дә гоһумларымыздан биринә раст кәлиб, көтүрүб апарыблар».

Бир тәрәфдән дә Ярпыз анасындан бәрк горхурду: «Кетдим, көрдүм ушаг эвдә йохдур, онда бәс нечә?»

О һалда нә гиямәт гопачағыны дүшүнәндә Ярпыз эвә кетмәйә горхду. Әлиндә банка күчә ашағы кетди, күчә юхары гайытды, балача бойлу адамларын һамысына яхынлашыб үзүнә бахды, бә'зиләриндән сорушду, көрдүм дейән олмады. Күчәнин ортасында Ярпызы ағламаг тутдуса да, о, өзүнү сахлады. «Бәлкә, — деди, — эвдәдир элә!»

Эвә кәлиб банканы анасына верәндә гонагла атасы чай столунун габағында отуруб ширин данышыр, гаһгаһ чәкиб күлүрдүләр.

Зивәр банканы ачыб гатығы пиялалара төкдү вә сорушду:

— Бәс ушаг һаны?

Саймазяна сорғусунун чавабы кечикәндә, Зивәр бир дә сорушду. Ярпыз донуб галмышды, бир сөз демирди. Зивәр бир аз да бәркдән деди:

— Ушағы һара өтүрдүн бәс, а гыз?

— Ушаг мәндән габаг кәлиб ки.

— Һара кәлиб, һаны кәлиб? — дейә Зивәрин көзләри алачаланды.

— Мән гатыг алдым, дөнәндә көрдүм йохдур, — дейә Ярпыз башыны ашағы дикди.

— А гыз, нечә йохдур, ушаға нә олуб, ачығыны де!

Зивәрин сәси кет-кедә учалыр, рәнки дәйишир, һәйәчаны артыр, көзләри бөйүйүрдү:

— Һаны Айдын?

Ярпыз әлләри илә үзүнү тутуб ағлады. Зивәр исә: «Ушағы һарда итирдин, ай гыз?» дейә күчә гапысындан, беш пилләкәни бирдән һоппаныб йүйүрдү, өзүнү күчәйә атды.

Инди ананын гәлбиндә нә кими бир туфан тәлатүм олдуғуну охучулар яхшыча тәсәввүр эдә биләрләр. Сағ-сола өтән дағ кими машынлар, ағыр сүр'әтли трамвай вагонлары, сүрүб кедән троллейбуслар, дизелләр... Бунлар Зивәрин һәйәчандан бөйүмүш көзүнә көрүнәндә гадынын сәбри түкәнди, үрәйи үзүлән ярпаг кими әсмәйә башлады. Аяғында эв башмағы, яхасы ачыг, сачы дағыныг, төйшүйә-төйшүйә йүйүрән Зивәр һара кетдийини, нечә кетдийини билмирди.

— Ай гардаш! Ай бачы! Көрпә ушаг! Үч яшында оғлан ушағы, үзүндә дә гара хал! — дейә-дейә адамларын үзүнә бахыр, чаваб көзләмәдән өтүрдү. Ким исә һәйәчаныны дуймушду:

— Бачы, — деди, — ушаг итибсә района мүрачиәт эдин! Онлар биләрләр.

Зивәр дүз гайыдыб района йол алды. Йол алды, анчаг нә аяглары кедир, нә көзләри әтрафдан чәкилирди. О һәр аддымда, һәр күнчдә, һәр тиндә Айдыны ахтарырды, бүтүн күчәни диггәтлә нәзәриндән кечирмәмиш өтмәк истәмирди.

***

Милис нәфәри ушағы кәтириб нөвбәтчийә тәһвил вердикдән сонра өз постуна кетди.

Нөвбәтчи Мәһәр Әлиев дәрһал Мәркәзи милис вә яхын район милис идарәләринә зәнк вуруб мә'лумат верди. О, дәстәйи ерә гоймамыш Айдын гапыя тәрәф үз гойду. Мәһәр телефондан айрылыб тәләсик ушағын далынча кәлди:

— Һара кедирсән, бала?

— Анамын янына.

— Эвинизи таныйырсанмы?

— Һә!

Мәһәр севинчәк ушағын әлиндән тутуб кетди:

— Кедәк!

Гапыдан чыхыб бөйүк күчәнин сәкисинә чатанда Мәһәр даяныб ушағын фәһмини йохлады. Айдын да даянды. О ян-бу яна бахды:

— Эвиниз һаяндадыр?

— О янда.

— Һаянда?

— О янда.

Айдын мүәййән бир чәһәт көстәрә билмирди. Анчаг балача, кирдә, ағ чәнәсини тәрпәдиб көйә ишарә эдирди.

Мәһәр ашкар көрүрдү ки, ушаг һеч бир ери танымыр, анчаг анасыны көрмәк үчүн һансы тәрәфә апарсан кедәсидир.

— Кедәк, мән сәни бир яхшы ерә апарым, анан да ора каләчәк.

Мәһәр ушағы идарәнин һәйәтинә, үзбәүз гапыя, Нюра халанын эвинә апарды.

Айдын кими бир гонаг Нюра хала үчүн тәзә һадисә дейилди. Онун эви белә азан чох көрпә ушаглар үчүн бағча эвәзини көрүрдү.

Зотова Павловна Нюра отуз биринчи мәктәбин хадимәси иди. Өзүнүн ушағы олмаса да ушаг руһуна бәләд иди. Өмрүнүн чохуну мәктәбләрдә хидмәтдә кечирмишди. Мәһәр дә онун гоншулуғунда мәнзил тутмушду. Зотовая доғма халасы кими эрки вар иди.

Айдын Нюра халанын эвиндә ахтардығыны тапды. Һараданса она ири бир йүк машыны (оюнчаг) кәтирдиләр, ики дәнә дә газ баласы. Гушлары көрән кими Айдын охумаға башлады:

— Гуси-гуси, га-га-га!

Ест хотите да-да-да!

Айдын бир булканы доғрайыб гушларын габағына төкмәкдә иди ки, Зивәр өзүнү ушағын үстүнә атды:

— Айдын, чан!

Ана, ушағыны көтүрүб өпә-өпә нөвбәтчинин янына кәлди, дәфтәри имзалады, билмәди нә дилләә тәшәккүр этсин. Аная элә кәлди ки, бу садәлик милис либасы киймиш адамын синәсиндә бөйүк вә мүгәддәс дуйғуларла зәнкин бир гәлб дөйүнүр. Бу гәлб аналарын да, аталарын да, ушагларын да, бөйүкләрин дә һәйәчанларыны дәриндән дуюр. Бу адам вәтәндаш дейиб әзизләдийи дейил, горудуғу һәр кәсә эйни дәрәчәдә, эйни сәдагәтлә хидмәт эдир. Зивәр инди Мәһәрә миннәтдарлыг этмәйә кифайәт вә мүнасиб сөз тапмырды.

Һәгигәт ханым да эвдә белә бир һәйәчана сәбәб олдуғуна көрә хәчаләт чәкирди. Айдынын гаршысында отуруб килейләнирди:

— Бир дә сизә кәлмәйәчәйәм!

— Кәләрсән!

— Сән мәни гоюб кедирсән.

— Нюра халакилә сәни дә апарарам. Орда гуси, гуси, га-га-га вар!

Айдын Нюра халаны инди дә ядындан чыхармыр. Атасы она йүк машыны да, миник машыны да алыр. Гуси, гуси, га-га-га да кәтирир. Енә һәр сәһәр ериндән дуранда ушаг папағыны көтүрүб йола дүзәлир:

— Һара кедирсән, Айдын? — дейә ондан сорушанда:

— Нюра хала чағырыр! — дейә чаваб верир.

1954

ӨЗҮНДӘН НАХОШ

Людей одиноких по натуре, которые, как рак-отшельник или улитка, стараются уйти в свою скорлупу, на этом свете немало.

А. Чехов

— Нахош-махош билмирәм. Ким кетмәсә, мәсәләсини үмуми ичласа гоячағам!

— Бу нә данышыр, э!

Мирзә Әскәр Абасәлинин далынча баха-баха галды. «Үмуми ичласа гоячағам!» Сөзләрини зеһниндә тәкрар этди, ваһимәси бир аз да артды.

Мирзә Әскәр Абасәлини яхшы таныйырды. Билирди ки, дедийини эләйәндир. Онун адыны эвдә сөйүшлә чәкәндә арвады сорушурду:

— Нечә адамдыр о?

— Әввәла, демагогдур, лап екәсиндән. Икинчиси, нанәчибдир. Үчүнчүсү, һәясыздыр. Дөрдүнчүсү...

Арвады онун сөзүнү кәсди:

— Сайма, бәсдир, һәясыздан нә десән чыхар.

Абасгулу трестдә ерли комитә сәдри иди. Кечән һәфтә гәрара алынмышды ки, истираһәт күнү бүтүн ишчиләр йығышыб стансияя кетсинләр, вагонлардан төкүлән тахта дирәйи машынлара йүкләмәкдә вагзал фәһләләринә көмәк этсинләр. Тикинти материалы о гәдәр төкүлмүшдү ки, йығыб-йығышдырмаг үчүн коллективин бу гәрары э'лан олунанда Мирзә Әскәр адәти үзрә э'тиразыны билдирди:

— Әлбәттә ки, имәчилийә кетмәк мәсәләсиндә нахошлар нәзәрә алынмалыдыр!

Бу сөз Абасәлинин гулағына чатанда чин башына вурду. «Белә дә хейрә-шәрә ярамаз адам олармы?» деийә дүшүндү вә үзүнү һесабдарын отағына тутуб учадан деди:

— Нахош-махош билмирәм. Ким кетмәсә, мәсәләсини үмуми ичласа гоячағам!

***

Мирзә Әскәр ийирми илди трестдә һесабдар вәзифәсиндә чалышырды. Бу ийирми ил мүддәтиндә бир күн олмайыб ки, о, башыны галдырыб десин: «Бу күн кефим саздыр, яхшыям!» Ону һәмишә сөһбәтдән шикайәт эдән, боюн-башыны тутуб уфулдаян көрәрсиниз. Бири баш ағрысындан данышанда Мирзә Әскәр шәрик оларды: «Мәним башымын ағрысы кәсмир». Бири үрәкдән, бир башгасы мә'дәдән шикайәтләндими, Мирзә Әскәр гәләми ерә гоюр, чешмәйи чыхарар вә дейәрди:

— Сиз, дейәсән, мәним нахошлуғумдан хәбәр верирсиниз. О шейләр мәндә артыгламасы илә баш верир: Дәрман атмагдан йорулмушам.

Мирзә Әскәр һәятында чох эһтиятлыдыр. Емәйинин, истираһәтинин вахтыны кечирмәз. Аз гала өзү ящда бир стәканы, галайланмыш гашығы, гәляналты үчүн айырдығы хүсуси бир ешийи вар. О ешикдән бутулка илә гайнанмыш су, кәклик оту, аспирин, чүрбәчүр витаминләр чыхар.

«Грип» сөзүнү язанда дәстмалла ағзыны тутар, сәһәр-ахшам голтуғуна термометр гоюб, һәрарәтини йохлаяр.

Бир дәфә трамвайда эвинә кедәндә янында отуран бир ханым шүбһәләнди.

— Йолдаш, — деди, — сумканызда тоюг вар, нәди?

— Хейр, мәним сумкам бошдур, базара кетмәмишәм.

— Бәс бу гурулту сәси нәдир ки, мән эшидирәм?

Мирзә Әскәр баша салды:

— Голтуғумда грелка вар. Ағрыны кәсмәк үчүн мәсләһәт көрүбләр. Трамвай тәрпәнәндә зәһримар йырғаланыр. Суюн сәсидир!

Ахшамлар истираһәт вахты адамлар киноя, театра, стадиона кедәндә Мирзә Әскәр чарпайысында узаныб өзүнү йохлаярды. Узун мүддәтли вә ағыр ишдән сонра

тә'мирә кәлмиш машыны уста нечә йохларса, о да өзүнү әләчә диггәтлә йохлайырды. Термометрдә бир шей көрмәйәндә, күзкү габағына кечәр, рәнкинә бахарды. Голуна, гычына нәзәр салар, ағзыны ачыб боғазына бахар, «а» сәси чыхарарды. Эвдәкиләрин һамысынын башына топланмасыны, онунла марагланмасыны чох севәрди. Гапы-пәнчәрәнин дүшмәни иди. Истидә, күләкдә, гарда, яғышда эвдән чыхмаг истәмәзди. Күчәдә дә костюмунун бойнуну галдырар, белини әйәр, диварларын диби илә ерийәрди. Чайы союдуб, сую да гыздырыб ичәрди. Витамин йох иди ки, Мирзә Әскәр онун кимйәви тәркибини билмәсин, дадыны йохламасын. Онун кетмәдийи яйлаг галмамышды. Бағ галмайыб аягламасын, палата галмайыб ятмасын, санатория галмайыб яшамасын. Путйовкалар әлә тез-тез язылыб мөһүрләнәрди ки, дейәрдин бу юмру, яғлы көвдәли, чешмәкли кишинин вүчудуна, аллаһ эләмәсин, бир сәдәмә тохунса дүня алтүст олар. Һәкимләр дә ону танымышдылар. Диагноз гоймаг үчүн чох әзиййәт чәкирдиләр. Дахили үзвләрин бирини «шылтагчы» язар вә сорушардылар:

— Кәрәк сиз бөйрәкдән шикайәтли идиниз?

— Доктор, инди мә'дәм дә, үрәйим дә шылтаглыг эдир.

Мирзә Әскәр истәдийи куротлара кедәрди, һамысындан да наразы кәләрди. «Нечә шейдирсә мәнә дүшмүр. Күн-күндән кери кедирәм» — дейә шикайәтләнәрди.

***

Инди Абасәли дә үзүнү тутуб белә бир адама дейирди:

— Нахош-махош билмирәм.

Мирзә Әскәр бу дәфә мәәттәл галмышды ки, кетсин я кетмәсин. Күман эдирди ки, ону имәчилийә чағыранлар о гәдәр дә наинсаф олмазлар. Ону тахта-шалман дашытмаға гоймазлар. Олса-олса ону өз сәнәтиндә истифадә эдәрләр. Орада да язы-позу, һесаб-китаб вар ахы. Орада да көрүлән ишин һесабыны апаран лазымдыр я йох! «Мәни анчаг бу мәгсәдлә апара биләрләр, айры чүрә олмаз» — дейә дүшүндү.

Һәрдән Абасәлини гәзәбли ваһимә басырды: «Һәясыздан нә десән чыхар! Горхурам үмуми ичласа гоя, өзүмдә лап пис даныша. Она мәндә таб һаны? Орадача үрәйим кедәр...»

Бир дә көрүрдүн ки, Мирзә Әскәр вүчудунда галан чәсарәти йығыб өз-өзүнә белә дүшүнүр:

«Дәли шейтан дейир ки, кәл кет! Гой сәни лап имәчилийә апарсынлар. Нахош бәдән дә дөзмәсин, йыхылыб өлсүн. Ганын төкүлсүн беләләринин — Абасәли кими вичдансызларын үстүнә! Азы беш ил һәбс версинләр. Эйби йохдур, мән гәбрдә ятанда о да кетсин дустагханаларын күнчүндә сүрүнсүн! Дәли шейтан дейир ки, элә кәл кет, гой ахыр әнчамы белә олсун!

***

Сәһәр тездән үсту өртүлү автобус кәлиб эвин габағында даянды. Абасәлинин сәси эшидилди:

— Сабаһын хейр, мирзә! Машын сизи көзләйир!

Автобусун ичиндән дейиб- күлмәк сәси кәлирди. Дейәсән, адам чох иди, — дейәсән, чамаатын һамысы кедирди. Мирзә Әскәр көйнәкчәк дуруб пәнчәрәдән бир эшийә бахды, шикайәтли бир диллә арвадына деди:

— Көрүрсән дә! Бу да мәним истираһәт күнүм.

— Кефин йохдур, кетмә!

— Нечә кетмәйим, көрмүрсән аләми йығыб гапыя! Бу вичдансызлығын һәлә һамысыны көрмүрсән, бунлар һамысы мәним үчүн гурулуб, кетмәсәм бәйәм чаным раһат олачаг?

Гәлянaлтысыны, дәрманларыны, боржом бутулкасыны сумкая йығынча, кейиниб чыхынча, бир хейли вахт чәкди. Автобусдан сәс кәлирди:

— Ай Мирзә, тез ол, күн-күнорта олду ки!..

Мирзә Әскәрин элиндән япышыб ичәрийә салдылар. Автобус сүр'әтлә йолуна давам этди. Мирзә Әскәр сағасола йырғаланараг дүшүнүрдү: «Нечә эләйим ки, учот ишини мәнә версинләр!»

***

Стансияда тикинти ләвазиматы йол бою дағ кими төкүлмүшдү. Идарәләрдән сәфәрбәрлийә алынмыш дөрд

тонлуг машынлар нәфәс алмадан долуб шәһәрә йолланырдылар.

Абасәли трест ишчиләрини саһәләрә пайлашдыранда, һәрәйә бир иш тапшыранда Мирзә Әскәр севинирди. Көрүрдү ки, буну чағыран, тахта дашымаға көндәрән йохдур. «Дейәсән elә мәнимки учот олачаг!» — дейә шадланырды.

О бу фикирдә икән Абасәли узун бир дирәйин башындан тутуб чағырды:

— Мирзә, бура кәл, япыш, атаг машына!

Мирзә Әскәрин көзү бәрәлә галды. «Ону көтүрмәйә мәндә чан һаны?» — дейә һәйәчанла дүшүндү.

Абасәли мачал вермәди:

— Голум дүшдү, тез ол, ай Мирзә!

Мирзә Әскәр истәр-истәмәз дирәйи көтүрмәли олду. Беш аддымлыгда даянан машына апараначан бәлкә үрәйиндә йүз дәфә Абасәлийә сөйдү. Дирәйи гояндан сонра она елә кәлди ки, бу саат йыхылыб өзүндән кедәчәкдир! Өзүнү йохламаг истәйирди ки, Абасәлинин сәси ешидилди:

— Мирзә, тез ол, бизим машын кери галыр, биабыр оларыг, яхын кәл!

Мирзә Әскәр дирәйин икинчисини, үчүнчүсүнү дә көтүрүб машына тулламалы олду.

Ахшам йорғун, әзкин бир вәзиййәтдә евә дөнән кими зарылдады:

— Арвад мәним ерими сал! Мәндән бир дә адам олмаз!.. Банисин еви йыхылсын!

Ятаға узанан кими ону ширин юху апарды. Арвад онун голтуғуна термометр гойду, нәбзини йохлады. Бирчә шейә һейран иди ки, һәмишә юхуя һәсрәт олан, юхусузлугдан шикайәтләнән адам, инди, дейәсән, див юхусуна кетмишдир!

Нечә саатдан сонра Мирзә Әскәр юхудан галхды, емәк столуна янашыб тәләб елэди:

— Арвад, мәнә емәк вер, яман ачмышам!

Гадын, кишисинин өмрүндә көрмәдийи ширин бир иштаһла хөрәк едийини көрүб севинди.

— Ай Мирзә, — деди, — ағыр иш сәнә дүшүр, кәлсәнә һесаб-китабы бурахыб, стансияда иш көтүрәсән?

1954

АНАМЫН ГЕЙДЛӘРИ

Мартын еддисиндә гайғыкеш кишиләрин чохуна һәдиййә магазаларында раст кәлмәк олар. Ахы сабаһ 8 Март Бейнәлхалг гадынлар күнүдүр! Бу байрамы һөкумәт идарәләри, тәшкилатлар, гәзетләр гейд едирләр. Нечә ола биләр ки, бу үмуми байрамы һәр кәс өз евиндә гейд етмәсин. Гадын олан евләрин һамысында, гадын олмаян евләрин исә (белә евләр дә вардыр) чохунда мартын сәккизини гейд едирләр.

Бизим евдә бу байрам һәр ил вахтында, гайда илә гейд олунур. Гадын чинсиндән тәкчә бир анам вар ки, мән онун хатирини, демәк олар, таныдығым гадынларын һамысындан чох истәйирәм. Бу байрамын адыны да, дәскаһыны да, онун ады илә — аиләмизин бинөврәси олан ағсачлы гадынын ады илә бағлайырыг. Өзүндән сорушсан, о һеч белә бир байрамда мәним зәһмәтә дүшмәйимә, магазалары кәзиб һәдиййә алмағыма разы олмаз. Она көрә йох ки, гадын байрамыны әзизләмир, йох! О да бүтүн гадынлар кими бу байрамын гәдр-гиймәтини яхшыча билир. Һәлә ядымдадыр, биз районда яшаян заман ичласлара һәвәслә кедәрди. Клубда гадынлар йығынчағында трибуная чыхыб учадан нитг дә дейәрди.

Әввәлләр бу байрам биздә чох шәнлик, шадянлыгла кечәрди. Инди, мән бир аз яша доландан сонра, анамын әлинә бир бәһанә дүшүб. Евимиздә, мартын сәккизини байрам еләмәк сөһбәти кәләндә гадын башлайыр мәни данламаға.

— Сән, — дейир, — әввәл бир бу евә кәлин кәтир, мән дә арзу-камла һалал сүд әммишин габағына чыхым, тәдарүкүмү көрүм. Сонра да белә күндә кәлинимизә мүбарәкбадлыг еләйәк. Байрам, елә чаван кәлинләрә лайигдир. Йохса бу нәдир, сән һеч бир инсаны бәйәниб ев-

ләнмирсән, амма мәнимлә отуруб гадын байрамы кечирирсән? Нә олсун белә! Мәндән савай гадын йохдур?!

— Ай ана, гадын байрамы һәр кәсин өз арвадынын байрамы дейил ки, бу гадынларымызын азадлығы, чадрадан, мөвһуматдан, әр зүлмүндән гуртулушу байрамыдыр. Сән дә ки, азад олмуш гадынларын әсл бир нүмайәндәсисән.

— Мән истәйирәм бу эвдә айры бир нүмайәндә дә олсун.

— Олса да эләси олачаг ки, нә зүлм көрүб, нә чадра. Көһнә дүнядан галма ким олачаг?

— Демәли, сән мәнә көһнәдән галма кими, бир музей адамы кими бахырсан?

— Йох, мән сәнә дүнякөрмүш, зүлмәт дүнясындан ишыглыға чыхан, она көрә дә бу ағ күнләрин гәдрини яхшы билән бир адам кими бахырам:

Анам көрүр ки, мәнә сөз чатдыра билмәйәчәк, «Башы хейирли!» дейиб өтүб кечир. Мән исә э'тиразына бахмадан анамын байрам һәдиййәсини алыб кәтирмишәм. Голтуғумда ағ кағыза бүкүлү, гутуя бәнзәр һәдиййәни көрәндә гадын марагыны кизләдә билмәди.

— Нәдир о элә?

— Тап көрүм нәдир?

— Сәнин һәдиййән, йәгин ки, ширинлик, канфет олачаг!

— Канфет дейил.

— Тортдурму?

— Элә шей дейил.

— Ипәк дәстмал-зад?

— Йох, тапа билмәдин.

Анам балача көзләрини даһа да кичилдәрәк, алдығыма бахды:

— Чорабдыр?

— Узаглашдын.

— Билдим, гутуда тикиш мәсалеһи кәтирмишсән.

— Узаглашдын, чох узаглашдын, ана!

Мәним инкар чавабларым гадыны даһа да чиддиләшдирди. О, диггәтини топлайыб бир аз да яхына кәлди, әли илә һәдиййәни йохламаг истәди.

— Бәс ахы, нә олачаг бундан артыг, — деди, — бәлкә халан ушагларына оюнчаг машындан-заддан алмысан?

— Ана, мән сәнә, шәхсән сәнә һәдиййә алмышам. Ушаға яраян шей дейил. Һәтта мәним өзүмә дә лазым олмаз. Бу анчаг сәнә лазым олан шейдир.

Гадыны мараг кетүрдү. О күлүмсәр көзләри илә мәним әлимдәки бағламая бахды, мүмкүн һәдиййәләрин һамысыны бир-бир хәялындан кечиртди: «Илаһи, тәкчә мәнә, мәним кими бир гоча арвада кәрәк олан нәдир көрәсән?»

Бирдән о, әлини юхары галдырыб бәркдән деди:

— Тапдым!

— Нәдир!

— Лап тапмышам, одур ки, вар! Сән һәна алмысан, әчәб дә эләмишсән алмысан. Мәнә ондан яхшы һәдиййә олмаз, ди бәри вер!

Мән күлдүм, һәна алмаға сөз вердим вә инандырдым ки, бу һәдиййә башга шейдир.

Гадынын севинч вә марагы тәәччүбә чеврилди:

— Адә, бәс нә ола билә, нәдир ахы о?

Мән кағызы ачыб ичәрисиндән чыхартдығым көй чилдли, бөйүк ярашыглы бир китабы анама тәгдим этдим.

— Ана, сәнә китаб алмышам, — дедим.

Анамын тәбәссүм вә тәәччүбү дәрһал сөнүб кетди. Инди онун үзүндә вәзиййәтини мүәййән этмәкдә чәтинлик чәкән бир адамын тәрәддүдү варды. Инди о, мәним онунла зарафат этдийими, өзүмә алдығым бир китаб үчүн она миннәт гойдуғуму күман элә биләрди. Чүнки анамда белә галын китаблары охумаға кифайәт гәдәр савад йох иди.

Анам голларыны чарпазлайыб деди:

— Элә китаблар мәним кәмсавадлығыма ярашыр?!.

Гадында мә'юслуг һиссинә имкан вермәмәк үчүн әлавә этдим:

— Билирсән нә китабыдыр? Хөрәк китабы! Чүрбәчүр ләззәтли хөрәкләри биширмәк гайдалары! Һәр хөрәйин мәсалеһи, ады, рәнки, шәкли, дады, нәдән вә нечә һазырланмаг гайдалары.

Бу хәбәр анамын сифәтиндә мараг, севинч әламәтләринин енидән доғмасына сәбәб олду. Мән буну дедим,

китабын чичәк кими янан, әлван шәкилләрлә бәзәкли сәһифәләриндән бирини ачдым, гадына тәгдим этдим:

— Буюр, бах!

Китабда тамамилә ени һазырланмыш, магазаларда тәзәчә сатылан инчә нахышлы, мүхтәлиф рәнкли орижинал дәбли нимчәләри, бошгаблары, супникләри, булудлары, тайгулплары көрәндә анамын үзү яғышдан сонракы яз көйләри кими ачылды.

— Бу нәдир белә, — деди, — габ-гачаг сатан магазанын ишидир?

— Йох, хөрәк биширмәк гайдалары үчүндүр! Ләззәтли сүфрә үчүндүр!

Мән китабы вәрәгләйиб чүрбәчүр хөрәкләри көстәрәндә анамы һейрәт көтүрмүшдү. О тәәччүб долу бир марагла дейирди:

— Буна бах, шәкәр чөрәйи, бадамбура... элә бил бу саат күрәдән чыхардыбсан! Мейвәләрин дүзүлүшүндәки саһмана бир бахырсанмы! Көр нәләри китаба салырлар!

— Ана, бәс нечә! Бизим адамларымыз үчүн, дадлы, этирли, яғлы хөрәк бишмәси илә назирликләр; трестләр, гәзетләр мәшғул олур.

— Плов биширмәйи дә языблар?

— Көр пловун нечә чүрәсиндән данышылыр!

Мән һәмин сәһифәләри вәрәгләйиб охудум.Говурма плов, кишмиш плов, дөшәмә плов, чәкмә плов.

Гадынын марагы даһа да артды.

— Бу яша кәлмишәм, хөрәк барәсиндә бу дәскаһда китаб көрмәмишәм, — деди.

— Инди хөрәйин өз дәскаһы да артыб ахы! — дейә мән әлавә этдим.

Китабын шәкилләринә бахдыгча, изаһлары эшитдикчә анам вәчдә кәлирди. Китабы әлимдән алыб дизи үстүнә гоюр, сәһифәләри көстәриб сорушурду:

— Оху көрүм бурада нә язып? Бурасыны оху! Бир ашағы бах көрәк!

Охудугларымы һәрфинә гәдәр элә диггәтлә динләйирди ки, дейәрдин язанларын сәһвини тутмаг истәйир. Гадын гәләми әлимдән алыб кәфкир кими ойнада-ойнада данышырды:

— Пловун, оғул, әсл пловун айры дәскаһы вар! Дүз языр ки, мәсәләһи чохдур. Онун шүйүдүнүмү, зә'фәранынымы, лавашынымы дейим! Онун көмүр үстүндә дәм алмасынымы, дәмкешинини, газан ағзына вурулан хәмирими дейим, чүрбәчүр хурушларынымы дейим? Һансыны дейим!

— Ана, бунларын һамысы китабда язылыб!

Гадын мәним сөзүмү кәсди:

— Көр пловун янында нә языб?

— Нечә янында! Хурушуму дейирсән?

— Йох, көр ичмәли нә вар?

— Ичмәк һәр кәсин өз ишидир.

— Йох, плов янында инди араг гоюрлар, амма, гәдимдә шәрбәт, я айран оларды — буз кими!

— О һәр кәсин өз ишидир.

— Оху көрүм кишмиш плову нечә һазырлайырлар?

Мән китабын мүәййән сәһифәләриндән охудум:

«Тәмизләнмиш, юулмуш, габагчадан исладылмыш, она көрә шишмиш кишмиши.., айрыча газанда яғда гызардырсан...»

— Әши дәмә гоймагдан нә языр?

— «Зәиф одда, ағзы хәмирләнмиш газаны...»

— Вай сәнин! Дейән, бу китаб лап ашпаз әлиндән чыхыб... Оху!

— «Күдүплов»

— О бир шей дейил. Плову һөрмәтдән салан шейдир, өт!

— Мән хөрәкләр һаггында данышдыгча, анам тәсһиһ верирди:

— Кишмишә алма гатмаг дүз дейил.

— Газмаг лавашдан да олар, юмуртадан да.

— Сүдлү плову ядындан чыхарыб!

— Бозбаша петрушкә төкмәк дүз дейил!..

Мән анама сөз вердим ки, сәнин гейдләрини китаб язанлара чатдырачағам.

Анам исә инди китабы әлиндән ерә гоймур. Һәр кәләнә охудур, тәзә-тәзә шейләр һазырлайыр. Мәни дә лап тәнкә кәтириб:

— Бу китаб олан эвә — дейир, — кәлин кәтирмәмәк лап наинсафлыгдыр. Чүнки нечә нашы гыз олса, бурая бахыб көтүрәчәк, һәр чүр хөрәк, һәр чүр сәлигә өйрәнәчәк. Сән кәл дашы этәйиндән төк, ай оғул!

1954

ИЧЛАС ГУРУСУ

Әнчил гурусу, әрик гурусу, зоғал гурусу — бунлар чох олур, ичлас гурусу исә тәк-тәк олур.

Бир вар ки, күн алтында гуруян, бир дә вар ки ичласларда гуруян, суюну чәкән, һәят һиссләрини итирән.

Ичлас гурусуну сиз таныйырсыныз. Адыны билмәсәниз дә, өзүнү яхшы таныйырсыныз. Арыг бәдәнини габаға әйиб дизини бүкәрәк сүр'этли аддымларла кедән адамы сиз күчәдә, идарә гапыларында, пилләкәнләрдә чох көрүрсүнүз.

О һарая тәләсир? Ичласа!

Голтуғундакы боз, сүртүлмүш говлуг, сәлигәсиз йығылмыш кағыз-куғузла долудур.

Бунлар нәдир? Протокол! О бүтүн өмрү бою башы ашағы, дүнядан бихәбәр, гаһгабаглы, сифәти булут кими тутулмуш, фикирли кәзир.

Нәйи дүшүнүр? Гәрары!..

Ичлас гурусу үчүн кечәнин-күндүзүн, язын, пайызын, истинин-союғун, ерин-көйүн һеч бир фәрги, әһәмиййәти йохдур. Суларын сәсиндән, чичәкләрин әтриндән, гушларын маһнысындан, мусигидән, күлүшдән, шәнликдән узаг олан бу гарадинмәз адамы көрәндә кимиси һейрәт эдир, чохунун да ачығы кәлир.

Күман этмәйин ки, ичлас гурусу анчаг ичтимаи ерләрдә беләдир? Сиз дүшүнүрсүнүз ки, эвинә гайыдыб папағыны чыхарданда, арвады, ушағы илә көрүшәндә Ичлас гурусунун һалы дәйишмиш олур, үзүндә ишыг, додағында тәбәссүм доғур?

Йох! Сәһв эдирсиниз! О ирадәли, принсипли, мүстәгим адамдыр. Онун шәхси аилә һәяты өзү дә бир нөв

ичласдыр. О, бир дәфә гәт этмишдир ки, ичлас үчүн яранмышыг, башымыз гәрар һазырламаг, бармагларымыз протокол язмаг, әлләримиз чәпик чалмаг, сәсимиз чыхыш этмәк үчүн бизә верилмишдир. Онун фикринчә бүтүн каинат да мүһүм бир ичласдан сонра яранмыш вә имзаланмыш бир гәрар үстүндә даяныр. Инанмырсан, башыны галдыр көйә бах. Көр нечә милйонларла улдузлар сәдрлик эдән айын башына топланмышдыр. Мин иллярдән бәри көйдә элә гызғын ичлас кедир ки, бә'зән курултусу ердә гулаглара дүшүр.

Ичлас гурусу арвады Мейранса илә белә данышыр:

— Йолдаш Мейранса, тәклиф вар ки, мәним чорабларымы ююб гурудасыныз!

Мейранса динмәйәндә о аяға галхыр, гәләмин күт учуну стола дөйүб данышыр:

— Чаваб үчүн сөз верилир йолдаш Мейрансая!

Ичлас гурусунун ичласлар, гәрарлар, нитгләр ичиндә кечән вә асанлыгла кечмәйән һәяты нечә дәфә аиләдә дә силкәләнмишдир.

Он сәккиз ил әввәл Гуру, ахшам, ичласдан гайыданда арвадыны эвдә көрмәди. «Бу һансы ичласдадыр кечәнин бу вахтында?» — дейә үрәйиндә фикирләшди. Чох кечмәди гоншу гадын кәлиб Гуруну тәбрик этди:

— Гуру гардаш, көзүнүз айдын, бир яхшы гызыныз олду. Мейранса ханым хәстәханада сизи көзләйир.

Гуру, гадына нә муштулуг верди, нә дә чаваб. Гәзәб вә дәһшәт ягән үзү бир аз да гаралды, көзүндә илдырымлар оянды: «Бу нәйә лазымдыр? Көрәсән бу барәдә нә гәрар олачаг? Эшидәнләр нә дейәчәкләр?»

Ушағы бәләйиб эвә кәтирдиләр. Гуру, кағызлар аләминдән баш галдырыб бахмады да. Мейранса әриндән хаһиш этди ки, бир яхшы ад тапсын. Ичлас гурусу бу мәсәләни клуба, ичласа кечиртди. Орада чох ад тәклиф олунду, ата разы олмады, өз тәклифиндә тә'кид этди:

— Мә'рузә!

Ичласдакылар гәһгәһә чәкиб күлүшдүләр вә сонра чәпик чалдылар.

Гызын ады галды Мә'рузә.

Мә'рузә бәсләнди, Мә'рузә бөйүдү, Мә'рузә охумаға, нәһайәт диггәтләри чәлб этмәйә башлады.

Мә'рузәйә китаб, дәфтәр алмаг лазым кәләндә Ичлас гурусу бүтүн рәсмиййәти көзләйирди. Әввәлчә гыз, атасына әризә язырды. Сонра әризә мәктәбә, мүәллимин тәсдигинә көндәрилирди. Даһа сонра Мейранса гол чәкирди. Нәһайәт Ичлас гурусу магазиндән китаб, дәфтәр алыб кәтирир, гыза гол чәкдирәндән сонра сияһи илә верир вә вахт гоюрду: «Кәләң айын икинчи һәфтәсинин сонуна гәдәр» һәмин сияһинин бир сурәтини идарәйә, «нәзарәт үчүн» мүдирә көндәрир, бир үзүнү дә өз архивиндә «эһтият» үчүн сахлайырды. Кәләчәкдә йохласалар лазым олар.

Мәктәб мүдири бир нечә дәфә Мә'рузәйә демишди:

— Гызым, атаны чағыр, вачиб сөз дейәчәйәм!

Гуру чаваб вермишди:

— Мән ичласда олачағам!

Гыз бөйүйәндән сонра Ичлас гурусунун башағрысы даһа да артды. Гызы чох ердән истәдиләр.

Элчиләрин һамысына бир чаваб верилирди:

— Анкет долдурун, йохлайыб бахарыг.

Элчиләр анкет адыны эшидиб дағылышырдылар.

Анчаг мәһәббәтиндә садиг олан Әскәр адлы бир шофер Ичлас гурусундан әл чәкмәди. Мейранса Әскәрлә гоһум олмаға разы иди. Кишинин гылығына кирмәк истәди:

— Киши, Мә'рузәни истәйирләр ахы?

— Конкрет данышь, ким истәйир вә һансы шәртләрлә?

— Шофер Әскәр!

— Әризәси һаны?

— Әризәси йохдур.

— Бәс нийә һавайы данышырсан? Мейданда нә әризә вар, нә анкет, нә зәманәт. Нийә бәс кәлиб башымы ағрыдырсан?

Мейранса хаһиш эдасы илә деди:

— Бәлкә вахт верәсән, ичласын олмаянда элчиләр кәлсин, данышасыныз?

— Элчини нейләйирәм? Гыз истәйән адам шәхси ишини, шәклини көндәрсин, таныш олум, сонра мүзакирә эдиб бахарыг.

Ичлас гурусу оғланын адыны бир-ики дәфә тәкрар эдиб Мейрансая бахды, башыны булады:

— Ады көһнәдир, чох көһнәдир. Мә'рузәни алмаг истәйәнин ады Мә'рузәйә лайиг олсун кәрәк!

— Сән дейәрсән дәйишәр!

Ичлас гурусу өз гәрарыны тәкрар этди:

— Дедим шәхси ишини көндәрсин, бахыб мүзакирә эдәрик, артыг данышмаг лазым дейил!

Мейранса бир сөз демәйиб чыхды.

Ичлас гурусунун сөзләрини Әскәрә чатдырдылар, Әскәр деди:

— Анкетими кетсин идарәдән өйрәнсин, анчаг мән бу ишин даһа асан йолла һәллини билирәм. О өзүнү белә зәһмәтләрә наһаг салыб.

***

Бу ахшам Ичлас гурусу отуруб протоколлары саһмана салырды. Мейранса да шкафы ачыб тәзә палтарларыны кейинирди. Киши башыны галдыранда арвадыны айры бир һәвәс, айры бир севинчлә, тәләсә-тәләсә кейиниб-кечинән көрдү.

— Һара белә ай арвад? — дейә тәәччүблә сорушду.

— Һеч, балача ичласымыз вар!

— Бәс Мә'рузә һарададыр?

— О да өз ичласына кедиб, сәнә дә кағыз көндәриб.

— Мейранса столун үстүндәки китабын алтындан әл бойда бир кағыз чыхарыб әринә верди: — Дейәсән, ушагларын гәрары вар. Оху көр нечәдир?

Ичлас гурусу кағызы охуянда көзү кәлләсинә чыхды: «Ата, биз чох мүзакирә эләдик, дүшүндүк, данышдыг. Сизә зәһмәт вермәдән ЗАГС-а кетдик. Сабаһ тоюмуздур, оғлан эвиндә олачаг, ичласдан сонра вахтын олса буюруб кәләрсән. Гызын Мә'рузә»

Ичлас гурусу даһа да гуруду. Гуру, узанды, дик аяға галхды:

— Нечә, нечә?.. Өзбашына гәрар чыхарыблар?.. Бу гәрары ким тәсдиг эдиб?

Мейранса тәмкинини вә мүлайимлийини позмадан чаваб верди:

— Кәрәк сән тәсдиг эдәсән дә!

Ичлас гурусу өзүндән чыхды:

— Мән онун анкетини охумамыш, ишини йохламамыш мүзакирә этмәмиш, белә гәрары нечә тәсдиг эдә биләрәм, бу нә интизамсызлыгдыр?..

Мейранса чәкмәсини аяғына чәкиб сон сөзүнү деди:

— Эдәрсән, этмәзсән өзүн биләрсән. Мән Әсәкәркилдә тойда олачағам; эвдән муғаят ол! Гапы-бачаны ачыг гойма! Мейранса буну деди, гапыны чырпыб чыхды.

Эв, дәйирман дашы кими Ичлас гурусунун башына доланды.

1954

Sadə hekayələr

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

	сәһ.
Көйләр адамы	3
Балдан әввәл	13
Чупчик	19
Муштулуг	27
Хәбәр—әтәрсиз	30
Вәтән яралары	38
Әр вә арвад	47
Диссертасия	55
Чыраглар янды	62
Силаһ гардашлары	67
Од ичиндән чыханлар	82
Аилә	104
Оғул	111
Агил	126
Ифтихар	133
Кәнч уста	138
Ярадан әлләр	143
Чин гызы	148
Киласын севинчи	152
Бадам ағачлары	157
Әскәр оғлу	171
Кәрәк олар	183
Мәрдимазар	193
Балачалара һәдиййә	198
Улдуз	203
Өзкә ушағы	215
Өзүндән нахош	224
Анамын гейдләри	229
Ичлас гурусу	234

Пашаев Мир Чалал Әли оғлу

Садә һекайәләр

*

Редактору *Ш. Абасов*

Бәдии редактору *Р. Һүсейнов*

Чилдини рәссам *В. Хруслов* чәкмишдир

Техники редактору *С. Һүсейнова*

Корректорлары

Һ. Мирчәфәрова, Р. Әлиева

Йығылмаға верилмиш 23/IV-1955-чи ил. Чапа имзаланмыш 20/VI-1955-чи ил. Кағыз форматы 84×108$^{1}/_{32}$ Физ ч. в. 7,5, шәрти ч. в. 12,7, учот нәшр. в. 11,5, Сифариш 554. ФГ 08435. Тиражы 10 000.
Гиймәти 5 ман. 20 гәп.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийаты, Бакы, Һүсү Һачыев күчәси № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәниййәт Назирлийинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Байрамов күчәси № 3.

ПАШАЕВ МИР ДЖАЛАЛ АЛИ ОГЛЫ

ПРОСТЫЕ РАССКАЗЫ

(на азербайджанском языке)

Азербайджанское Государственное
Издательство

5 ман 20 гэп.

Азб-56963